

“TASDIQLAYMAN”
O`quv ishlari bo'yicha
rektor o'rinbosari
_____ D. Akbarov
«__» _____ 2011yil

O`zbekiston Resbulikasi Xalq ta'limi vazirligi
Muqimiy nomidagi Qo`qon Davlat pedagogika
instituti

D I N S H U N O S L I K

fanidan 2010-2011 o`quv yili uchun ishchi
o`quv dasturi
(Jami 26 soat)

Qo`qon – 2011 yil

Ushbu ishchi o'quv rejasi O'ZROO'MTV tavsiya etgan 2004 yildagi namunaviy dasturi asosida tuzilgan.

Ushbu ishchi o'quv rejasi kafedraning 2010 yil 29 avgustdagi 1-majlisida muhokama etilgan va tasdiqlangan.

Tuzuvchi: o'qituvchi J. Mirahmedov

Ichki taqrizchi: M Yuldasheva.

Tashqi taqrizchi: Nam DU professori A.Abduraxmonov

Falsafa kafedrası mudiri: f.f.d. M.A.Qahhorov.

Ushbu ishchi o'quv rejasi Qo`qon Davlat pedagogika instituti o`quv-uslubiy Kengashining 2010 yil 29 avgustdagi yig'ilishida ko`rib chiqilgan.

So'z boshi

Fan mazmuniga qo'yiladigan malakaviy talablar

Bakalavr "Dinshunoslik" kursi bo'yicha:

Dinshunoslik kishilarning diniy e'tiqodi, dinlar ulardagi oqimlar va mazhablar, din jamiyatning ajralmas qismi ekanligi haqida *tasavvurga ega bo'lishi lozim*.

- Dinning umumiy ta'rifi, uning kelib chiqishi, ta'limoti, muqaddas manbalari, oqimlari, jahonda mavjud bo'lgan dinlarning umumiy xususiyatlari, dunyo diniy xaritasi, dunyo xalqlarining dinga bog'liq qadriyatlari to'g'risida, din va qonun munosabatlari, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida"gi qonun haqida;
- a) Dinning insoniyat tarixiy taraqqiyotida tutgan o'rni, uning insoniyatga o'tkazgan ijtimoiy-psixologik ta'siri, birlashtiruvchilik, qonunlashtiruvchilik, tartibga soluvchilik, tasalli beruvchilik kabi jamiyatdagi vazifalari, dunyo madaniyati va san'at sohalarining shakllanishida dinning o'rnini hamda buddizm, xristianlik, islom kabi dunyo dinlari va konfutsiychilik, yahudiylik, hinduiylik kabi milliy dinlarning kelib chiqishi, ta'limoti,

muqaddas manbalari va hozirgi zamonda tutgan o'rnini, diniy marosimlarni *bilishi kerak*.

Diniy bag'rikenglik tamoyillariga amal qilish, dunyoqarashlar erkinligini ta'minlash jarayonida jamiyatning boshqa a'zolarini barkamol shaxs sifatida shakllanishiga ko'maklashish, Vataniga va milliy qadriyatlariga sadoqatli, har tomonlama yetuk komil insonlarni tarbiyalash *tajribasiga ega bo'lishi lozim*.

Dinshunoslik fanidan 2010–2011 o'quv yili uchun ma'ruzalar rejasi

№	Mavzular	Ma'ruza	Adabiyotlarning tartib raqami
I	Dinshunoslik fani, uning predmeti va vazifasi. 1. Dinshunoslik fanining predmeti, uni o'qitishdan ko'zda tutilgan asosiy maqsad. 2. Dinga falsafiy nuqtai nazardan yondoshish. 3. Din ijtimoiy hodisa sifatida va uning kelib chiqishi to'g'risidagi turlicha qarashlar. 4. Dinning ibtidoiy shakllari.	2 soat	I – 1-4, 13, 16 II – 13, 20
II	Milliy dinlar. 1. Milliy dinlarning kelib chiqishi va o'sha davrdagi ijtimoiy-tarixiy shaoritlar. 2. Yahudiylukning vujudga kelishi va ta'limoti. 3. Konfusiychilik, induizm.	2 soat	I – 1, 3, 14, 17 II – 1, 2
III	Jahon dinlari. Buddizm dini. 1. Buddizmni keltirib chiqargan tarixiy sharoit. 2. Buddizmning asosiy aqidalari va ta'limoti. 3. Buddizmning asosiy oqimlari.	2 soat	I – 9, 14 II – 3, 4
IV	Xristianlik dini. 1. Xristianlikni keltirib chiqargan tarixiy sharoit. 2. Xristianlikning asosiy aqidalari. 3. Xristianlikning asosiy oqimlari.	2 soat	I – 1, 9, 14 II – 3, 4
V	Islom dini. 1. Islom dini va uning vujudga kelishi sabablari. 2. Islom dinining shakllanishida Muhammad alahissalomning o'rni. 3. Madina islom davlatining vujudga kelishi, dastlabki xalifalar. 4. Islomning Markaziy Osiyoga tarqalishi.	2 soat	I – 5, 10, 11 II – 5, 14-16
VI	Islom dinining asosiy manbalari.	2 soat	I – 4, 6

	1. Quron va Hadis – islom dinining asosiy manbalari. 2. Quronning tarkibi va jamlanishi. hadis va buyuk muhaddislar.		II – 6-8, 12, 17, 18, 20, 21
VII	Islom dinining asosiy oqim va mazxablari. 1. Sunniylik va shialik. 2. Sunniylik va shialikdagi mazxablar. 3. Islom dinining asosiy oqimlar	2 soat	I – 4, 6 II – 6-8, 12, 17, 18, 20, 21
VIII	O'zbekistonda vijdon erkinligi. 1. Vijdon erkinligi tushunchasi. 2. Mustaqillik va O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi tomonidan vijdon erkinligining kafolatlanishi.	2 soat	I – 1, 2, 6, 7 II – 9, 11
	JAMI:	16	

Dinshunoslik fanidan 2010–2011 o'quv yili uchun amaliy mashg'ulotlar rejasi

№	Mavzular	Amaliy mashg'ulotlar	Adabiyotlarning tartib raqami
I	Mavzu №1: Dinshunoslik fani, uning predmeti va vazifasi. Reja 1. Dinshunoslik fani, uning predmeti, uni o'qitishdan ko'zda tutilgan asosiy maqsad. 2. Dinni iptidoiy shakllari. 3. Milliy dinlarni kelib chiqishi va o'sha davrgi ijtimoiy – tarixiy sharoitlar. 4. Yahudilikni vujudga kelishi va ta'limoti.	2 soat	I – 1-4, 13, 16 II – 13, 20
II	Mavzu №2: Jahon dinlari: Buddizm va hristianlik dinlari. Reja 1. Buddizmni keltirib chiqargan tarixiy sharoit. 2. Buddizmning asosiy aqidalari va ta'limoti. 3. Hristianlikni keltirib chiqargan tarixiy sharoit. 4. Hristianlikning asosiy aqidalari.	2 soat	I – 1, 3, 14, 17 II – 1, 2
III	Mavzu №3: Islom dini Reja 1. Islom dini va uning vujudga kelish sabablari. 2. Islom dinining shakllanishida Muhammad alahissalomning o'rni. 3. Madina islom davlatining vujudga kelish, dastlabki halifalar. Islomning Markaziy Osiyoga tarqalishi.	2 soat	I – 9, 14 II – 3, 4
IV	Islom dinining asosiy manbalari.	2 soat	I – 1, 9, 14

	1 Qur'on va Hadis – islom dinining asosiy manbalari. 2 Qur'onning tarkibi va jamlanishi. 3 hadis va buyuk muhaddislar.		II – 3, 4
V	Mavzu №5: Islom dinining asosiy oqim va masqablari. Reja 1. Sunnilik va shiyalik 2. Sunnilik va shiyalikdagi mashablar 3. Islomdagi ekstrimistik mashab va diniy siyosiy tashkilotlar.		
	JAMI:	10	

Dinshunoslik fanidan mustaqil ta'lim uchun mavzular

№	Mavzuni nomi va mazmuni	Soat	Adabioytlar
	Qur'ondagi umuminsonni ma'naviy qadriyatlar va ularning ma'naviy jihatdan barkamol insonlarni tarbiyalashdagi ahamiyati Reja: 1 Qur'on islom dinining mukaddas kitobi sifatida 2 Birovlarning xakiga hiyonat qilmaslik 3 Ota-onaga mehribon bo'lish va u'zga kishilarga nisbatan hurmat va izzatda bo'lish to'grisida/	2	I – 5, 10, 11 II – 5, 14-16
	Hadislardagi umuminsonni ma'naviy qadriyatlar va ularning kishilarimizni hakikiy inson qilib tarbiyalashdagi ahamiyati Reja: 1 Hadislar islom dinining ikkinchi manbay sifatida va ularning qur'ondan farqi 2 Hadislarning yaratilishi va ularni to'plashdagi vatandoshlarimizning hizmati 3 Hadislardagi o'ta rang-barang ma'naviy qadriyatlar hamda ularning kishilarimizni insoniy ruhda tarbiyalashdagi ahamiyati.	2	I – 4, 6 II – 6-8, 12, 17, 18, 20, 21
	Islom dinining bayram va marosimlari hamda ulardagi dunyoviy mavzudagi sohalar Reja: 1 Bayram va marosimlar Islom dinining ajralmas qismi sifatida. 2 Islom dinidagi bayram va marosimlarning vujudga kelish sabablari. 3 Islom dini bayram va marosimlardagi dunyoviy mazmundagi sohalarining kirib kelishi.	2	I – 4, 6 II – 6-8, 12, 17, 18, 20, 21
	Islom dinining vujudga kelishi va uning arablar hayotidagi ahamiyati. Reja: 1 Islom dinining vujudga kelish sabablari, uning ilmiy va dini izohi.	2	I – 5, 10, 11 II – 5, 14-16

	2 Islom dinining arablar hayotidagi ijobiy ahamiyati. 3 Muhammad ibn Abdulloh va uning islom dinining qaror topishdagi roli.		
	Islom dinidagi diniy ekstremistik oqimlar hamda ularning asl maqsadlari. Reja: 1) Yer yuzidagi tashkilotlar va ularning kishilarni o'z tashkilotlariga jalb qilish .. usullari. 2) Diniy ekstremistik tashkilotlar va ularning strukturasi hamda temir intizomi. 3) Diniy ekstremistlarning asil maqsadlari va ularga erishish usullari.	2	I – 4, 6 II – 6-8, 12, 17, 18, 20, 21
	Islom madaniyati va uning o'ziga hos husussiyatlari. Reja: 1) Madaniyat tushunchasi va undagi umuminsonilik hamda milliylik tomonlari. 2) Islom madaniyati. 3) Islom madaniyatidagi diniy va umuminsonilik tomonlari hamda uning har bir millat madaniyatida o'ziga hos tarzda nomoyon bo'lishi.	2	I – 5, 10, 11 II – 5, 14-16
	Majusiylilik dini va hozirgi zamon dinlari. Reja: 1) Majusiylilik dini va hozirgi zamon dinlaridagi umumiy tomonlar. 2) Ular o'rtasidagi tafovutlar. 3) Hozirgi zamon dinlari va ulardagi o'ziga hosliklar.	2	I – 1, 9, 14 II – 3, 4
	“O'zbekistonda vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida” gi qonun va uning ahamiyati. Reja: 1) Vijdon erkinligi tushunchasi va uning tamoyillari. 2) Dinni davlatdan ajratish va uning mazmuni. 3) Maktabni dindan ajratish. 4) Diniy uyushmalar va yuridik sub'ekt sifatida.	2	I – 1, 2, 6, 7 II – 9, 11
	Dinlarning hozirgi davr jamiyat hayotidagi o'rni. Reja: 1) Dinlarning ilm – fanga bo'lgan munosabatlarining ijobiy tomonga qarab .. o'zgarganligi. 2) Turli dinlar o'rtasidagi ziddiyatli munosabatlarning ijobiy tomonga qarab o'zgarganligi. 3) Islom va Xristian dinlarining hozirgi zamon jahon stilizatsiyasida tutgan o'rinlari.	2	I – 1, 2, 4, 6, 8, 12, 14, 18 II – 10, 11, 15, 17

Dinshunoslik fanidan 2010–2011 o'quv yili uchun amaliy mashg'ulotlar rejasi

Mavzu №1: Dinshunoslik fani, uning predmeti va vazifasi.

Reja

5. Dinshunoslik fani, uning predmeti, uni o'qitishdan ko'zda tutilgan asosiy maqsad.
6. Dinni iptidoiy shakllari.
7. Milliy dinlarni kelib chiqishi va o'sha davrgi ijtimoiy – tarixiy sharoitlar.
8. Yahudilikni vujudga kelishi va ta'limoti.

Adabiyotlar:

1. Karimov I A. "Demokratik huquqiy davlat, erkin iqtisodiyot talabalarini to'liq joriy etish, fuqorolik jamiyati asoslarini qurish- farovon hayotimiz garovidir." "O'zbekiston " Toshkent, 2007 Y
2. Karimov I A. Inson manfaatlarini ta'minlash, ijtimoiy himoya tizimini takomillashtirish-ustuvor vazifamizdir. "O'zbekiston " Toshkent, 2007 Y "O'zbekiston " Toshkent, 2007 Y
3. Abdusamedov A.I. "Dinshunoslik asoslari" Toshkent, 1995 yil.
4. Munavvarov Z.I. "Dunyoviy davlat va din" Toshkent, 1998 yil.
5. Jo'rayev U., Saidjonov Y. "Dunyo dinlari tarixi" Toshkent, 1998 yil.
6. Mo'minov A.K. "Dinshunoslik asoslarini o'qitish va o'rganishning yagona konsepsiyasi" Toshkent, 1999 yil.
7. Yo'ldoshxo'jayev va boshq. "Dinshunoslik" Toshkent, 2000 yil.
8. Boltaboyev H. Islom tasavvufi manbalari "O'qituvchi" Toshkent 2005 y.

Mavzu №2: Jahon dinlari: Buddizm va hristianlik dinlari.

Reja

1. Buddizmni keltirib chiqargan tarixiy sharoit.
2. Buddizmning asosiy aqidalari va ta'limoti.
3. Hristianlikni keltirib chiqargan tarixiy sharoit.
4. Hristianlikning asosiy aqidalari.

Adabiyotlar:

1. Karimov I.A. "O'zbekiston XXI asrga intilmoqda" Toshkent, 1999 yil.
2. "Христианство" Москва, 1990 год.
3. Abdusamedov A.I. "Din va xurfiylilik" Toshkent, 1994 yil.

4. Tursunov Q.M., Hamidov A. "Din va xurfiylik tarixi asoslari" Farg'ona, 2002 yil.
5. Abdusamedov A.I. "Dinshunoslik asoslari" Toshkent, 1995 yil
6. Mo'minov A.K. "Dinshunoslik asoslarini o'qitish va o'rganishning yagona konsepsiyasi" Toshkent, 1999 yil.
7. Yo'ldoshxo'jayev va boshq. "Dinshunoslik" Toshkent, 2000 yil.

Mavzu №3: Islom dini

Reja

4. Islom dini va uning vujudga kelish sabablari.
5. Islom dinining shakllanishida Muhammad alahissalomning o'rni.
6. Madina islom davlatining vujudga kelish, dastlabki halifalar.
7. Islomning Markaziy Osiyoga tarqalishi.

Adabiyotlar:

1. Karimov I A. O'zbekiston mustaqillik taraqqiyotining 16-yilligi. Xalq suzi. 30 avgust 2007 yil.
2. Karimov I A. O'zbek xalqi hech qachon , hech kimga qaram bo'lmaydi. "O'zbekiston " Toshkent, 2005 y
3. Karimov I.A. "Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir" O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruzasi. "Xalq so'zi" 29 yanvar 2005 yil.
4. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Toshkent , "O'zbekiston" 2003 yil.
5. Karimov I.A. "O'zbekiston XXI asrga intilmoqda" Toshkent, 1999 yil.
6. Mo'minov A.K. "Dinshunoslik asoslarini o'qitish va o'rganishning yagona konsepsiyasi" Toshkent, 1999 yil.
7. Yo'ldoshxo'jayev va boshq. "Dinshunoslik" Toshkent, 2000 yil.
8. Boltaboyev H. Islom tasavvufi manbalari "O'qituvchi" Toshkent 2005 y.

Mavzu №4: Islom dinining asosiy manbalari.

1. Quron va Hadis – islom dinining asosiy manbalari.
2. Quronning tarkibi va jamlanishi.
3. hadis va buyuk muhaddislar.

Adabiyotlar:

1. Karimov I.A. "O'zbekiston XXI asrga intilmoqda" Toshkent, 1999 yil.
2. "Христианство" Москва, 1990 год.
3. Abdusamedov A.I. "Din va xurfiylik" Toshkent, 1994 yil.
4. Tursunov Q.M., Hamidov A. "Din va xurfiylik tarixi asoslari" Farg'ona, 2002 yil.
5. Abdusamedov A.I. "Dinshunoslik asoslari" Toshkent, 1995 yil
6. Mo'minov A.K. "Dinshunoslik asoslarini o'qitish va o'rganishning yagona konsepsiyasi" Toshkent, 1999 yil.
7. Yo'ldoshxo'jayev va boshq. "Dinshunoslik" Toshkent, 2000 yil.

Adabiyotlar:

1. Karimov I.A. "O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida" Toshkent, 1997 yil.
2. Karimov I.A. "Adolatli jamiyat sari" Toshkent, 1996 yil.
3. Munavvarov Z.I. "Islom: bag'rikenglik va mutaassiblik" Toshkent, 1998 yil.
4. Munavvarov Z.I., Xasanov A. "Islom: hanafiylik va vaxxobiylik" Toshkent, 1998 yil
5. Yo'ldoshxo'jayev va boshq. "Dinshunoslik" Toshkent, 2000 yil.
6. Karamatov X. "Qur'on va o'zbek adabiyoti" Toshkent, 1996 yil.

7. Al-Buxoriy. “AL- JOMIY AS- SAHIH”TOSHKENT-1991

Mavzu №5: Islom dinining asosiy oqim va mazhablari.

Reja

4. Sunnilik va shialik
5. Sunnilik va shialikdagi mashablar
6. Islomdagi ekstrimistik mashab va diniy siyosiy tashkilotlar.

Adabiyotlar:

- 1.Karimov I.A. “Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir” O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo‘shma majlisidagi ma‘ruzası. “Xalq so‘zi” 29 yanvar 2005 yil.
- 2.Karimov I.A. “O‘zbekiston XXI asr bo‘lag‘asida” Toshkent, 1997 yil.
- 3.Karimov I.A. “Adolatli jamiyat sari” Toshkent, 1996 yil.
- 4.Diniy ekstremizm va islom fundamentalizmi., Maxsus kurs, Toshkent, 1998 yil.
- 5.Ostonov S., va boshq. “Fevral voqealari” Toshkent, 1999 yil.
- 6.Qahhorov M.A., Hamidov A. “Diniy ekstremizm va aqidaparastlik – ijtimoiy taraqqiyot dushmani” Qo‘qon, QDPI 2002 yil.
- 7.Qodirov A., Murodova L. “Ekstremizm – mutaassibchilik mahsulı” Tafakkur, 2004 yil 4-son.

Dinshunoslik fani bo‘yicha mashg‘ulotlarning kalendar rejasi

№	Mahsg‘ulot turlari	Mavzu nomi va nazorat turlari	Ajratilgan soat	Bajarilganligi haqida ma‘lumot		O‘qituvchi imzosi
				Oy va kun	Soatlar soni	
1.	Ma‘ruza	Dinshunoslik fani, uning predmeti va vazifasi.	2			
2.	Ma‘ruza	Milliy dinlar.	2			
3.	Ma‘ruza	Jahon dinlari. Buddizm dini.	2			
4.	Ma‘ruza	Xristianlik dini.	2			
5.	Ma‘ruza	Islom dini.	2			
6.	Ma‘ruza	. Islom dinining asosiy manbalari	2			
7.	Ma‘ruza	Islom dinining asosiy oqim va mazhablari.	2			
8.	Ma‘ruza	O‘zbekistonda vijdon erkinligi.	2			
1.	Amaliy	Dinshunoslik fani, uning predmeti va vazifasi. Milliy dinlar.	2			
2.	Amaliy	Jahon dinlari: Buddizm va hristianlik dinlari.	2			
3.	Amaliy	Islom dini.	2			
4.	Amaliy	. Islom dinining asosiy manbalari.	2			
5.	Amaliy	Islom dinining asosiy oqim va mazhablari	2			
JAMI: 26						

Dinshunoslik" fanidan amaliy mashq'ulotining pedagogik texnologiya stsenariyasè

Dars mavzusi: "Dinshunoslik faniga kirish. Din ijtimoiy etnik xodisa"

Darsning ta'limiy maqsadi: talabani bilim, faoliyat ko'nikmasi, va dunyoq'arash darajasini xolis va aniq' baq'olash. Ularni fan xaq'ida ilmiy, nazariy, falsafiy dunyoq'arashini o'stirish, erkin fikrlashga o'rgatish. Dinning jamiyat va inson faoliyatidagi o'rni, ahamiyati xaq'ida ilmiy fikrlashga o'rgatish.

Darsda foydalanilgan yangi pedagogik texnologiya: "To'q'ri joylashtir" yoki **"Blits" - metodidan foydalanamiz.**

Ta'lim mazmuni:

Ushbu texnologiya talabalarni q'arakatlari ketma-ketligini to'q'ri tashkil etishga, mantiq'iy fikrlashga, o'rgatayotgan fan asosida ko'p xilma-xil fikrlardan, ma'lumotlardan kerakligini tanlab, olishni o'rganishga q'aratilgan. Ushbu texnologiya davomida talabalar o'zlarining mustaq'il fikrlarini boshq'alarga o'tkaza oladilar, chunki bu texnologiya shunga to'liq' sharoit yaratib beradi.

Bu metodni yangi mavzuni o'tishdan avval talabani shu mavzu bo'yicha bilim darajasini aniq'lash maqsadida, o'tilgan mavzuni q'anday o'zlashtirganligi darajasini, berilgan vazifani q'anday bajarib kelganligi darajasini aniq'lashda foydalanish mumkin.

Ushbu texnologiya bir necha variant va bir necha bosq'ichlarda bajariladi.

I variant.

1- bosq'ich: o'qituvchi ushbu texnologiya bir necha bosq'ichda o'tkazilishi xaqida talabalarga ma'lumot beradi. q'ar bosq'ichdagi vazifani bajarishga vaq't berilishi, talabalar esa shu vaq'tdan unumli foydalanishlari kerakligi q'aq'ida ularni o'q'lantiradi, q'o'yilgan vazifa avval yakka q'olda bajarilishi kerakligini aytadi;

2- bosq'ich: o'q'ituvchi q'amma talabalarga aloq'ida -aloq'ida tarq'atma material beradi, unda berilgan vazifalarni ketma-ketligini to'q'ri belgilash kerakligi, belgini esa aloq'ida ajratilgan bo'limga, ya'ne ustunga raq'amlar bilan belgilash kerakligini tushuntiradi;

3- bosq'ich: q'ar bir talaba tarq'atma materialdagi "Yakka baq'o" ustuniga shu erda berilgan vazifani uning shaxsiy fikriga ko'ra mantiq'an q'anday ketma-ketlikda bo'ladi deb q'isoblasa, shunday raq'amlar bilan belgilab chiq'adi, ya'ni berilgan

vazifadan, uning fikricha q'aysi biri birinchi, q'aysi biri ikkinchi bo'lishini va xakazo. Bu vazifani bajarish uchun o'q'ituvchi talabalarga vazifaning q'ajmiga, oq'ir yoki engilligiga q'arab vaq't belgilaydi va uni talabalarga e'lon q'iladi.

4- bosq'ich: o'q'ituvchi talabalardan 3 kishidan ibrat kichik guruq'lar tashkil etishlarini so'raydi. 3 kishilik guruq'lar talabalarning q'oq'ishlariga q'arab yoki raq'amlar bo'yicha tashkil etilishi mumkin;

Izoq': auditoriyada birinchi stolda o'tirgan talabalar orq'aga q'araydi, ikkinchi stolda q'olgan bitta talaba orq'adagi uchinchi stolga, to'rtinchi stoldagi ikkita talaba beshinchi stolga va x.k.

5- bosq'ich: kichik guruq'lardagi talabalarning q'ar biri yakka baq'o bo'limida belgilangan vazifani ketma-ketligi bilan bir-birlarini tanishtiradilar, ya'ni q'ar birlari vaziyatdan kelib chiq'gan q'olda o'ch variantlari yoki versiyalarini aytadilar, albatta bu o'rinda 3 kishidan uch xil fikr chiq'adi, q'ar bir talaba o'z fikrini yoq'lashi, dalillar bilan isbotlashi, gurux a'zorlarini ishontira olishi kerak bo'ladi. Yuza kelgan q'ar xil ketma-ketlikni birlashtirib, bir-birlari bilan tortishib, baq'slashib, bir-birlariga ta'sir o'tkazib, o'z fikrlariga ishontirib, kelishgan q'olda bir muq'imga kelib ularga tarq'atilgan materialdagi "Guruq' baq'osi" bo'limiga yana raq'amlar bilan belgilab chiq'adilar.

Izoq': Talabalar "yakka baq'o" ustunida o'zlari belgilagan raq'amlarga tegmaydilar, o'chirmaydilað.

O'q'ituvchi kichik guruq'dagi tortishuvlarda ishtirok etmaydi, faq'at kichik guruq'lar va q'ar bir talaba faoliyatini kuzatadi. Bu bosq'ichni bajarish uchun vazifani q'ajmidan kelib chiq'q'an q'olda 20-30 daq'iq'a vaq't belgilanadi.

6- bosq'ich: barcha kichik guruq'lar o'z ishlarini tugatgach, o'q'ituvchi vazifani ketma-ketligi bo'yicha to'q'ri javobni aytadi, ya'ni talabalardan ularga tarq'atilgan materialdan "To'q'ri javob" ustunini topishlarini va unga o'q'ituvchi tomonidan aytilgan vazifani. ya'ni raq'amlar ketma-ketligini yuq'oridan pastga q'arab yozishlarini so'raydi.

7- bosq'ich: o'q'ituvchi "To'q'ri javob" ustunida berilgan raq'amlardan "Yakka baq'o" ustunida belgilangan raq'amlardan nechitasi to'q'ri ekanligini berilgan materialga yozib q'o'yishlarini so'raydè.

8- bosq'ich: xuddi shu tartibda "To'q'ri javob" ustunida berilgan raq'amlardan "Guruq' baq'osi" ustunida belgilangan raq'amlardan nechitasi to'q'ri ekanligini berilgan materialga yozib q'o'yishlarini so'raydè.

9- bosq'ich: o'q'ituvchi yakka va guruq' xatolarining umumiy soni bo'yicha tushuncha beradi, ularni aloq'ida-alop'ida sharq'lab beradi.

Talabalarning javoblari o'q'ituvchi tomonidan berilgan "To'q'ri javob" ning yarmidan ko'piga to'q'rè kelgan bo'lsa, ya'ni 55% dan - 75% gacha demak, "q'oniq'arli", 76% dan - 85 gacha "yaxshi", 86 % dan -100% gacha "a'lo" deb belgilash mumkin.

10- bosq'ich: tarq'atma materiallar yiq'ib olinadi joriy yoki oraliq' baq'olash reytingiga baq'olanadi.

Guruq' baq'osi Guruq' xatosi To'q'ri javob Yakka xato Yakka baq'o
Guruq' ishi-dan chetlash-tirish O'zbekis-tonda diniy baq'rikeng-lik

II variant.

1- bosq'ich: o'q'ituvchi ushbu texnologiya bir bosq'ichda o'tkazilishi q'aq'ida talabalarga ma'lumot beradi, vazifani bajarishga belgilangan vaq't, ya'ni reglament berilishi, talabalar esa shu vaq'tdan unumli foydalanishlari kerakligi q'aq'ida ularni ogoq'lantiradi, q'o'yilgan vazifa yakka q'olda bajarilishi kerakligini aytadi;

: o'q'ituvchi q'amma talabalarga aloq'ida -aloq'ida tarq'atma material beradi, unda berilgan vazifalarni ketma-ketligini to'q'ri belgilash kerakligi, belgini esa aloq'ida ajratilgan bo'limga, ya'nè ustunga raq'amlar bilan belgilash kerakligini tushuntiradi;

3- bosq'ich: barcha talabalar o'z ishlarini tugatgach, o'q'ituvchi vazifani ketma-ketligi bo'yicha to'q'ðè javobni aytadi ya'ni talabalardan ularga tarq'atilgan materialdan "To'q'ri javob" ustunini topishlarini va unga o'q'ituvchi tomonidan aytilgan vazifani. ya'ni raq'amlar ketma-ketligini yuq'oridan pastga q'arab yozishlarini so'raydi.

4- bosq'ich: o'q'ituvchi "To'q'ri javob" ustunida berilgan raq'amlardan "Yakka baq'o" ustunida belgilangan raq'amlardan nechitasi to'q'ri ekanligini berilgan materialga yozib q'o'yishlarini so'raydè.

5- bosq'ich: tarq'atma materiallar yiq'ib olinadi joriy yoki oraliq' baq'olash reytingiga baq'olanadi.

III variant.

1- bosq'ich: o'q'ituvchi ushbu texnologiya bir bosq'ichda o'tkazilishi q'aq'ida talabalarga ma'lumot beradi, vazifani bajarishga belgilangan vaq't, ya'ni reglament berilishi, talabalar esa shu vaq'tdan unumli foydalanishlari kerakligi q'aq'ida ularni ogoq'lantiradi, q'o'yilgan vazifa 3-5 kishidan iborat guruxlarda bajarilishi kerakligini aytadi;

Izoq': Agar auditoriya ishchan guruxlar, ya'ni dumaloq' stollardan iborat bo'lsa, shunday joylashishlari mumkin, lekin gurux a'zolari soni albatta toq' sondan iborat bo'lishi shart, chunki bu vazifa bajarilish jarayonida "ko'pchilik ozchilikka bo'ysunadi" shiori ostida ishlashlariga to'q'ri keladi.

2- bosq'ich: guruq'lar yoki kichik guruxlar tashkil q'ilinadi.

3- bosq'ich: o'q'ituvchi q'amma guruxlarga bir xil vazifadan iborat tarq'atma material beradi, unda gurux a'zolari berilgan vazifalarni ketma-ketligini to'q'ri belgilashlari kerakligi, belgini esa aloq'ida ajratilgan bo'limga, ya'ni ustunga raq'amlar bilan belgilash kerakligini tushuntiradi;

4- bosq'ich: barcha gurux a'zolari o'z ishlarini tugatgach, agar guruxlarga bir xil vazifa berilgan bo'lsa, o'q'ituvchi vazifani ketma-ketligi bo'yicha to'q'ri javobni aytadi ya'ni talabalardan ularga tarq'atilgan materialdan "To'q'ri javob" ustunini topishlarini va unga o'q'ituvchi tomonidan aytilgan vazifani, ya'ni raq'amlar ketma-ketligini yuq'oridan pastga q'arab yozishlarini so'raydi.

5- bosq'ich: o'q'ituvchi "To'q'ri javob" ustunida berilgan raq'amlardan "Guruq' baq'o" ustunida belgilangan raq'amlardan nechitasi to'q'ri ekanligini berilgan materialga yozib q'o'yishlarini so'raydè.

6- bosq'ich: tarq'atma materiallar yiq'ib olinadi joriy yoki oraliq' baq'olash reytingiga baq'olanadi.

IV variant.

1- bosq'ich: o'q'ituvchi ushbu texnologiya bir bosq'ichda o'tkazilishi q'aq'ida talabalarga ma'lumot beradi, vazifani bajarishga belgilangan vaq't, ya'ni reglament berilishi, talabalar esa shu vaq'tdan unumli foydalanishlari kerakligi q'aq'ida ularni oqoq'lantiradi, q'o'yilgan vazifa 3-5 kishidan iborat guruxlarda bajarilishi kerakligini aytadi;

Izoq': Agar auditoriya ishchan guruxlar, ya'ni dumaloq' stollardan iborat bo'lsa, shunday joylashishlari mumkin, lekin gurux a'zolari soni albatta toq' sonidan iborat bo'lishi shart, chunki bu vazifa bajarilish jarayonida "ko'pchilik ozchilikka bo'ysunadi" shiori ostida ishlashlariga to'q'ri keladi.

2- bosq'ich: Guruxlar yoki kichik guruxlar tashkil q'ilinadi va raq'amlar bilan belgilanadilar.

3- bosq'ich: o'q'ituvchi q'amma guruxlarga q'ar xil vazifalardan iborat tarq'atma material beradi, unda gurux a'zolari berilgan vazifalarni ketma-ketligini to'q'ri belgilashlari kerakligi, belgini esa aloq'ida ajratilgan bo'limga, ya'ni ustunga raq'amlar bilan belgilash kerakligini tushuntiradi;

4- bosq'ich: barcha gurux a'zolari berilgan vazifalarini tugatadilar va guruq'lararo vazifalar almashtiriladi. Guruxlar q'o'shni gurux a'zolarini vazifalarini q'anday bajarganliklarini tekshiradilar, ya'ni ularni fikrlaricha to'q'ri deb q'isoblangan versiyada ketma-ketlikni belgilab chiq'adilar.

Izoq': talabalar bir yo'la ikki xil vazifa bajaradilar, ikki marta reyting baq'o olish imkoniga ega bo'ladilar.

5- bosq'ich: tarq'atma materiallar yiq'ib olinadi joriy yoki oraliq' baq'olash reytingiää baq'olanadi.

Yakuniy q'ismida: javoblar va savollar bilan amaliy mashq'ulotda faol q'atnashgan barcha talabalar baxolanadi.

O'q'ituvchi darsga yakun yasaydi

.

Dinshunoslik fanini O'rganishda "Aqliy hujum" metodi.

Aqliy hujum g'oyalarni gneratsiya (Ishlab chiqish) qilish metodidir. "Aqliy hujum" medodi biror muammolni yechishda talabalar tomonidan bildirilgan erkin fikr va mulohozalarni to'plab, ular orqali ma'lum bir yechimga kelinadigan eng samarali metoddir. Aqliy hujum metodining yozma va og'ki shakllari mavjud. Og'izaki shaklida o'q'ituvchi tomonidan berilgan savolga talabalarning har biri o'z fikrini og'izaki bildiradi. Talabalar o'z javoblarini aniq va qisqa bayon etadilar. Yozma shaklda esa berilgan savolga talabalar o'z javoblarini qog'oz kartochkalarga qisqa va barchaga ko'rinarli tarzda yozadilar. Javoblar doskaga (magnitlar yordamida) yoki "Finbort" doskasiga "Ignalar yordamida" mustahkamlanadi. "Aqiliy hujum" metodining yozma shaklida javoblarni ma'lum belgilar bo'yicha guruhlab chiqish imkoniyati mavjuddir. Ushbu metod to'g'ri va ijobiy qo'llanilgfanda shaxsni erkin, ijodiy va nostandart fikrlashga o'rgatadi.

Aqliy hujum metodidan foydalanilganda talabalarning barchasini jalb etish imkoniyati bo'ladi. Shu jumladan talabalarda muloqat qilish va munozara olib boorish madaniyati shakllanadi. Talabalar o'z fikrini faqat og'izaki emas balki yozma

ravishda bayon etish mahorati, mantiqiy va tizimli fikr yuritish ko'nikmasi rivojlanadi. Bildirilgan fikrlar baholanmasligi talabalarda turli g'oyalar shakllanishiga olib keladi. Bu metod talabalarda ijobiy tafakkurni rivojlantirish uchun xizmat qiladi.

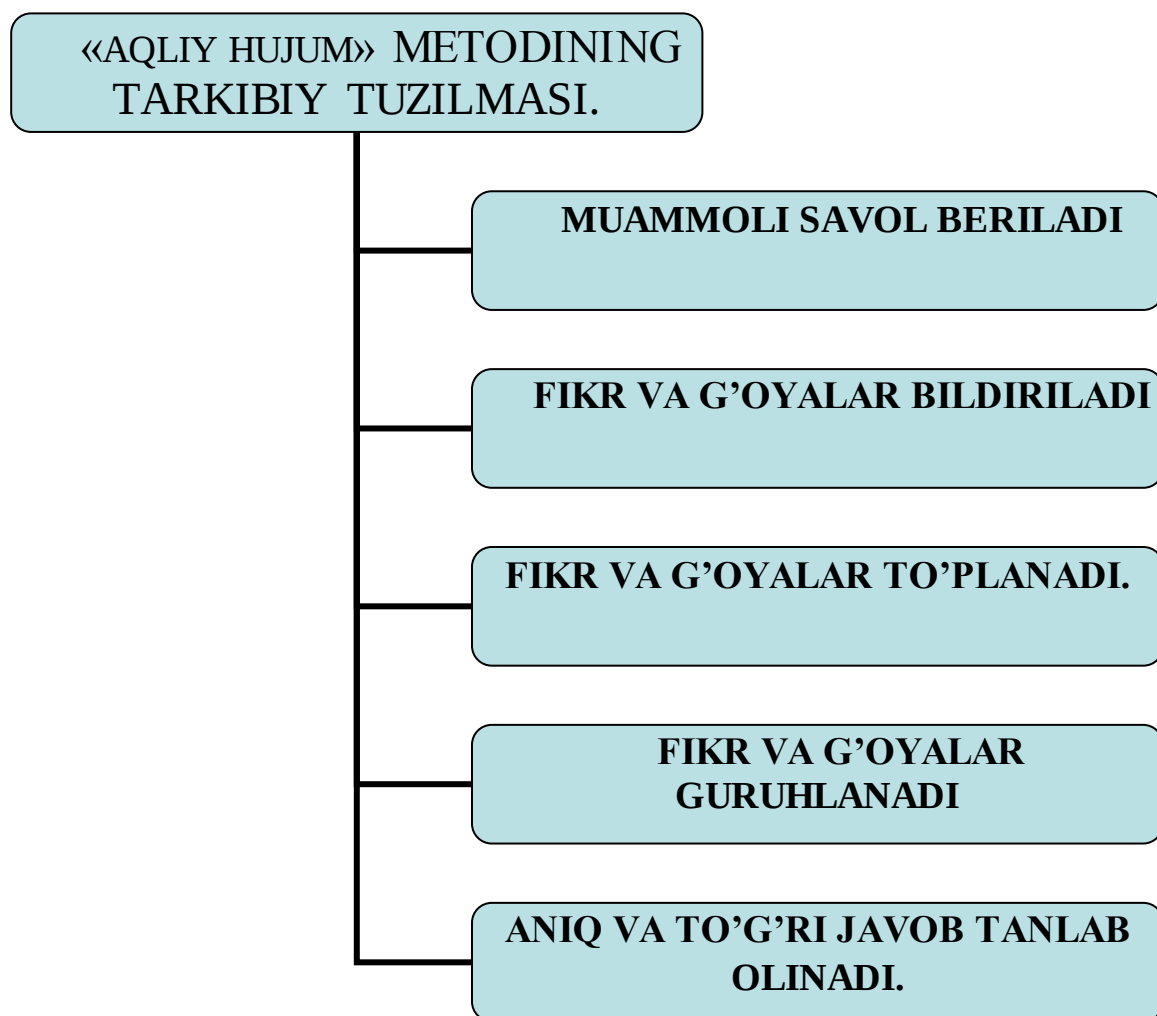
Vazifasi. “Aqliy hujum” qiyin vaziyatlardan qutulish choralarini topishda, muammoni ko'rish chegarasini kengaytirishga, fikrlashni bir xilligini yo'qotishga va keng doirada tafakkurlashga imkon beradi. Eng asosiysi, muammoni yechish jarayonida kurashish muhitidan ijodiy hamkorlik kayfiyatiga o'tiladi va guruh yanada jipislashadi.

Ob'kti. Qo'llanish maqsadiga ko'ra bu metod universal hisoblanib tadqiqotchilikda (yangi muammoni yechishga imkon yaratadi), o'qitish jarayonida (o'quv materiallarini tezkor o'zlashtirishga qaratiladi), (o'z –o'zini bir muncha samarali boshqarish asosida faol fikrlashni shakllantiradi) asqotadi.

Qo'llnash usuli. “Aqliy hujum” ishtirokchilari oldiga qo'yilgan muammo bo'yicha har qanday mulog'aza va takliflarni bildirishlari mumkin. Aytilgan fikrlar yozib boriladi va ularning mualliflari o'z fikrlarini qaytadan xotirasida tiklash imkoniyatiga ega bo'ladi. Metod samarasi fikrlar xilma –xilligi bilan tasiflanadi va hujum davomida ular tanqid qilinmaydi, qaytadan ifodalanmaydi. Aqliy hujum tugagach, muhumlik jixatiga ko'ra eng yaxshi takliflar generatsiyalanadi va muammoni yechish uchun zarrulari talanadi.

“Aqliy hujum” metodi o'qituvchi tomonidan qo'yilgan maqsadga qarab amalga oshiriladi:

- Talabalarning boshlang'ich bilimlarini aniqlash maqsad qilib qo'yilganda, bu metod darsning mavzuga kirish qismida amalga oshiriladi.
- Mavzuni takrorlash yoki bir mavzuni kiyingi mavzu bilan bog'lash maqsad qilib qo'yilganda yangi mavzuga o'tish qismida amalgam oshiriladi.
- Otilgan mavzuni mustahkamlash maqsad qilib qo'yilganda mavzudan so'ng, darsning mustahkamlash qismida amalgam oshiriladi.

“Aqliy hujum” metodining bosqichlar:

1. Talabalarga savol tashlanadi va ularga shu savol bo'yicha o'z javoblarini (fikir, mulohaza) bildirishlari so'raladi;
2. Talabalar savol bo'yicha o'z fikr mulohazalarini bildirishadi;
3. Talabalarni fikr -g'oyalari (magnitafonga, videotasmaga, rangli qog'ozlarga yoki doskaga) to'planadi;
4. Fikr va g'oyalar malum belgilar bo'yicha guruhlanadi;

5. Yuqorida qo'yilgan savolga aniq va to'g'ri javob tanlab olinadi.
“Aqliy hujum” metodini qo'lanishdagi asosiy qoidalar.

1. Bildirilgan fikr va g'oyalar muhokama qilinmaydi va baholanmaydi.

2. Bildirilgan har qanday fikr va g'oyalar, ular xatto to'g'ri bo'lmasa ham inobatga olinadi.

3. Bildirilgan fikr va g'oyalarni to'ldirish va yanada kengaytirish

O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI XALQ TA'LIMI VAZIRLIGI
MUQIMIY NOMIDAGI QO`QON DAVLAT PEDAGOGIKA
INSTITUTI

Falsafa kafedrası o`qituvchsi

M.IOLDASHEVAning

DINSHUNOSLIK

FANIDAN

M'ARUZALAR MATNI

Bakalavriatning II kurs talabalari uchun

(Jami 26 soat)

Qo`qon 2010

Ushbu ma'ruza matni O'z OO'MTV tavsiya etgan 2004 yildagi namunaviy dasturi asosida tuzilgan.

Ushbu ma'ruza matni kafedraning 2010 yil 29 avgustidagi 1- majlisida muhokama etilgan va tasdiqlangan.

Ushbu ma'ruza matni Qo'qon Davlat pedagogika instituti o'quv- uslubiy Kengashining 2010 yil _____ yig'ilishida ko'rib chiqilgan va o'qishga tavsiya etilgan.

Taqrizchi: _____ Tursunov Q. M.

«Dinshunoslik» kursining hajmi - 26 soat, shundan 16 soati ma'ruza, 10 soati amaliy mashg'ulotlardan iborat.

Bu ma'ruza matn asl manbalar asosida tuzilgan bo'lib, butunlay yangicha uslub va mazmuni bilan ilgari yozilgan ma'ruza matnlariidan ajralib turadi. Shunga ko'ra mazkur ma'ruza matn asosida nazariy va amaliy mashg'ulotlar o'tishdan avval tavsiya etilgan manba va adabiyotlar bilan imkon qadar kangroq tanishib chiqish maqsadga muvofiqdir.

KIRISH

«Jamiyatni ma'naviy yangilashdan ko'zlangan bosh maqsad – yurt tinchligi, Vatan ravnaqi, xalq erkinligi va farovonligiga erishish, komil insonni tarbiyalash, ijtimoiy hamkorlik va millatlararo totuvlik, diniy bag'rikenglik kabi ko'p-ko'p muhim masalalardan iborat.

...Endigi eng dolzarb vazifamiz – bu jarayonlarning ilmiy-nazariy asoslarini, ularning yangi-yangi qirralarini mukammal ochib berish, o'quvchilarimiz, talabalarimizga, keng jamoatchilikka sodda, lo'nda qilib tushuntirib berish va ularni yangi hayot, zamon talablariga javob beradigan jamiyat qurilishining faol va jo'shqin ishtirokchilariga aylantirishdan iborat»[1].

«Milliy g'oya, milliy mafkurani ishlab chiqish, uni shakllantirish uchun har qaysi millatning eng ilg'or vakillari, kerak bo'lsa mutafakkirlari, xalq va Vatan ravnaqi uchun hayotini bag'ishlaydigan fidoiy ziyolilar mehnat qilishi lozim»[2].

Darhaqiqat, yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, tarbiyachilar oldiga qo'yilgan vazifalar o'ta ulkan bo'lishi bilan birga juda mas'uliyatli hamdir. Chunki, «amaldagi davlat va jamiyatimiz qurilishida, iqtisodiyotimiz va ma'naviyatimizni shakllantirishda mutlaqo yangi-yangi qadamlar qo'yilmoqda, zamon talablariga hamohang o'zgarishlar ro'y bermoqda, ammo maktab va o'quv yurtlarida bolalarimizga, ertaga bizning o'rnimizni bosishi lozim bo'lgan o'z farzandlarimizga daqqiyunusdan qolgan darslik va kitoblar asosida bilim va tarbiya bermoqdamiz. Bunday achinarli holatlarga barham berish vaqti keldi»[3].

Mustaqillik yillarida mamlakatimizda dinga yangicha qarash va munosabat bildirish imkoniyati tug'ildi. Natijada biz uchun nisbatan yangi bo'lgan dinshunoslik fani vujudga keldi. Bu fan ilgari ateizmdan farqli o'laroq dinni tanqid qilish, uni jamiyatdan yo'qotish maqsadida emas, balki unga milliy ma'naviyatning bir bo'laki sifatida yondashib, uni xolisona o'rganishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi.

O'rta Osiyoga VII asr oxiri–VIII asr boshlarida kirib kelgan islom dini uzoq tarixiy jarayonlar mobaynida mahalliy xalqlarning asosiy diniy e'tiqodiga aylandi. Shunga ko'ra mazkur xalqlarning milliy, diniy va umuman, insoniy qadriyatlarini islom dinidan ayri holda tasavvur qilish mumkin emas. Shuning uchun ham dinshunoslik fanining asosiy vazifalaridan biri yoshlarga islom dinining shaxs, oila, jamiyat hayotiga kirib borishi, madaniyat va ma'naviyatni boyitishga qo'shgan hissasini ko'rsatib berishdir. Ushbu fanni o'qitishdan maqsad milliy va diniy qadriyatlarning tarixan mushtarakligi, ularning umuminsoniy qadriyatlar ila uyg'unligi, bu qadriyatlarning hozirgi mustaqil O'zbekiston sharoitidagi ahamiyatini yanada aniqroq yoritib berib, talabalarda dinga nisbatan to'g'ri yondashuvni shakllantirish va jamiyat uchun yuksak ma'naviyatli kadrlarni tarbiyalashdan iborat.

O'zbekiston Respublikasi jahon hamjamiyatiga kirib borayotgan bir sharoitda turli konfessiya vakillari bilan muloqot qilishning yuksak madaniyatiga erishish katta ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun ham dinshunoslik fanining yana bir vazifasi talabalarni turli dinlarning kelib chiqishi, taraqqiyoti tarixi, ta'limoti, asosiy manbalari, hozirgi davrdagi holati, ma'lum xalq hayotida tutgan o'rnini haqida umumiy ilmiy tushunchalar berib, ularda mazkur din vakillarini har tomonlama chuqurroq tushunib yetish va ular bilan muloqot qilishda o'zlarining buyuk ma'naviyat egasi ekanliklarini namoyon qilishlari uchun yetarli bilim bilan qurollantirishdan iborat.

O'zbek xalqining ilg'or madaniy va ma'naviy merosini tiklash va yangi sharoitda yanada rivojlantirish, ayni vaqtda bu hududdagi ilk zamondan hozirgacha mavjud bo'lib kelgan dinlarning tarixi, hayotiy tajribasi, tadrijiy taraqqiyotini o'rganish talabalarda Vatan tarixini chuqurroq tushunib yetish, uni sevish va u bilan faxrlanish his-tuyg'ularini shakllantirishga xizmat qiladi.

Dinshunoslik fani talabalarda din, uning turli shakllari, ta'limotlari, yo'nalishlari, mazhablari haqida to'g'ri ilmiy xulosalar chiqara oladigan, diniy va dunyoviylik munosabatlarini asosli tahlil qila oladigan to'g'ri dunyoqarashni shakllantiradi. Bunda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, «Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida»gi Qonun, Jinoyat, Fuqarolik, Oila kodekslaridagi din va vijdon erkinligi haqidagi ko'rsatmalar, qoidalar dasturul amal bo'lib xizmat qilishi lozim. Din va qonun o'zaro munosabatlarini yaxshi bilish Respublikada demokratik, huquqiy jamiyat qurish poydevorini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Shuning uchun ham mamlakatimizda talabalarga dinshunoslik fanini o'qitish muhim masalalardan biriga aylandi. Ushbu fan bo'yicha darslik va o'quv qo'llanmalarini yaratish, buning uchun chuqur ilmiy tadqiqotlar olib borish, chet ellik mutaxassislar bilan ilmiy hamkorlikni yo'lga qo'yish mazkur ishni amalga oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Dinshunoslik fanini o'qitishdan ko'zda tutilgan asosiy maqsadga erishish uchun ustozlar oldiga quyidagi vazifalar qo'yiladi:

- dinshunoslikdan ma'ruza, amaliy (seminar) mashg'ulotlarga tayyorgarlik ko'rish va o'tkazish jarayonida faqat o'quv qo'llanmasi, risolalarda muayyan mavzuga oid keltirilgan g'oya, fikr-mulohazalar bilan chegaralanmasdan, balki diniy asarlar matnlari, birlamchi manbalar, muayyan din muqaddas kitoblaridan foydalanish;
- talabalarda din haqida xolis, to'g'ri dunyoqarashni shakllantirish, olgan bilimlari asosida konkret voqea va hodisalarga nisbatan ongli ravishda o'z shaxsiy fikrlariga ega bo'lishlarini ta'minlash;
- talabalarda fuqarolarning xatti-harakatlari vijdon erkinligi to'g'risidagi Qonunga mos yoki zid ekanligini aniqlash imkoniyatini shakllantirish;
- Mustaqil O'zbekistonda din va diniy tashkilotlar davlatdan ajratilganligi, dinga e'tiqod qilish yoki qilmaslik har bir kishining shaxsiy ishi ekanligini talabalarga tushuntirish;
- din ma'naviy madaniyatning tarkibiy qismlaridan biri ekanligi, uni siyosiy lashtirish Qonunga zid ekanligini uqtirish.
- Qo'yilgan vazifalarni amalga oshirishda quyidagi tamoyillarga qat'iy amal qilish talab etiladi:
- ta'lim berish jarayonida fanga chuqur ilmiylik, tarixiylik, xolislik bilan yondashish;
- talabalarning diniy ong darajasini hisobga olish, ularning diniy his-tuyg'ulariga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lish;
- dinni qo'pol, ateistik ruhda tanqid qilish yoxud turli diniy g'oyalarni ko'r-ko'rona targ'ib etish, bir din vakillarida boshqa din vakillariga nisbatan dushmanlik hissini uyg'otish Qonunga zid ekanligini nazarda tutish;

Dinshunoslik fani bo'yicha talabalarning bilimiga, uquviga va ko'nikmasiga qo'yiladigan talablar:

- O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov o'zbek xalqining ma'naviy merosi, dini, shu jumladan islom dini qadriyatlarini, milliy g'oya, milliy mafkura haqida bildirgan fikr va mulohazalar, ta'rif va tavsiflar dinshunoslik fanini o'rganishda dasturul amal, nazariy asos qilib olish;
- dinshunoslik fani asosiy fanlar qatorida o'qitilishi, din, dindorlar va diniy tashkilotlarga nisbatan davlat tomonidan adolatli siyosat o'rnatilishi, fuqarolar uchun vijdon erkinligining konstitutsion kafolatlanishi mustaqillik sharofati ekanligini tushunib yetish;
- O'zbekiston Konstitutsiyasi, «Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida»gi yangi tahrirdagi Qonun va boshqa qonuniy hujjatlarda din masalasi yuzasidan belgilangan inson huquqlari, turli diniy jamoa huquqlari va majburiyatlarini bilish;
- Qonunga hurmat hissini, faqat o'zining emas, balki boshqalarning ham diniy his-tuyg'ulari bilan hisoblashish lozimligini, o'z shaxsiy fikrlarini boshqa kishilarga tazyiq bilan o'tkazish, turli norasmiy diniy mazhab va guruhlariga jalb etish g'ayriqonuniy xatti-harakat ekanligini, jamoat joylarida diniy masalalarda zo'ravonlik, mutaassiblikka, agressivlikka yo'l qo'yish mumkin emasligini chuqur tushunib yetish;
- dinshunoslik fanining boshqa gumanitar fanlar bilan birga rivojlanishini nazarda tutgan holda, o'zi qo'lga kiritgan soha yutuqlaridan ushbu fanni o'zlashtirishda foydalanish.

Dinshunoslik fani ijtimoiy-gumanitar fanlar bilan uzviy bog'liq holda shakllangan, rivojlangan va hozirda ham shu jarayon davom etmoqda. O'zbekiston Rossiya imperiyasi tarkibida bo'lgan va jahon hamjamiyatidan ajratilib yashagan bir davrda, G'arbda XIX asrning o'rtalarida vujudga kelgan dinshunoslik fani ancha yo'l bosib o'tib, ko'plab ilmiy natijalarga erishdi. Mustaqillik yillarida O'zbekiston tadqiqotchilari bu yangi soha bilan yaqindan tanishib, mutaxassis kadrlarni tarbiyalay boshladilar. Ular dinshunoslikni sotsiologiya, psixologiya, filosofiya, antropologiya, filologiya, tarix fanlari bilan bog'liq holda o'rganishlari kerak. Zero, dinshunoslik fani mazkur fanlar bilan hamkorlik qilib tutashgan yerida uning turli sohalarini vujudga kelgan.

Qadim zamonlardan boshlab falsafiy tafakkurda din masalasi faylasuf olimlarning diqqatini o'ziga jalb etib kelgan. Dinga turlicha ta'rif va tavsiflar berilgan. Falsafiy dunyoqarashda dinni g'oyalar tizimi sifatida tahlil etuvchi din falsafasi yo'nalishi shakllangan.

Psixologiya fani tarmoqlari murakkab hodisa bo'lgan dinni inson ruhiyati bilan bog'liq holda tahlil qilganlar. Buning natijasida din psixologiyasi fani shakllangan va rivojlangan. Shuning uchun ham dinshunoslik asoslarini o'rganishda psixologiya fanining ko'p sonli yutuqlariga suyanish muhimdir.

Muayyan jamiyatda diniy ta'limotning tarqalishi, uning kishilar ongiga ta'sir darajasi (diniy ong darajasi), ijtimoiy va madaniy-ma'naviy hayotga ta'siri va rolini aniqlash maqsadida sotsiologik tadqiqotlar xulosalariga murojaat qilinadi. Keyingi ikki asr davomida dinni ijtimoiy hodisa sifatida o'rganuvchi din sotsiologiyasi fani barq urib rivojlandi.

Dinning ta'rif, tavsifi, ta'limoti va ijtimoiy hayotdagi o'rnini o'rganishda turli yondashuvlar mavjud, masalan: 1) ilohiyot (teologiya) fani jihatidan; 2) tanqidiy-ateistik va 3) ilmiy nuqtai nazardan. Kishilik jamiyati uchun har qaysi yondashuv natijasida to'plangan ilmiy, amaliy, tarixiy, falsafiy ma'lumotlar juda katta ahamiyat kasb etadi.

Bulardan tashqari dinshunoslikning din antropologiyasi, din fenomenologiyasi, din etnologiyasi, din tarixi, din aksiologiyasi, din geografiyasi, din tipologiyasi kabi sohaları mavjudki, ularning yutuqlaridan ham dinshunoslik fanini o'qitish va o'rganishda foydalanish mumkin.

Hozirgi fan va texnika taraqqiyoti sharoitida dinshunoslik fanini faqat so'z yordamida o'qitish yaxshi samara bermaydi. Shuning uchun dasturning mazmunidan kelib chiqib texnik vositalardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Masalan, audio, video, kinoapparat va kompyuterlar yordamida dinlarning kelib chiqishi, tarixi, diniy yo'nalishlari, mazhablari haqida hikoya qiluvchi o'quv filmlari, slaydlarni namoyish etish uchun kompakt disklar, xarita, sxema, fotosurat va boshqalardan foydalanish mumkin.

Kurs o'qitishning birinchi soatlaridan boshlab ma'ruza, amaliy (seminar) mashg'ulotlarining mavzulari va shunga oid tavsiya etilgan adabiyotlar ro'yxati bilan tanishtiriladi. Tarqatma materiallar va boshqa o'quv hujjatlari talabalarga ko'paytirib berilishi ham mumkin. Shu bilan birga kurs bo'yicha mustaqil tayyorgarlik ko'rish, mustaqil bilim olish yuzasidan talabalarga uslubiy yo'llanmalar beriladi.

Mualliflar ushbu darslikni tayyorlash jarayonida o'zlarining qimmatli maslahatlarini ayamagan ustozlar t.f.d., prof. A.A. Hasanov, s.f.d., prof. Z.I. Munavvarov, f.f.d., dots. A. Azimovga, shuningdek, «Zardushtiylik», «Manixeizm» mavzularini yoritishda maslahat va materiallari bilan o'z yordamlarini ayamagan t.f.d., prof. M.M. Ishoqovga o'z minnatdorchiliklarini bildiradilar.

O'quv qo'llanmasi Toshkent davlat sharqshunoslik instituti Dinshunoslik kafedrasida bir guruh professor-o'qituvchilari tomonidan tasnif etildi. Unda A.Q. Mo'minov – islomdagi g'oyaviy oqimlar, O'rta Osiyoda islom, zardushtiylik, manbalar va adabiyotlar ro'yxati, H.H. Yo'ldoshxo'jaev – kirish, yahudiylik, xristianlik, noan'anaviy diniy tizimlar, D.O. Rahimjonov – buddizm, Uzoq Sharq dinlari, hadis, diniy istilohlar izohi, M.M. Komilov – fiqh, islom ilohiyoti, islom va hozirgi zamon, mustaqil O'zbekistonda diniy hayot, A.A. Abdusattorov – manixeizm, islom va A.A. Oripov – qadimgi dinlar, Hindiston dinlari, tasavvuf bo'limlarini tuzdilar.

Mavzu №1: Dinshunoslik fani, uning predmeti va vazifasi. (2 soat)

REJA:

5. Dinshunoslik fanining predmeti, uni o'qitishdan ko'zda tutilgan asosiy maqsad.
6. Din ijtimoiy hodisa sifatida va uning kelib chiqishi to'g'risidagi turlicha qarashlar.
4. Dinning ibtidoiy shakllari.

Din insoniyat ma'naviy hayotining tarkibiy qismidir. O'zbekiston Respublikasida ziyolilar oldiga ma'naviy barkamol insonni shakllantirish vazifasi qo'yilgan bir paytda din masalasini chetlab o'tish mumkin emas. Mazkur masalani hal etishda ilgari dinga agressiv hujum etish uslubining salohiyatsizligi hammaga ochiq-oydin. Lekin keyingi paytda paydo bo'lgan diniy bo'lmagan masalalarni diniy deb atash, har qanday, hatto bir-biriga zid bo'lgan, fikrlarni tahlil qilmasdan turib maqtash uslubi ham o'zini oqlamaydi. Demak, ushbu masalaga printsipial, professional, ilmiy yondashuv darkor.

Din e'tiqod hamdir, bu esa har bir kishining shaxsiy ishi. Lekin shaxsni har qanday missioner tashkilotlar ixtiyoriga ham tashlab qo'yib bo'lmaydi. Ozod jamiyatda har bir inson o'z shaxsiy pozitsiyasini belgilab olishi uchun unga har tomonlama, boy, ob'ektiv-ilmiy ma'lumot zarur. Bunday ma'lumot entsiklopedik xarakterda bo'lmog'i, birovning g'arazli sharhisiz asl matnlar shaklida bo'lsa, maqsadga muvofiqdir. Eskirgan ma'lumotlar asosida mutaxassis bo'lmagan avtorlar tomonidan yozilgan asarlar hozirgi zamon axborot erkinligi va uning yetib kelishi oson bo'lgan sharoitlarda o'quvchilarning ko'z o'ngida mazkur mualliflarning obro'sizlanishiga yoki o'quvchini noto'g'ri tasavvurga ega bo'lib qolishiga olib keladi.

Ko'p asrlar davomida xalqimizning milliy qadriyatiga aylanib qolgan islom dinining O'rta Osiyo mintaqasi tarixida, ushbu yerlik xalqlar hayotida tutgan o'rnini bilish har bir vatandoshimizning muqaddas burchidir. Chunki milliy va diniy qadriyatlarni yaxshi bilmay, ularning hurmatini o'rniga qo'ymay turib, inson yuksak ma'naviyatli bo'la olmaydi. Dinshunoslik fanining asosiy vazifalaridan biri ana shu xalq hayoti bilan chambarchas bog'liq bo'lgan din, unda jamlangan yuksak insoniy fazilatlar, yaxshilikka undov va yomonlikdan qaytarish kabi jihatlari bilan talabalarni yaqindan tanishtirib, to'g'ri dunyoqarashga ega yuksak ma'naviyatli insonlarni tarbiyalashdan iborat.

O'rta Osiyoga islom dini kirib kelguniga qadar bu yerda buddizm, zardushtiylik, manixeizm, xristianlik kabi turli dinlar mavjud bo'lib, islom kirib kelganidan keyin ham ular xalq orasida saqlanib qoldi. Zero, bu dinlar ushbu xalqlarning hayoti, e'tiqodi va dunyoqarashlarida o'z ta'sirini o'tkazmay qolmadi. Shuning uchun ham islom dinini o'rganish bilan birga mazkur dinlarning tarixi, ta'limoti, unga e'tiqod qiluvchilarning hayotida tutgan o'rnini bilish muhim masalalar qatoriga kiradi. Dunyodagi turli xalqlar bilan muloqot qilishda avvalambor ularning dunyoqarashi, urf-odatlar va qadriyatlarini bilish katta ahamiyat kasb etadi. Buning uchun esa mazkur xalqlarning qadimgi va hozirgi diniy e'tiqodlarini o'rganish talab etiladi. Dinshunoslik fani talabalarni ana shunday bilimlar bilan qurollantiradi.

Din va qonunning o'zaro munosabatlarini yaxshi bilish demokratik jamiyat poydevorini mustahkamlaydi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va «Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni turli diniy jamoa a'zolarining huquqlari, majburiyatlari haqida to'la ma'lumot beradi. O'quvchilarda Qonunga hurmat hissini, o'zininggina emas, boshqalarning ham diniy his-tuyg'ularini hurmat qilish, tushunishga harakat qilish, o'z shaxsiy fikrlarini boshqa kishilarga tazyiq bilan o'tkazish g'ayriqonuniy xatti-harakat ekanligi, jamoat joylarida diniy masalalarda zo'ravonlik, agressivlikka yo'l qo'ymaslik kabi tushunchalarni shakllantiradi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib aytish mumkinki, dinshunoslik fanini o'qitishdan maqsad – talabalarni dinlarning turlari, tarixi, rivojlanishi, ta'limoti, asosiy manbalari, o'tmish va hozirgi kunda xalqlar hayotida tutgan o'rnini o'rgatish orqali o'z xalqi va Vatani tarixini yaxshi biladigan, boshqa millat va elatlar oldida buyuk allomalarning avlodlari bo'lgan yuksak madaniyat va ma'naviyatli xalq farzandi ekanligini namoyon eta oladigan, bu xalqning kelajagi ham buyuk ekanligiga ishonтира oladigan insonlar qilib tarbiyalashdan iborat.

Din ta'rif. Din so'zi arab tilidan olingan bo'lib, uning lug'aviy ma'nosi «ishonch, e'tiqod»dir. Istilohiy ma'nosi lotin tilidagi «religion» so'zi bilan mos keladi.

Din tabiat, jamiyat, inson va uning ongi, yashashdan maqsadi hamda taqdiri insoniyatning bevosita qurshab olgan atrof-muhitdan tashqarida bo'lgan, uni yaratgan, ayni zamonda insonlarga to'g'ri, haqiqiy, odil hayot yo'lini ko'rsatadigan va o'rgatadigan ilohiy qudratga ishonch va ishonishni ifoda etadigan maslak, qarash, ta'limotdir.

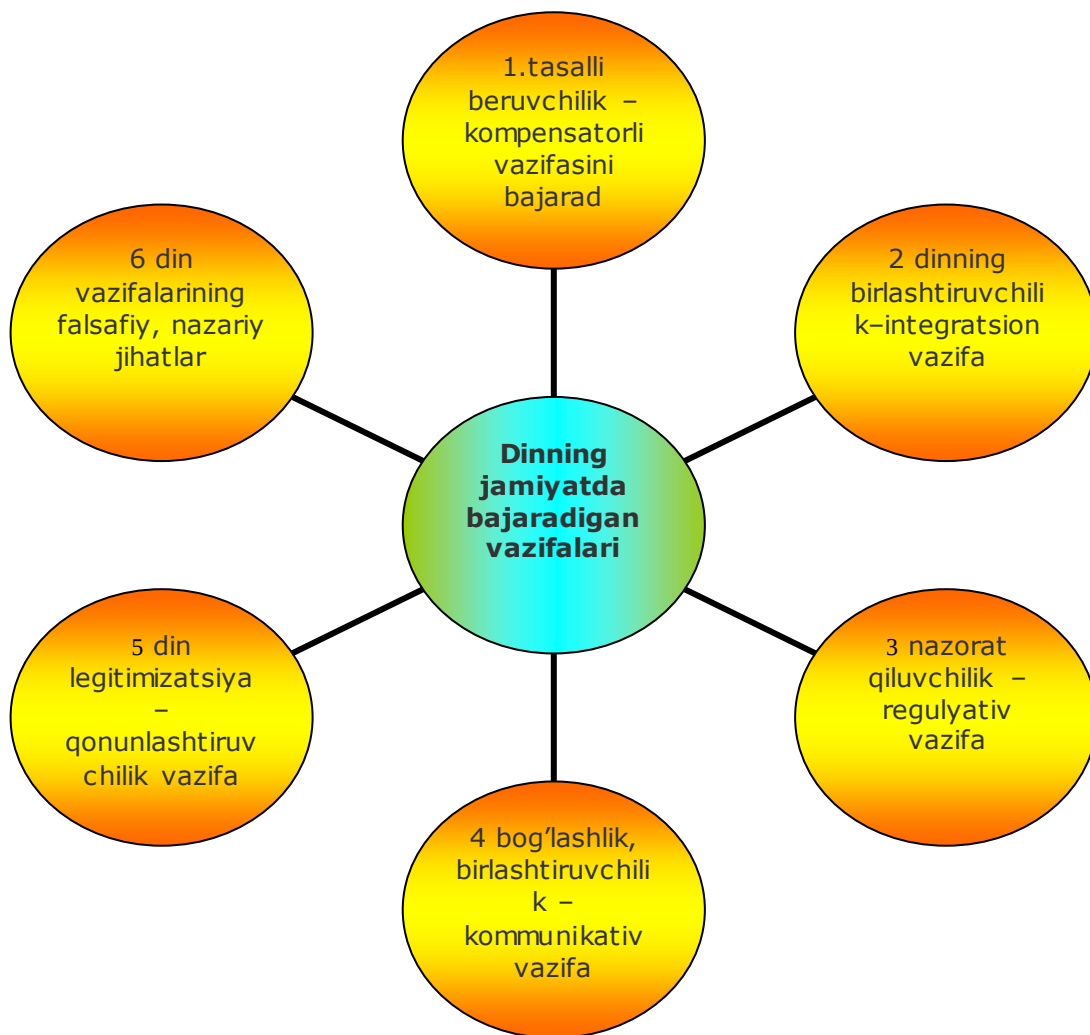
Din muayyan ta'limotlar, his-tuyg'ular, toat-ibodatlar va diniy tashkilotlarning faoliyatlari orqali namoyon bo'ladi. U olam, hayot yaratilishini tasavvur qilishning alohida tariqasi, uni idrok etish usuli, olamda insoniyat paydo bo'lgandan to bizgacha o'tgan davrlarni ilohiy tasavvurda aks etishidir. Din komil insonni tarbiyalashda asosiy tarbiyalovchi qudratga ega bo'lgan ma'naviy-axloqiy kuchdir.

Din asli nima ekanligi turlicha izohlansa-da, umumiy nuqtai nazar shuki, din ishonmoq tuyg'usidir. Ishonmoq tuyg'usi insoniyatning eng teran va ruhiy-ma'naviy ehtiyojlaridandir.

Dinshunoslikning sohalari. Dinshunoslikda dinga «dinning o'zi nima?», «uning mohiyati nimadan iborat?» degan savol bilan yondashishdan tashqari «din jamiyatda qay tarzda mavjud bo'ladi?» degan nuqtai nazardan ham yondashuv mavjud. Bu masala bilan ko'proq din sotsiologiyasi shug'ullanadi.

Sotsiologik nuqtai nazardan qaralganda din jamiyat uchun zaruriy narsa, ijtimoiy hayotning ajralmas qismidir. U ijtimoiy munosabatlarni yuzaga keltiruvchi va amalga oshiruvchi omil sifatida namoyon bo'ladi. Bu dinni jamiyatda bajargan vazifalariga ko'ra o'rganish mumkin demakdir.

Dinning vazifalari uning alohida shaxsga va jamiyatga ta'siri va tabiatdan kelib chiqadi. Bunda har bir din unga e'tiqod qiluvchi muayyan bir shaxsga u yoki bu jamoaga va umuman jamiyatga nima berishi, insonlar hayotiga qanday ta'sir ko'rsatishi kabi masalalar o'rganiladi.

Din ijtimoiy hodisa sifatida din sotsiologiyasi doirasida o'rganiladi. Funktsionalizm ta'limoti jamiyatga ijtimoiy sistema sifatida qaraydi: unda jamiyatdagi har bir element muayyan funktsiyani bajaradi. Dinning jamiyatda bajaradigan ijtimoiy, ma'naviy, ruhiy vazifalari quyidagilardan iborat:

. Birinchidan, har qanday din o'z e'tiqod qiluvchilari uchun to'ldiruvchilik, tasalli beruvchilik – kompensatorlik vazifasini bajaradi. Masalan, insonda doimiy ehtiyoj hosil bo'lishi hodisasini olaylik. Inson o'z hayoti, turmush tarzi, tabiat va jamiyat bilan bo'lgan munosabatlari jarayonida hayotiy maqsadlariga erishishi ilojsiz bo'lib ko'ringanida, unda qandaydir ma'naviy-ruhiy ehtiyojga zaruriyat sezadi. Bu dinga bo'lgan ehtiyoj edi. Din bu o'rinda ma'naviy-ruhiy ehtiyojni qondiruvchi, tasalli beruvchilik vazifasini bajargan va hali ham bajarmoqda. Masalan, buddizm dini rohiblikni targ'ib qilar ekan, bu dunyoda orzu-havaslardan, rohat-farog'atdan voz kechgan inson nirvana holatiga erishgach, abadiy rohatda bo'lishini ta'kidlaydi. Yoki har bir xristian Iso Masihning qaytishiga umid qilgan holda hayotning turli muammolarini yengib, sabr-bardosh bilan hayot kechiradi. Chunki xristianlik Iso Masih qaytib kelgach, barcha izdoshlarini saodatli hayotga yetkazishi haqidagi ta'limotni ilgari suradi. sloin dinida esa, har bir musulmon bu dunyoda erishmagan moddiy yoki ruhiy orzu-istaklariga oxiratda erishishiga ishongan holda dunyo orzu-havaslariga ortiqcha berilmay, turmush mashaqqatlariga sabr qiladi

Ikkinchidan, muayyan din o'z ta'limot tizimini vujudga keltirgach, o'ziga e'tiqod qiluvchilar jamoasini shu ta'limot doirasida saqlashga harakat qilgan va hozirda ham shunday. Bu ijtimoiy hodisa dinning birlashtiruvchilik – integratsion vazifa

deb ataladi. Din hamisha muayyan ijtimoiy, etnik va ma'naviy hayotni qamrab olishga intiladi. Buning muntazamligini ta'minlash maqsadida din xalqlarning ijtimoiy hayotiga, axloqiy munosabatlariga, shuningdek adabiyoti va san'atiga chambarchas bog'lanib keta olgan. Masalan, yahudiylikda mazkur din vakillarini bir mafkura atrofida saqlab turish uchun ularning bir millat va yagona maslak egalari ekanliklari, yagona xudo – Yahvening eng sevimli bandalari ekanliklari uqtiriladi. Xristianlikda ham e'tiqod qiluvchilarni unga yanada ko'proq jalb etish uchun diniy me'moriy, tasviriy san'at, musiqa kabi san'at turlaridan unumli foydalaniladi. Xristianlikda maxsus ikona chizuvchilik maktablari faoliyat ko'rsatadi.

Uchinchidan, har bir din o'z qavmlari turmushini tartibga solib, nazorat qiluvchilik – regulativ vazifani bajaradi. Dinlar o'z urf-odatlarining, marosim va bayramlarining qavmlari tomonidan o'z vaqtida, qat'iy tartibga amal qilgan holda bajarilishini shart qilib qo'yadi. Misol uchun, islomda kuniga 5 mahal namoz o'qilishi, har hafta juma namozini jome masjidlarida ado etilishi, ramazon oyida bir oy ro'za tutilishi, ro'za ('id al-fitr) va qurbon ('id al-adho) hayitlarining nishonlanishi musulmonlarning hayot tarzini tartibga solib turadi.

To'rtinchidan, din aloqa bog'lashlik, birlashtiruvchilik – kommunikativ vazifani ham bajaradi, ya'ni har bir din o'z qavmlarining birligini, jamiyat bilan shaxsning o'zaro aloqadorlikda bo'lishini ta'minlashga intiladi. Bunda u yoki bu dinga e'tiqod qiluvchi kishilarning o'z dinidagi boshqa kishilar bilan aloqador ekanligi, o'zaro huquq va burchlarining borligi, urf-odat va ibodatlarini jamoa bo'lib bajarilishi lozimligi nazarda tutiladi.

Beshinchidan din legitimizatsiya – qonunlashtiruvchilik funksiyasini ham bajaradi. Dinning bu funksiyasining nazariy asosini yirik amerikalik sotsiolog T. Parsons ishlab chiqdi. Uning fikricha, «har qanday ijtimoiy sistema muayyan cheklovlarisiz mavjud bo'la olmaydi. Buning uchun u qonun darajasiga ko'tarilgan axloq normalarini ishlab chiqishi kerak. Din bunday normalarni qonunlashtiribgina qolmay, ularga bo'lgan munosabatni ham belgilaydi».

Oltinchidan, din vazifalarining falsafiy, nazariy jihatlarini ham mavjud. Bu vazifa insonga yashashdan maqsad, hayot mazmunini, dorulfano va dorulbaqo masalalariga o'z munosabatini bildirib turishidan iboratdir.

Kishilik jamiyatida din doimo inson bilan birga bo'lganmi yoki qandaydir davrda jamiyat dinsiz yashaganmi, degan savolga turli fikrlar bildirilgan. Bu – dinning tarixiy masalasi bo'lib, unga ikki xil javob berganlar. Birinchisi, marksistik ta'limotning sobiq tarafdorlari fikricha, «qandaydir muddat insoniyat dinsiz yashagan va jamiyatning muayyan bosqichida – yuqori paleolit davrida, bundan 20-40 ming yil avval din paydo bo'lgan» deyiladi. Ikkinchisi, «dinning kelib chiqishi insoniyatning paydo bo'lishi bilan bevosita bog'liq» degan fikrdir.

Diniy tafakkurning shaxsiy yoki ijtimoiy ildizlarini o'rganish bilan dinning kelib chiqishi muammosini hal qilish mumkin bo'ladi. E. Taylor kabi evolyutsion yo'nalishdagi pozitivistlarning chiqargan xulosasiga ko'ra, dinning ildizi «faylasuflik qilgan yovvoyi odam»ga borib taqaladi. Ya'ni, «u o'z-o'ziga borliq, o'zini o'rab turgan olamning paydo bo'lishi va o'zi kuzatgan hodisalarning haqiqati haqida savol bergan. Unda fikrlash yuqori darajada bo'lmagan. Shundan so'ng unda ruhlar, ilohiyatlar, farishtalar haqida tasavvurlar paydo bo'lgan».

Dinning kelib chiqishi haqida yana bir nazariya mavjud: «Birinci yolg'onchi birinchi nodonni uchratganda din paydo bo'ldi». Bunda din yomon niyatli kishilarning o'ylab topgan narsasi bo'lib chiqadi. Bu ikkala nazariya ham hech qanday ilmiy asosga ega emas.

Faylasuflik qilgan yovvoyi odam kontseptsiyasi bo'yicha «ibtidoiy odam yolg'iz holdagi chuqur fikr yurituvchi bo'lgan. U o'z oldiga ulkan savollarni qo'ygan. Bu savollar uning kundalik hayotida kerak emas

edi. Shuni ham unutmaslik kerakki, ibtidoiy odamning fikr yuritishi uning kundalik ishlab chiqarish faoliyati bilan bog'liq bo'lgan. Bu faoliyatning tabiati, shart-sharoitlari birgina odamga tegishli bo'lib qolmay, barchaga barobar, ijtimoiy gruppaga, qabila, urug', xalqqa tegishli edi».

Dinning kelib chiqishi «bir odam boshqalarni aldashi natijasida kelib chiqqan», degan fikr ham tanqidga uchragan. Boshqa fikrga ko'ra, «din – bu jamiyatdagi kishilarning baravariga o'z-o'zini aldashi natijasida kelib chiqqan. Shuning uchun ham bu fikr egalari din ijtimoiy hodisadir degan xulosaga kelish mumkin», deyilar.

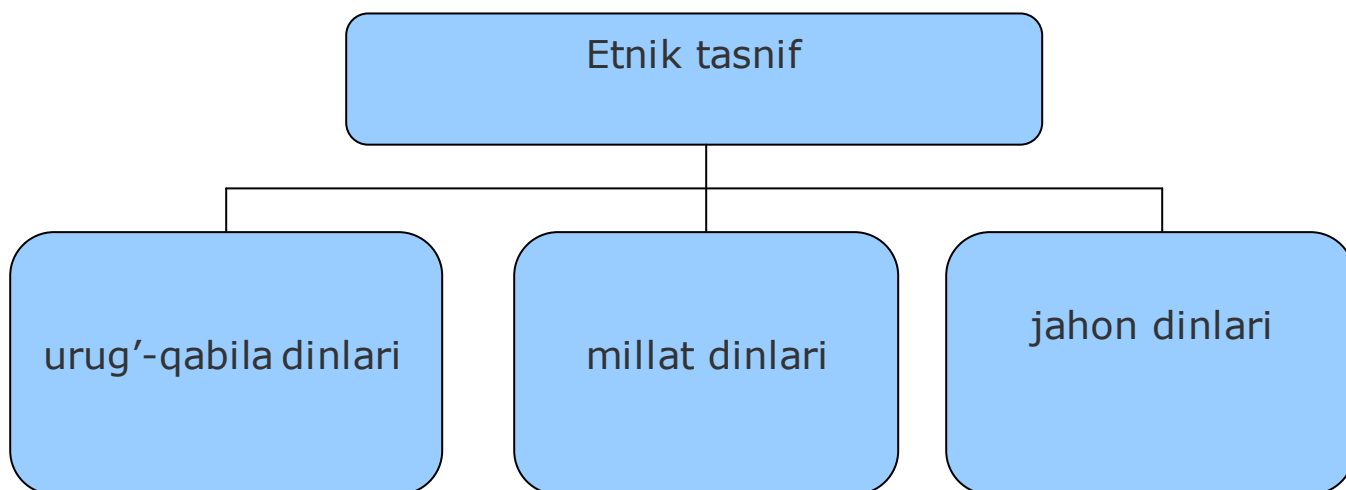
Din insonning ruhiy dunyosi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, uning ijtimoiy hayotida doimo u bilan birga bo'ldi. Shuning uchun ham *dinni o'rganish – bu insoniyatni o'rganish* demakdir. Dinni insoniyatdan, insoniyatni dindan ajratib bo'lmazligini tarixning o'zi isbotladi. «Kommunistik jamiyatda din yo'q bo'lib ketadi» deyilgan gapning aksicha kommunizm xayoliy narsayu, din doimiy ekanligi amalda isbotlandi. Demak, din insoniyat bilan birga dunyoga kelgan.

Dinlar unga e'tiqod qiluvchilarning soni, miqyosi, o'zining ma'lum millat yoki xalqqa xosligi yoxud millat tanlamasligiga ko'ra turli guruhlariga bo'linadi. Bu guruhlar son jihatdan qancha bo'lishidan yoki nazariy jihatdan qanchalik yetuk bo'lishidan qat'i nazar, ularni mutlaqlashtirib bo'lmaydi. Chunki har qanday tasnif ma'lum bir jihatga e'tibor berib, boshqa qirralarni qamrab ololmaydi. Hozirgi kunda din tipologiyasida dinlarning quyidagicha tasniflari mavjud:

- 1 tarixiy-geografik jihatga ko'ra;**
- 2 etnik jihatga ko'ra;**
- 3 e'tiqod qiluvchilarining soniga ko'ra;**
- 4 hozirgi davrda mavjudligi jihatidan (tirik va o'lik diniy tizimlar)**

II Etnik tasnif.

Etnik tasnif

urug'-qabila dinlari – totemistik, animistik tasavvurlarga asoslangan, o'z urug'idan chiqqan sehrgar, shaman yoki qabila boshliqlariga sig'inuvchi dinlar. Ular millat dinlari va jahon dinlari ichiga singib ketgan bo'lib, hozirda Avstraliya, Janubiy Amerika va Afrikadagi ba'zi qabilalarda saqlanib qolgan;

millat dinlari – ma'lum millatga xos bo'lib, boshqa millat vakillari o'ziga qabul qilmaydigan dinlar. Ularga yahudiylilik (yahudiy millatiga xos), hinduizm (hindlarga xos), konfutsiychilik (xitoy millatiga xos), **sintoizm** (yaponlarga xos) kiradi;

jahon dinlari – dunyoda eng ko'p tarqalgan, kishilarning millati va irqidan qat'inazar unga e'tiqod qilishlari mumkin bo'lgan dinlar. Ular safiga odatda buddizm, xristianlik va islom dinlarini kiritadilar. Bundan tashqari dinlar ta'limotiga ko'ra monoteistik – yakkaxudolik (yahudiylilik, islom) va politeistik – ko'pxudolik (hinduizm, konfutsiychilik) dinlari va h.k.ga bo'linadi

DINNING IBTIDOIY SHAKLLARI

Diniy ong asoslarining shakllanishi. Ilmiy adabiyotlarda keltirilishicha, «ibtidoiy odamning jismoniy, fiziologik, asab-endokrin, biologik, psixologik va boshqa sohaları o'ziga xos xususiyatlarga ega edi. Bu uning hayoti va faoliyati, fe'l-atvorigagina emas, balki, uning fikrlash darajasi, kuchli hayajonlanishi, tasavvur etishi, haqiqiy yoki soxta mantiqiy qonuniyatlarni kashf etishiga ta'sir ko'rsatdi. U ibtidoiy bo'lsa - da aqlli, fikr yurituvchi, ma'lum mushohadaga qobiliyatli, konkret holatda fikr yurita oladigan, doimiy faoliyatida vujudga kelgan amaliy tajribalarga ega bo'lgan odam edi. Bunday tahlil nimaga asoslangan? Bilim miqdorining nihoyatda ozligi va uni doimiy takomillashib borishi, oldinda turgan hayotdan qo'rquv va uni yengishga bo'lgan intilish, amaliy tajribaning uzluksiz ortib borishi, tabiat kuchlariga mutlaq tobelik va undan qutilishga tirishish, atrof-muhitga injiqliklari va ularni yengish va h.k. – bularning barchasi shunga olib bordiki, uning ilk qadamidan nafaqat mantiqiy talabchanlik, balki hissiy-ijtimoiy, xayoliy-fantastik munosabatlar kelib chiqdi. Gap «ongli yovvoyi» yoki «abstrakt fikrlovchi kishi» to'g'risida borayotgani yo'q, ayni jamoaning qonun qoidalaridan chiqmagan holda, qolaversa, 20-50 kishidan iborat bo'lgan kichik qabila, mehnat faoliyati jarayoni (ov, ozuqa izlash, qurol yasash, turar joyni jihozlash va h.k.) doimiy ijtimoiy munosabatlar, oilaviy urug'doshlik aloqalari va hodisalar jarayonida (nikoh aloqalari, tug'ilish va o'lim) ushbu jamoaning ruhoniylari, g'ayritabiiy kuchlar va voqeiylik o'rtasidagi g'ayrioddiy aloqalar to'g'risida ibtidoiy tasavvurlar mustahkamlanib borgan. Real hayot bilan bir qatorda o'zga dunyo mavjudligi, marhumlar tiriklar hayotiga ta'sir eta olishi to'g'risidagi g'oyalar yuzaga keldi».

Diniy adabiyotlar, xususan Avesto, Tavrot, Injil, shuningdek Qur'oni karimda ham insonning yaratilishi, uning yer yuzidagi ilk hayoti o'ziga xos tarzda talqin qilinadi. Ularning barchasida dunyo va insoniyatning yagona Yaratuvchi (Avestoda – Axura-Mazda, Tavrotda – Yahve, Injilda – Ota Xudo, Qur'onda – Alloh) tomonidan yaratilgani bir ovozdin ta'kidlanadi. Odamzodning diniy tasavvurlari paydo bo'lishiga kelsak, Xudo dastlabki inson – Odamni yaratgach, unga ma'lum yo'l-yo'riq va ko'rsatmalar beradi va bu ko'rsatmalar o'z navbatida din deb ataldi. Diniy ta'limotga ko'ra, inson boshdan mukammal holda yaratilgan, shunga o'xshash din ham unga mukammal holda berilgan. Evolyutsionizm ta'limotiga ko'ra, insonning paydo bo'lishi ham, dinning shakllanishi ham bosqichma-bosqich, soddadan murakkabga qarab rivojlanib borgan. Umuman olganda, barcha ilmiy adabiyotlarda dinning paydo bo'lishi borasida bildirilgan fikrlar ilmiy farazlardan iborat bo'lib, ushbu masalaning diniy adabiyotlardagi talqini esa har bir insonning diniy e'tiqodiga bog'liq.

Insoniyat tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, uning kundalik hayoti bilan bog'liq bo'lgan muhim ishlar: jumladan tug'ilish, ozuqa topish, ov qilish, o'z xavfsizligini ta'minlash, dafn marosimi kabilar turli diniy tasavvur va e'tiqodlar bilan bog'liq bo'lganligini ko'ramiz.

Dafn etish jarayoni. Qadimgi dunyo tarixidan ma'lumki, odamzod yaratilganidan buyon o'z qarindoshlarini ko'mishda maxsus marosimlar, ma'lum tayyorgarlik udumlariga amal qilib keladi. Masalan, Qadimgi Misrda fir'avnlr jasadi qizil mineral bo'yoq bilan qoplanar, yoniga kundalik ehtiyoj buyumlari, zeb-ziynatlar kabi turli-tuman asbob anjomlar qo'yilar edi. Bu ham o'z navbatida o'z jamoa a'zolarini dafn etayotgan jamoaning oxirat mavjud ekanligi haqida muayyan tasavvurga ega bo'lganligidan dalolat beradi.

Ov qilish. Shu paytgga qadar olib borilgan arxeologik izlanishlar davomida yer yuzining turli joylaridagi g'orlarda ibtidoiy odam tomonidan chizilgan rasmlar topilgan. G'orlardagi suratlarning ko'pchiligida ov qilish jarayoni, odam va hayvonlarning tasvirlari, hayvon terisini kiygan odamlar, yarim odam va yarim hayvon qiyofasidagi mavjudotlar tasvirlangan. Demak, ibtidoiy odam o'zi va hayvonlar o'rtasidagi tabiiy va g'ayritabiiy aloqalar mavjudligi haqida tasavvurga ega bo'lgan va ayni paytda marhum ajdodlarining ruhlari sehrli usullar bilan hayvonlar hulqiga ta'sir etish imkoniyatiga ega deb bilgan. Bu tasavvurlar tiriklar bilan marhumlar o'rtasidagi vositachilar: sehrgarlar va shamanlar faoliyatining shakllanishiga turtki bo'lgan bo'ldi. Ibtidoiy odam hayoti haqidagi tasavvurlarga ko'ra, uning hayotida kelib chiqqan diniy tasavvurlar quyidagi ibtidoiy din shakllarida namoyon bo'lgan.

Totemizm. «Totem» so'zi Shimoliy Amerikada yashaydigan Ojibva qabilasi tilida «uning urug'i» ma'nosini anglatadi va mohiyatan «odamning hayvonot yoki o'simlikning muayyan turlariga qarindoshlik aloqasi bor», deb e'tiqod qilishlik ehtimol, ma'lum bir jamoaning avvalda asosiy ozuqa manbaini tashkil qilgan hayvon yoki o'simlikka nisbatan e'tibor keyinchalik vujudga kelgan qabilaning diniy tasavvurlarining asosiy shakllaridan biriga aylangan bo'lishi mumkin. Urug'dosh guruhlar o'zlarini umumiy belgilari va totemlari

bo'lgan hayvon yoki o'simlikdan kelib chiqqan deb bilar edilar. Totemlarga bunday e'tiqod uzoq o'tmishga tegishlidir, ularning mavjud bo'lganligini faqat qadimgi rivoyatlarga tasdiqlaydi. Masalan, hozirgacha Avstraliya aborigenlari orasidan bu xususda afsonalar saqlanib qolgan.

Urug'dosh jamiyatning shakllanishida jarayonida totemizm muhim rol o'ynadi, ayniqsa, qarindosh guruhlarning boshqalardan ajralishiga, «o'zimizniki», ya'ni «bir totemga tegishli» degan aniq taassurot paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Totemizm ta'sirida paydo bo'lgan urf-odatlar va me'yorlar asrlar davomida qat'iy ravishda qo'llanildi. Ayni totemga xos bo'lmagan begonalar bu jamoa urf-odati va me'yorlaridan chetda hisoblangan. Totemizmning bunday ijtimoiy roli tabiiyki, totemistik ko'rinishlarning evolyutsion xarakteriga ham ta'sir kuchini o'tkazmay qolmadi. Vaqt o'tishi bilan qarindoshlik tizimining mustahkamlanib borishi jarayonida birinchi darajali totem tartibi haqida tasavvur ilgari surildi. Zooantropomorf ko'rinishi bilan aralashgan holda odam bilan uning totemi qarindoshligi orasida oilaviy munosabatlar, ya'ni odam vafot etgach uning o'z totemiga aylanishi yoki, aksincha, qayta inson shakliga kelishi haqidagi tasavvurlar paydo bo'ldi. Bular hammasi o'tgan ota bobolar ruhlariga sig'inishning, umuman, kuchayishiga va ilohiy kuchlarga bir tomondan ishonchning oshishiga olib kelgan bo'lsa, ikkinchi tomondan *totemga* bo'lgan munosabatlarning o'zgarishi, misol uchun *totemni* ozuqa sifatida iste'mol qilishni taqiqlanishiga olib keldi. *Tabu* (ta'qiqlash) tizimi paydo bo'ldi. Bunda eng muhimi *totemni* ovqat sifatida iste'mol qilishni taqiqlash edi. Faqat ba'zi diniy marosimlarda ruhoniylar yoxud qabila boshliqlarigagina *totemni* yeyishga ruxsat etilardi. Shunday qilib, totemizm urug'chilik jamoasida diniy ko'rinishlarning tarixiy asosi bo'lib qoldi.

Insoniyat taraqqiyotining dastlabki bosqichlarida totemizmning asosiy vazifalari, yuqorida aytib o'tilganidek birlashtiruvchilik, tartibga soluvchilik edi. Totemizm diniy shakllarning dastlabkisi sanalsa-da, hozirda ham ko'plab xalqlarning urf-odatlarida, e'tiqodlarida uning unsurlari saqlanib qolgan (masalan, Hindistonda sigir, Avstraliyada kenguru, qirg'izlarda oq bug'u afsonaviy baxt keltiruvchi hayvon sifatida ulug'lanadi).

Animizm (lotin tilida «anima» – «ruh», «jon» ma'nolarini anglatadi). Animizm – ruhlar mavjudligiga ishonch, tabiat kuchlarini ilohiylashtirish, hayvonot, o'simlik va jonsiz jismlarda ruh, ong va tabiiy qudrat borligi haqidagi ta'limotni ilgari suruvchi ilk diniy shakllardan biri. İlk animistik tasavvurlar qadim o'tmishda, ehtimol, totemistik qarashlar paydo bo'lgunicha, oilaviy jamoalarning shakllanganicha vujudga kelgandir.

Animizm totemizmdan farqli jihatlari bor. Albatta, totemizm ma'lum bir oilaviy guruhning ichki iste'moliga, uni boshqalardan farqlash maqsadiga yo'naltirilgan bo'lsa, animistik tasavvurlar keng va umumiy xarakterga ega. Ular hammaga tushunarli va ma'qul bo'lgan. Shu bilan birga u tabiatning qudratli kuchlarini – osmon va yer, quyosh va oy, yomg'ir va shamol, momoqaldiroq va chaqmoq kabilarni ilohiylashtirib, ularda ruh mavjud deb bilar edi. Tabiiyki, ibtidoiy odamlar nafaqat tabiatning buyuk mavjudliklarini, balki rel'efning ayrim alohida qismlari – tog'lar va daryolar, adir va o'rmonlar kabi odam e'tiborini tortuvchi narsa va jismlarga ham ilohiy munosabatda bo'lar edilar. Hattoki, ko'p yillik daraxt, kattaroq harsang tosh, jarliklarga o'xshash narsalar ham ibtidoiy odamlar tasavvurida jonli, tafakkurli, sezuvchan va harakat qiluvchi, shuningdek, yaxshilik yoki yomonlik keltirishi mumkin deb tushunilgan. Shunday bo'lgach, har qanday voqea-hodisalarga e'tibor bilan munosabatda bo'lish taqazo etilgan, qurbonliklar qilingan, ruhlar haqiga duo qilib, marosimlar uyushtirilgan.

Animizm zamonaviy dinlarning barchasida asosiy aqidaviy qismni tashkil etadi. Jumladan, jahon dinlari sanalmish buddizm, xristianlik va islomda ham ruhlar haqidagi ta'limot mavjud.

Shamanizm («shaman» so'zining tungus tilidagi ma'nosi – «sehrgar»). Sehrgarlik (afsun, magiya) real natijalar olish uchun ilohiy kuchlarga ta'sir etish maqsadida amalga oshiriladigan rituallar – urf-odatlar majmuasidir. U totemizm va animizm bilan bir vaqtda paydo bo'lib, unga ko'ra uning vositasida kishilar o'z *totemlari*, ota-bobolarining ruhlar bilan xayolan bog'lanishni amalga oshirib kelganlar. Shamanizm qadim o'tmishda paydo bo'lib, minglab yillar davomida saqlanib kelgan va tabiiyki, muntazam rivojlanib borgan. Odatda, afsungarlik urf-odatlari bilan maxsus odamlar – shamanlar, afsungarlar shug'ullanganlar. Ular orasida, ayniqsa, ayollar ko'p o'rinni egallaganlar. Bu shamanlar, afsungarlar jazavali va asabiy kishilar bo'lib, odamlar ularning ruhlar bilan muloqotda bo'la olishlariga, ularga jamoaning orzu niyatlarini ruhlariga yetkazish, ularning irodasini talqin qilish qobiliyatiga ega ekanligiga chuqur ishonganlar. Shamanlar, odatda, ma'lum harakatlar: ovoz chiqarish, ashula aytish, raqsga tushish, sakrash yo'li bilan nog'oralar va qo'ng'iroqlar ovozlari ostida jazavaga tushib, o'zini yo'qotish, jazavaning yuqori nuqtasiga yetish bilan

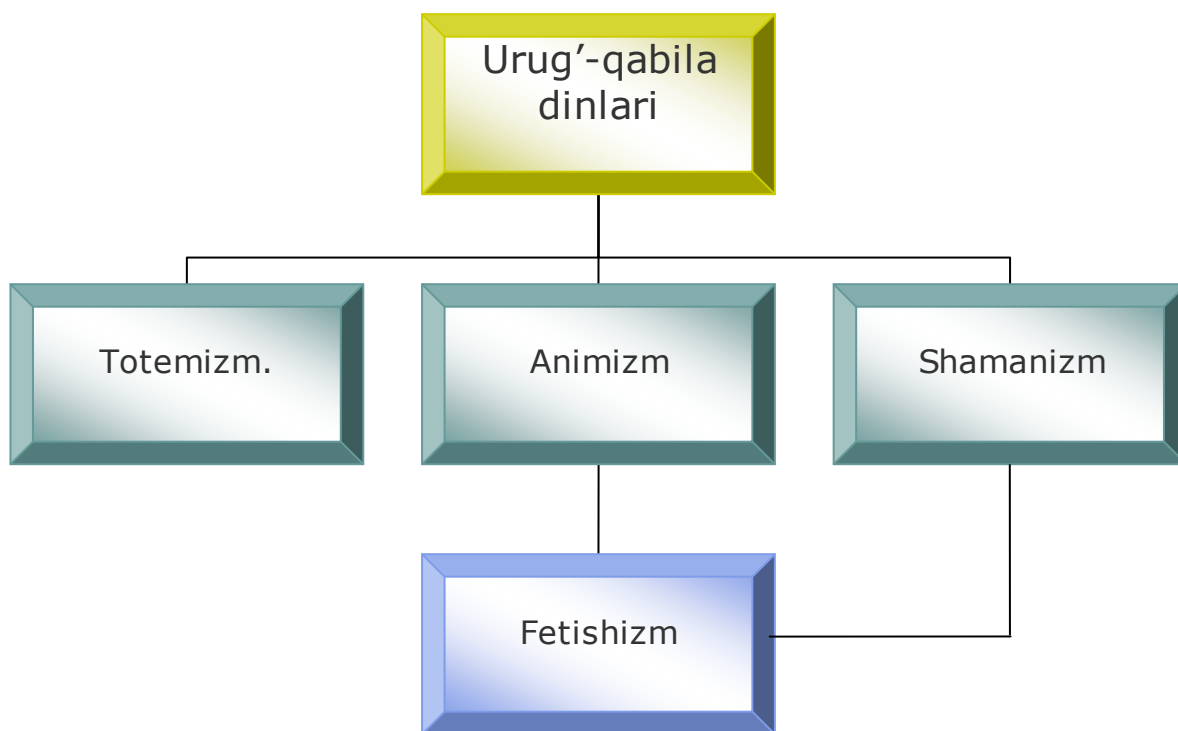
afsungarlik qilishgan. Tomoshabinlar ham baʼzan oʻzlarini yoʻqotar darajaga yetib, marosim ishtirokchisiga aylanib qolishar edi. Marosim oxirida shaman hech narsani eshitmay, koʻrmay qolar, uning ruhlar dunyosi bilan muloqoti xuddi shu holatda amalga oshadi deb hisoblanardi. Umuman olganda, turli diniy marosimlarni oʻz ichiga olgan afsungarlik jamiyatning haqiqiy talablaridan kelib chiqqan holda hayotda amalga oshirilgan. Ilohiy kuchlar dunyosi bilan bunday bogʻlanish yoʻli hayotda nomaʼlum, oldindan bilib boʻlmaydigan sharoitlardan kelib chiqqan. Shuning barobarida afsungarlik odamlarning fikrlash qobiliyatining oʻsib borishi, ongining mustahkamlanishida katta rol oʻynadi, diniy ongning shakllanish jarayonida muhim oʻrin tutdi. Afsungarlik fikr yuritish rivojlangan sari odamga oʻz oʻzidan boʻladigan, faqatgina maqsadli yoʻnalishdagi harakatlar natijasida olinadigan emas, balki ilohiy kuchlar afsuni bilan bogʻliq boʻlgan sharoitlardan kelib chiqadigan koʻrinish deb hisoblangan. Natijada koʻpgina aniq hodisalar, hattoki alohida buyumlar sehrli kuch egasi sifatida qabul qilina boshlandi.

Sehrgarlik marosimlari ikki usul: yakka holda yoki jamoa boʻlib amalga oshirilar edi. Afsungarlik maqsadga koʻra quyidagilarga boʻlinadi: 1) zarar keltiruvchi – yovuz afsungarlik. Bundan kimgadir zarar yetkazish niyat qilinadi; 2) harbiy afsungarlik. Bunday afsungarlik dushmanga qarshi qoʻllaniladi (masalan, qurol aslahalarni sehlash); 3) sevgi afsungarligi, boshqacha aytganda, «issiq» yoki «sovuq» qilish; 4) tibbiy afsungarlik. Davolashda ishlatiladi; 5) ob-havo afsungarligi. Bu sehrgarlik turidan yomgʻir chaqirish yoki shunga oʻxshash ob-havoni oʻzgartirish maqsadlarda foydalanilgan. Sehrgarlik hozirda ham mavjud dinlarda, turli xalqlar urf-odatlarida saqlanib qolgan.

Fetishizm («fetish» soʻzi fr. fetiche – «but», «sanam», «tumor» maʼnosidagi soʻzni anglatadi). Mohiyati tabiatdagi jonsiz predmetlarga sigʻinishdir. Unga koʻra alohida buyumlar kishini oʻz maqsadiga erishtirish, maʼlum voqea-hodisalarni oʻzgartirish kuchiga ega. Fetish ham ijobiy, ham salbiy taʼsir etish kuchiga ega.

Fetishizm yogʻoch, loy va boshqa materiallardan yasalgan buyumlarning paydo boʻlishi bilan bir paytda shakllangan. Bu butlarda va tumorlarda jamoalar gʻayritabiiy dunyodan keladigan ilohiy qudratning timsolini koʻrdilar. Bunday *fetishga* odatda afsungarlar, shamanlar ega edilar. Ular afsungarlik yoʻli bilan buyumlarga taʼsir koʻrsatganlar. Ibtidoiy odamlarning dastlabki diniy taassurotlari umumiy majmuasining shakllanish jarayonida fetishizm yakunlovchi bosqich boʻlib qoldi. Haqiqatda, ajdodlarni va tabiatni jonlantirish bilan bogʻliq boʻlgan animizm, turli *totemlar* hamda oʻlib ketgan avlodlar shaxsiga bogʻliq totemizm orqali ibtidoiy odamlar ongida real buyumlar bilan birga ilohiy va xayolot dunyosi borligi haqidagi tushuncha paydo boʻldi. Natijada ularning ongida afsonaviy fikr yuritish qobiliyati mustahkamlandi. Va, nihoyat, *fetishlarning* paydo boʻlishi shuni koʻrsatadiki, afsonaviy qudrat faqatgina vaqt va boʻshliqda koʻchib yurish xususiyatiga ega boʻlib qolmasdan, balki voqeyi dunyodagi buyumlarda ham mavjud boʻlishi mumkin. Shunday qilib, urugʻchilik jamiyatining tashkil topish jarayonida ibtidoiy odamlarning ongida dastlabki diniy koʻrinishlarning keng, aniq, tartibli majmuasi ishlab chiqildi. Demakki, diniy tasavvurlar odam hayotining boʻlinmas, hattoki asosiy qismi boʻlib qoldi. Jamiyat va tabiat qonunlarini, albatta, oʻsha dunyo kuchlari boshqaradi. Shuning uchun jamoa yaxshi yashayman desa, ozuqalar bilan taʼminlangan, kimningdir tomonidan himoyalangan boʻlishni istasa, birinchi vazifasi u oʻsha gʻayritabiiy kuchlarni juda ham hurmat qilishi kerak edi. Dunyo haqidagi bu tasavvurlar vaqt oʻtishi bilan takomillashib bordi va insoniyat hayotida uzoq vaqt oʻz taʼsirini oʻtkazib keldi.

urugʻ-qabila dinlari

O'tilgan mavzu bo'yicha savollar:

1. Dinshunoslik fanining asosiy maqsadi nimadan iborat?
2. Dinga qanday ta'riflar berilgan?
3. Din jamiyatda qanday funktsiyalarni bajaradi?
4. Dinlar qanday belgilar asosida tasnif qilinadi?
5. Dinlarning qanday guruhlarini bilasiz?
6. Dinning qanday ibtidoiy shakllarini bilasiz?
7. Dinning paydo bo'lishi haqida tadqiqotchilar qanday fikrlar bildirishgan?
8. Fetishizm nima?
9. Animizm qanday e'tiqodga asoslanadi?
10. Shamanizm deganda nimani tushunasiz?

Tàyanch so'zlàr:

1. Din;	7. qiyomàt;
2. E'tiqîd;	8. Pozitivizm;
3. imon;	9. Ibtidoiy fàylàsuf;
4. Jànnàt;	10. Politàizm;
5. Do`zàh;	11. Monotàizm.
6. Fàrishtà;	

Adabiyotlar:

1. Levi-Bryul' L. Pervobyitnoe myshlenie. M., 1930.
2. Mify narodov mira. V 2-x tomax. M., 1991.
3. Mifologicheskii slovar'. M., 1990.
4. Osnovy religiovedeniya. Uchebnoe posobie dlya studentov vysshih uchebnykh zavedeniy. Pod общ. red. I.N. Yablokova. M., 1995.
5. Religioznye verovaniya. Svod etnograficheskikh ponyatiy i terminov. M., 1993.
6. Religioznye traditsii mira. V 2-tomax. M., 1996.
7. Taylor E. Pervobyitnaya kul'tura. M., 1989.
8. Traditsionnye i sinkreticheskie religii Afriki. M., 1986.
9. Freyd Z. Totem i tabu. Tbilisi, 1991.

1 - Mavzu	Dinshunoslik fani, uning predmeti va vazifasi.
------------------	---

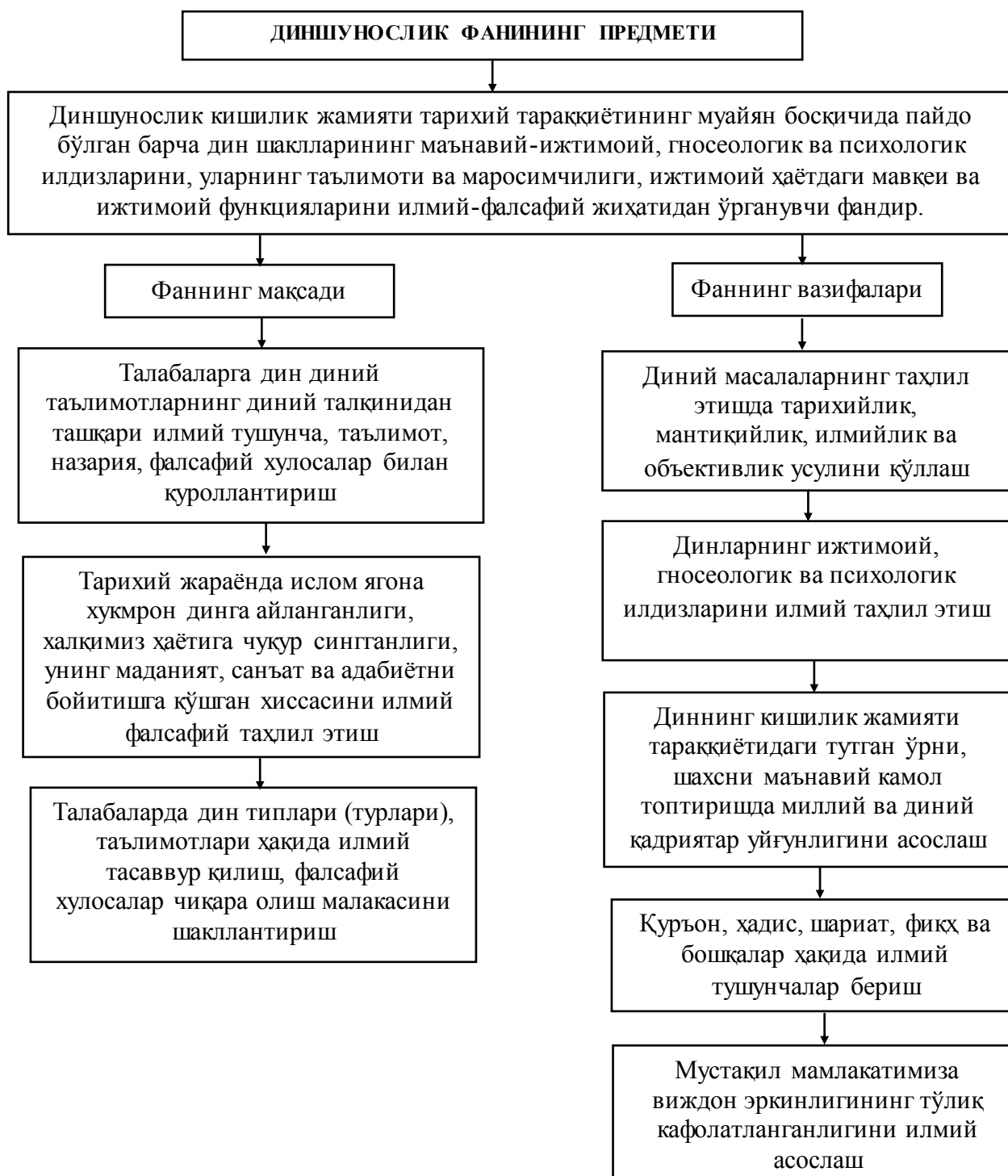
1.1. Ma'ruza mashg'ulotining o'qitish texnologiyasi.

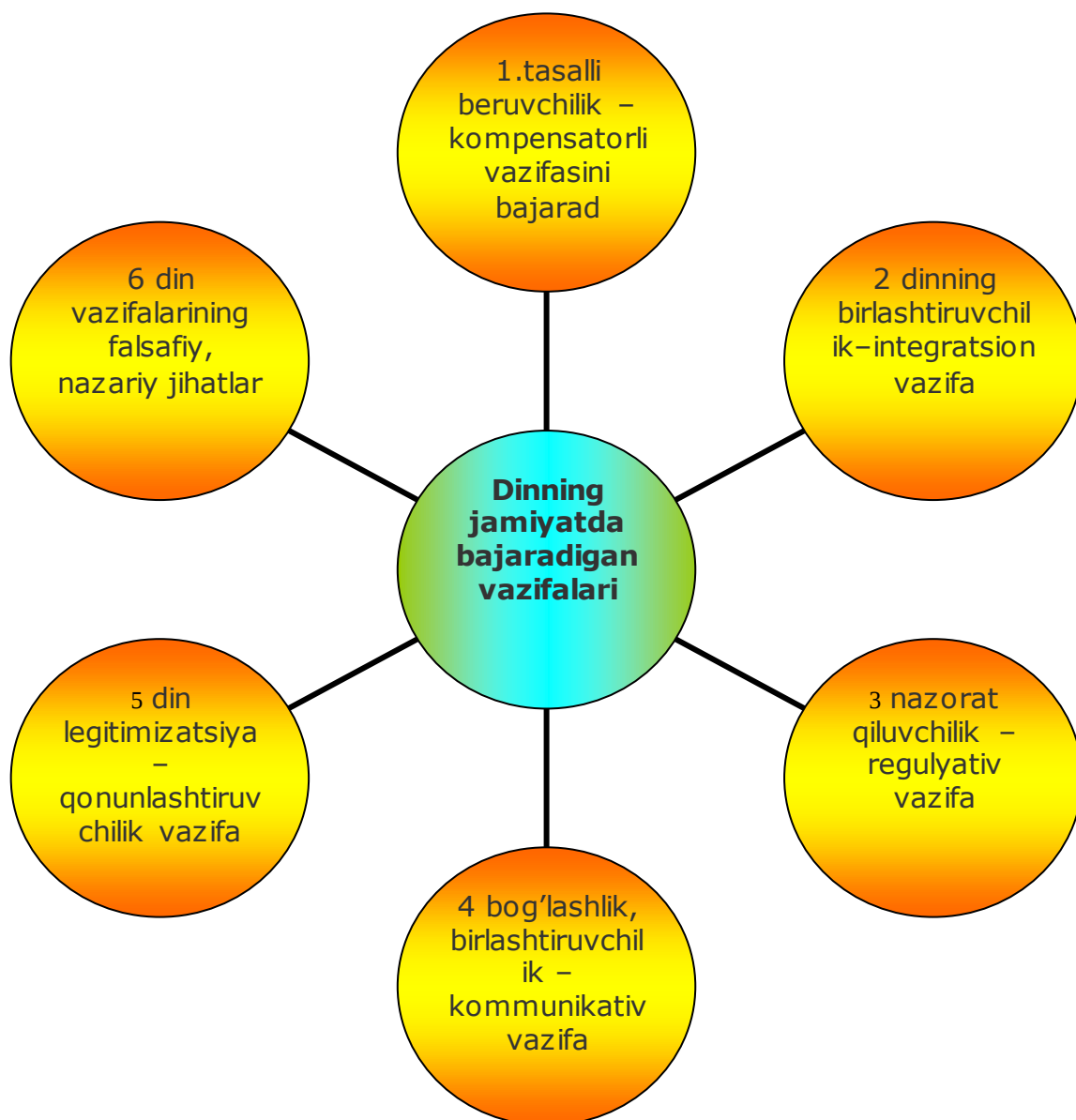
Vaqt - 2 soat	Talabalar soni: 30 - 60 nafar.
O'quv mashg'ulotining shakli	Vizual ma'ruza
Ma'ruza mashg'ulotining rejasi	1. Dinshunoslik fanining predmeti, uni o'qitishdan ko'zda tutilgan asosiy maqsad. 2. Din ijtimoiy hodisa sifatida va uning kelib chiqishi to'g'risidagi turlicha qarashlar. 3. Dinning ibtidoiy shakllari.
O'quv mashg'ulotining maqsadi: Dinshunoslik fanining predmeti, vazifasilari hamda uni o'qitishdan ko'zda tutilgan asosiy maqsadi to'g'risidagi bilimlarni shakllantirish.	
Pedagogik vazivalar	O'quv faoliyatining natijalari
- Dinshunoslik fanining predmeti, uni o'qitishdan ko'zda tutilgan asosiy bilimlarni shakllantirish maqsad. -Dinning kelib chiqishi to'g'risida diniy va falsafiy yondashuv -Dinning ibtidoiy shakllanish formalarini ko'rsanish.	- Dinshunoslik fanining predmeti, uni o'qitishdan ko'zda tutilgan asosiy maqsadlari va vazifalarini ochib beradi; (1-ilova) Dinning kelib chiqishi to'g'risida diniy va falsafiy yondashuvlarni sharhlaydi;(2-ilova) Dinning ibtidoiy shakllanish formalarini sanab o'tadi.. (3-ilova)
O'qitish uslubi va texnikasi	Ma'ruza, muammoli holatlarni yechish, aqliy hujum, klaster
O'qitish vositalari	Proyektor, tarqatma materiallar
O'qitish shakli	Individual, frontal, juftlikda ishlash
O'qitish sharoitlari	Proyektor va kompyuter bilan ta'minlangan auditoriya

1.2. Ma'ruza mashg'ulotining texnologik kartasi.

Bosqichlar vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchi	Talaba
1-bosqich. Kirish (5 min.)	1.1. Mavzu maqsad va rejalashtirilgan o'quv natijalarini e'lon qiladi. 1.2. Rejani ekranga chiqaradi.	1.1. Eshitadilar, yozib oladilar. 1.2. E'tibor beradilar.
2-bosqich. Bilimlarni faollashtirish. (10 min.)	2.1. Asosiy tushunchalarni namoyish qiladi. 2.2. O'quv faoliyatini baholash mezonlarini ma'lum qiladi.	2.1. Aniqlik kiritadilar, savollar beradilar.
3-bosqich. Asosiy (55 min.)	3.1. Quyidagi savol bilan murojat qiladi..Hozirgi davrda qanday dinlarni bilasiz? 3.2 Dinning kelib chiqishi to'g'risida diniy va falsafiy yondashuvlarni aytib o'tiladi 3.3.Dinlarni tasniflab o'tiladi 3.4.Dinning ibtidoiy shakllanish formalarini ko'rsatadi.	3.1. Hozirgi davrdagi dinlarni sanaydilar 3.2. Yozib oladilar. 3.3. Tushunchlarni mohiyatini anglaydilar. 3.4. Yozib oladilar.
4-bosqich. Yakuniy (10 min.)	4.1. Mavzuga hulosasi yasaydi. O'quv jarayonida faol ishtirok etgan talabalarni rag'batlantiradi. 4.2. Musatqil ishlash va bilimlarni mustahkamlash uchun savollar beradi.	4.1. Eshitadilar. 4.2. Topshiriqlarni yozib oladilar.

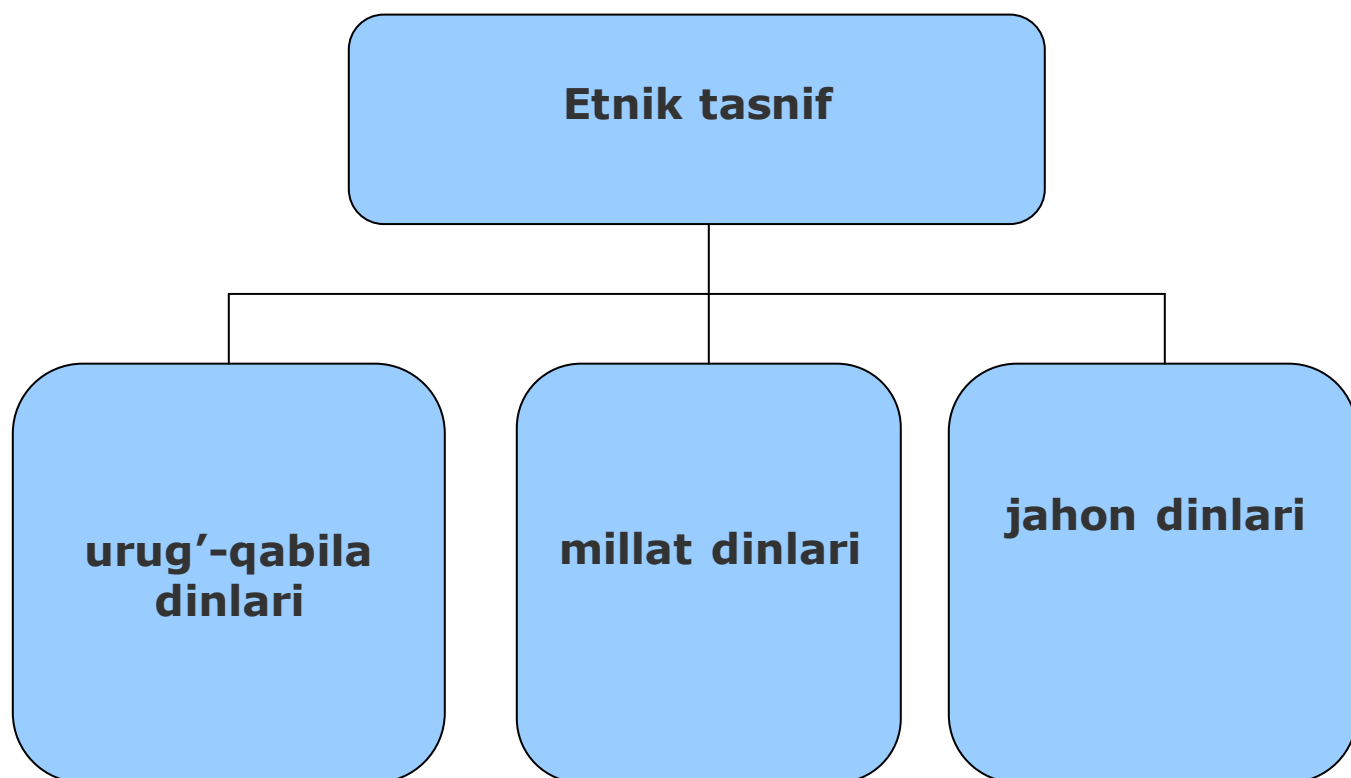
ДИНШУНОСЛИК ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ, МАҚСАДИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

- 1 tarixiy-geografik jihatga ko'ra;
- 2 etnik jihatga ko'ra;
- 3 e'tiqod qiluvchilarining soniga ko'ra;
- 4 hozirgi davrda mavjudligi jihatidan (tirik va o'lik diniy tizimlar)

Etnik tasnif

4 ilova

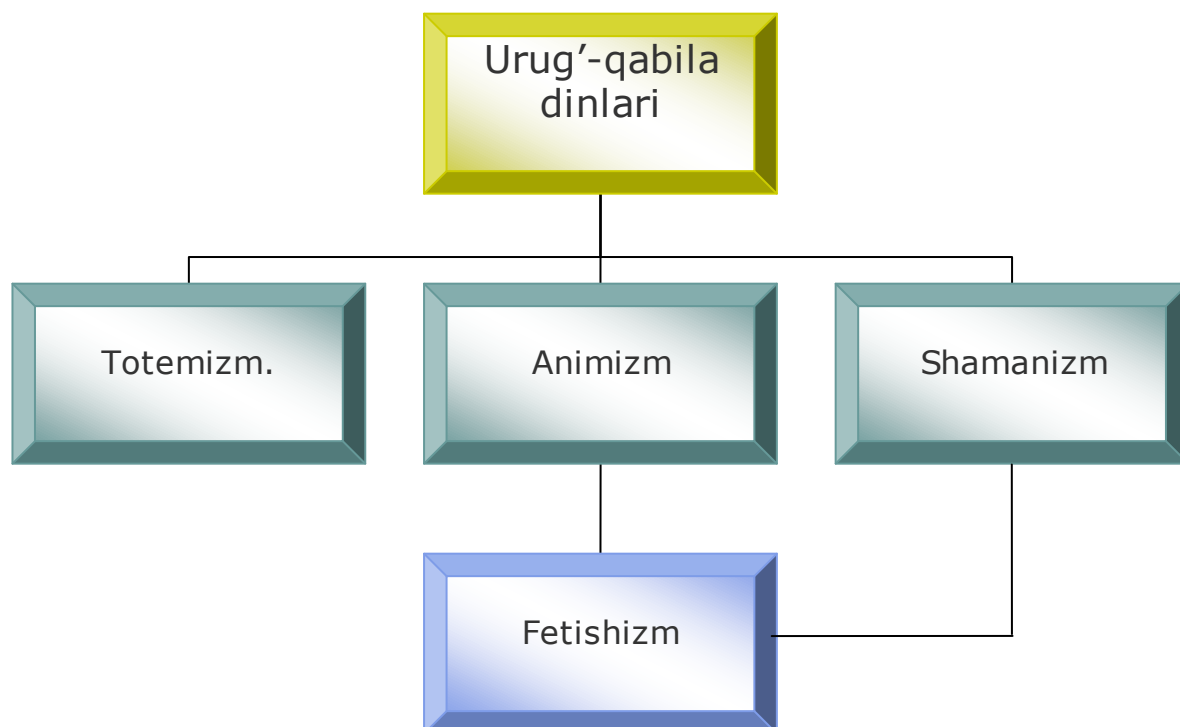
urug'-qabila dinlari – totemistik, animistik tasavvurlarga asoslangan, o'z urug'idan chiqqan sehrigar, shaman yoki qabila boshliqlariga sig'inuvchi dinlar. Ular millat dinlari va jahon dinlari ichiga singib ketgan bo'lib, hozirda Avstraliya, Janubiy Amerika va Afrikadagi ba'zi qabilalarda saqlanib qolgan;

millat dinlari – ma'lum millatga xos bo'lib, boshqa millat vakillari o'ziga qabul qilmaydigan dinlar. Ularga yahudiylik (yahudiy millatiga xos), hinduizm (hindlarga xos), konfutsiychilik (xitoy millatiga xos), **sintoizm** (yaponlarga xos) kiradi;

jahon dinlari – dunyoda eng ko'p tarqalgan, kishilarning millati va irqidan qat'inazar unga e'tiqod qilishlari mumkin bo'lgan dinlar. Ular safiga odatda buddizm, xristianlik va islom dinlarini kiritadilar. Bundan tashqari dinlar ta'limotiga ko'ra monoteistik – yakkaxudolik (yahudiylik, islom) va politeistik – ko'pxudolik (hinduizm, konfutsiychilik) dinlari va h.k.ga bo'linadi

Mavzu №2: Milliy dinlar. (2 soan)

REJA:

1. Milliy dinlarning kelib chiqishi va o'sha davrdagi ijtimoiy-tarixiy shaoritlar.
2. Yahudiylarning vujudga kelishi va ta'limoti.
3. Konfusiychilik, induizm.

Millat dinlari – ma'lum millatga xos bo'lib, boshqa millat vakillari o'ziga qabul qilmaydigan dinlar. Ularga yahudiylar (yahudiy millatiga xos), hinduizm (hindlarga xos), konfusiychilik (xitoy millatiga xos), sintoizm (yaponlarga xos) kiradi;

Yahudiylar dunyoda keng tarqalgan dinlardan biridir. Shu kunda Isroilda 4,7 mln. (aholining 80 %), AQShda 6 mln. (40 % Nyu Yorkda), Rossiyada 1,5 mln., G'arbiy Yevropa davlatlaridan Frantsiyada 0,6 mln., Buyuk Britaniyada 0,4 mln. va boshqa mamlakatlarda yashaydilar.

Paydo bo'lishi. Yahudiylar miloddan avvalgi 2000 yillarning oxirlarida Falastinda vujudga kelgan, yakkaxudolik g'oyasini targ'ib qilgan dindir. Yahudiylar millat dini bo'lib, faqatgina yahudiy xalqiga xos. *Yahudiy* so'zining kelib chiqishi haqida turli fikrlar mavjud. Abu Rayhon Beruniy o'zining «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» kitobida yozishicha, yahudiylar bu so'zni somiy tillaridagi *hoda* – «tavba qilmoq, tavba qilganlar» so'zidan kelib chiqqan deb da'vo qilsalar-da, aslida bu fikr noto'g'ri, «yahudiy» so'zi Banu Isroil xalqi ustidan hukmronlik qilgan Ya'qub Payg'ambarning o'g'li Yahudo nomiga nisbat berilgan.

Yahudiy xalqining yana bir nomi Banu Isroil bo'lib, *Isroil* – Ya'qub payg'ambarning ikkinchi ismi, *banu* – «bolalar» ma'nosini beradi, ya'ni – «Isroil avlodlari».

Yahudiy xalqiga nisbatan ishlatiladigan yana bir atama *yevrey* so'zi zamonaviy adabiyotlarda «yahudiy» so'zining aynan tarjimasini sifatida ishlatiladi. Ammo bu ikki so'zning etimologiyasi turlicha: *yevrey* qadimiy somiy tillardagi *ibriy* so'zining o'zgargan shaklidir. *Ibriy* so'zi (arab. *'abara-ya'buru* – «kechib o'tmoq» fe'lidan) «kechib o'tganlar» ma'nosini beradi. Tarixdan ma'lumki, yahudiy qabilalari Urdun (Iordan) daryosini kechib, hozirgi Falastin hududiga kelganlar. Shuning uchun ularga *ibriylar* yoki *ibroniylar* («kechib o'tuvchilar») nomi berilgan.

Yahudiylar ta'limoti. Yahudiylar ta'limoti to'rt asosga tayanadi:

1. Olamlarni yaratuvchi yagona xudo – Yahvega imon keltirish. Yahve so'zi «rabb, parvardigor» ma'nosini bildiradi. Tavorotning «Chiqish» kitobida Xudoning Musoga aytgan ushbu so'zi keltiriladi: «Yahve – ota-bobolaringiz Ibrohim, Ishoq, Ya'qublarning parvardigori, u meni sizga yubordi» (Chiqish: 3). Mil. av. VI asr oxirlarida yahudiy ruhoniylari oddiy xalq hurmatini pasaytirib qo'ymasliklari uchun Yahve so'zini ishlatishni man etib, uning o'rniga murojaat uchun «Adonay» («Rabb, Xoja») so'zini qo'llashni buyurganlar. Shundan so'ng faqat ruhoniylargagina ibodat vaqtida Yahve nomini tilga olishlariga ijozat berilgan.

Yahudiylar ta'limotiga ko'ra, Yahve olamlarni yaratishni yakshanbada boshlab, juma kuni tugatdi, shanba kuni esa dam oldi va yahudiylarga ham shu kuni dam olishni buyurdi. Shu sabab yahudiylar dinida shanba kuni ulug' kun hisoblanib, hech bir ishga qo'l urilmaydi.

2. Yahudiylar yer yuzidagi xalqlarning «eng mumtozi» va u «dunyoda berilajak in'omlarning eng haqlisi» ekanligi. Ular o'zlarini Xudo tomonidan saylangan, muqaddas xalq ekanini, yahudiylarning ruhi Xudoning bir qismi hisoblanishini da'vo qiladilar.

3. Messiya – xaloskorning kelishi haqida. Unga ko'ra, oxirzamonda Yahve yahudiylar orasidan bir xaloskorni chiqaradi va u quyidagi vazifalarni bajaradi: 1) dunyoni isloh qilgan holda qaytadan quradi; 2) butun yahudiylarni *Sinion* atrofida to'playdi; 3) ularning barcha dushmanlarini jazolaydi.

4. Oxirat kuniga ishonish. Yahudiylarda oxirat haqidagi tasavvurlar, asosan Talmudda bayon

etilgan. Unga ko'ra, Yahvega chin e'tiqod qilganlar oxiratda mukofotlanadilar. Aksincha, uning qonunlarini buzganlar shafqatsiz jazo oladilar.

Yahudiylar ta'limoti bo'yicha Muso payg'ambar Tur tog'ida Yahve bilan uchrashganda Yagona Xudo tomonidan 10 ta lavha tushirilgan. Ushbu lavhalarda mazkur din asosini tashkil etgan 10 ta nasihat bor edi. Bu nasihatlar Tavrotning «Ikkinchi qonun» kitobidan o'rin olgan bo'lib, yahudiylar ularga qat'iy rioya qilishlari shart. Ular quyidagilardir:

- 1. Yahvedan boshqani iloh deb bilmaslik;
- 2. But, sanam va rasmlarga sig'inmaslik;
- 3. Bekordan-bekorga Xudo nomi bilan qasam ichmaslik;
- 4. Shanba kunini hurmat qilish va uni Xudo uchun bag'ishlash;
- 5. Ota-onani hurmat qilish;
- 6. Nohaq odam o'ldirmaslik;
- 7. Zino qilmaslik;
- 8. O'g'rilik qilmaslik;
- 9. Yolg'on guvohlik bermaslik;
- 10. Yaqinlarning narsalariga ko'z olaytirmaslik.

Yahudiylarning muqaddas diniy manbalaridan hisoblangan Talmudda yahudiylar marosimlari tizimi ishlab chiqilgan. Unda yahudiylar amal qilishi va bajarishi lozim bo'lgan 248 ta buyruq, 365 ta taqiq mavjud. Ular yahudiylarning ovqatlanishi, kiyinishi, ozodaligi, kun tartibi, ibodatlar, marosimlar va bayramlariga taalluqli masalalarni o'z ichiga oladi.

Har bir yahudiy ushbu buyruq va taqiqlarga umri davomida rioya qilishi shart. Masalan, har bir yahudiy farzandi tug'ilganining sakkizinchi kuni xatna qilinadi. Shuningdek, yahudiylar o'zlarining maxsus qassoblari – *shoyixet* tomonidan diniy qoidalariga muvofiq so'yilgan go'shtlarnigina (to'ng'iz go'shti yahudiylarda harom hisoblanadi) iste'mol qiladilar. Kiyinish masalasidagi qoidalar, asosan, erkaklarga tegishli. Ularning kiyimlari bir rangdagi (sidirg'a) matodan uzun qilib tikilgan bo'lishi, cho'ntaklari beldan pastda joylashishi lozim. Boshlari esa, doimo, hatto uyquda ham yopilgan bo'lishi kerak. Ibodat paytida yahudiylar maxsus ibodat cho'yshabi – «*tales*»ni yelkalariga tashlab oladilar. Uning qirg'oqlarida olti yuz o'n uchta tugun tugilgan bo'lib, bu narsa yahudiy tomonidan yuqorida aytib o'tilgan «248 ta buyruq va 365 ta taqiqqa amal qilishni yelkamga olaman, degan ma'noni anglatadi».

Tavrot manbalari. Yahudiy dini boshqa dinlar kabi o'zining muqaddas yozuvlariga ega. Uning asosan ikkita manbasi bo'lib, biri – mil. av. XIII asrda yashagan va Isroil xalqini Misrdan olib chiqib ketilishiga boshchilik qilgan Muso payg'ambarga Tur tog'ida berilgan Tora (Tavrot; Torah of Moses; Totah shebikhtav), ikkinchisi Tavrotdan keyinroq paydo bo'lgan yozma manba Talmuddir. Yahudiylardagi bu ikki muqaddas sanaladigan manba xristian Bibliyasining tarkibiy qismlarini (aynan emas) tashkil etadi. Xristianlar va yahudiylar *Bibliya* so'zini turli tushunadilar. Yahudiylar uchun *Ibriy Bibliyasi* (Hebrew Bible) xristianlarning *Qadimiy Ahd* (Old Testament). Yahudiylar *Bibliya* so'zi ostida ko'pincha o'zlarining *Tanaxlarini* (Tanakh) tushunadilar. Musoga tegishli bo'lgan besh kitob «Tavrot» deb ataladi va quyidagi kitoblarga bo'linadi: 1) «Borliq» yoki «Ibtido»; 2) «Chiqish»; 3) «Levit»; 4) «Sonlar»; 5) «Ikkinchi qonun».

*Qadimiy Ahd*ning ichidagi diniy ta'limot va aqidaga bag'ishlangan eng asosiy va obro'li qismi Tavrotdir. U xristianlik an'anasiga ko'ra «Besh kitob», yahudiylar an'anasiga ko'ra «Tora» (ta'limot) hisoblanadi.

*Qadimiy Ahd*dagi «ahd» so'zi xudoning insonlar bilan maxsus aloqasini bildiradi. *Qadimiy Ahd* matni ibriy (eski yahudiy) va oromiy tillarida yozilgan. U qadimgi payg'ambarlarning kitoblari (Ketuvim), Sulaymon payg'ambarning matallari (Nevi'im) va (Torah) nomli kitoblardan iborat. Unda «Xudo yarlaqagan» Isroil xalqining tarixi haqida hikoyalar beriladi.

«Ibtido» mil. av. 1400 yillarda Xudoning buyrug'iga ko'ra, Muso payg'ambar tomonidan yozib olingan. Unda Xudo olamni qay yo'sinda yaratgani, odamzotning gunohga botgani, buning natijasida olamga azob va o'lim kelishi haqida xabar beriladi. Shuningdek, unda dunyodagi xalqlarning vujudga kelishi va jahonga tarqalishi tarixi bayon qilingan. Odam Ato va Momo Havvo, Hobil va Qobil, Nuh, Lut, Ibrohim, Ishoq, Ismoil, Ya'qub, Yusuf, Fir'avn va boshqa shaxslar, To'fon, Bobil minorasi va tillar chatishuvi, Sodom va

Hamoraning xarob bo'lishi singari eng qadimiy hodisalar ham *Ibtidodan* o'rin olgan.

«Chiqish» kitobida Muso payg'ambarning tug'ilishi, hayoti, Misr Fir'avni tomonidan qattiq zulmga tortilgan yahudiylarni Yahve amri bilan xalos qilgani, unga Tur tog'ida Yahve tomonidan o'nta "vasiyat" (zapovedy)ning berilishi haqidagi rivoyatlar keladi. Bundan tashqari yahudiylikning ibodatlari, rasm-rusmlariga taalluqli ko'rsatmalar berilgan.

«Levit» kitobi turli tuman urf-odat va diniy marosimlarga oid ko'rsatmalarni o'z ichiga olgan. Unda, asosan, qurbonlik haqida so'z yuritilib, Xudo yo'lga qanday hayvonni qurbonlik qilish yoxud, qay tarzda amalga oshirish lozimligi bayon qilingan. Shuningdek, yahudiy xalqiga hayvon va parrandalardan qaysilarining go'shtini yeyish mumkin va qaysilarini yeyish ta'qiqlangani hamda boshqa turli hayotiy masalalar yuzasidan ko'rsatmalar berilgan.

«Sonlar» kitobiga ko'ra yahudiy xalqining Muso payg'ambar boshchiligidagi Misrdan chiqishining ikkinchi kuni ularga urushga yaroqlik barcha erkaklarning hisobini olishga buyurdi. Bu kitobda Muso payg'ambar rahbarligidagi yahudiylarning qabila, urug', avlodlar bo'yicha asosiy namoyandalarning nomlari sanab o'tiladi. Yana, unda Misrdan chiqqan Banu Isroil qavmining Muso payg'ambar bilan kechirgan hayotlari va tortgan qiyinchiliklari va olib borgan janglari haqida so'z boradi. Yahve Musoga janglarda qo'lga kiritilgan o'lja va asirlarning hisobini olish va ularni qanday taqsimlash borasida ko'rsatmalar beradi.

«Ikkinchi qonun» kitobi 34 bobdan iborat. 27, 31, 34-boblardan tashqari qolgan qismlari birinchi shaxs nomidan yozilgan. Bibliyada keltirilgan rivoyatga ko'ra, birinchi avliyo Xilkiya nomli shaxs Iosiya podshohligining 18 yilida, ya'ni mil. av. 621 yilda Quddus (Ierusalim) ibodatxonasida Qonun kitobini topgan. «Ikkinchi qonun»ning asosi ana shu Qonun kitobi hisoblanadi.

«Nevi'im» (Payg'ambarlar) kitobi ikki qismga bo'linadi. Birinchi qismga avvalgi payg'ambarlarning kitoblari kirgan bo'lib, ular: Iisus Navin, «hukmlar», Samuilning ikki kitobi va ikkita «Podshohlik», Ruf, Yesfir, Yezdra, Neemiya, Paralifomenon kitoblari; ikkinchi qismga keyingi payg'ambarlar kitoblari kirgan bo'lib, ular uchta katta payg'ambar – Isaiya, Ieramiya, Iezekil va 12 ta kichik payg'ambar – Osiya, Ioil, Amos, Avdiy, Iona, Mixey, Naum, Avvakum, Sofoniya, Aggey, Zaxariya, Malaxiyalarning kitoblaridir.

«Ketuvim» qismi «Zabur», «Qissalar», Iov kitobi, Solomonning «qo'shiqlar qo'shiqlari», Ruf kitobi, «Ieramiya yig'isi», Yekkleziast, Yesfir, Daniil, Yezdra kitoblari va Solnomalar kitobini o'z ichiga oladi.

Talmud. Milodning I-IV asrlarida yahudiy davlati boshdan kechirgan iqtisodiy va ijtimoiy tanazzuli xalq orasida ruhoniylar obro'yining benihoya oshib ketishiga sabab bo'ldi. Ular o'zlarini *ravvinlar* (*hazrat, janob*) deb atadilar. 66-70 yillardagi qo'zg'olonda Isroil xalqini halokatdan qutqarib qolgan Ioann ben Zakkai nomli shaxs yashirincha O'rta yer dengizi bo'yida Yavne (Yavneh) degan joyda diniy maktab (akademiya) tashkil qildi. Bu maktab *ravvinlar* ta'limotini tarqatish markazi bo'lib qoldi. Natijada Lidda, Sepforis, Ush, Tiveriada degan joylarda shunga o'xshash maktab – «akademiya»lar tashkil etildi. Bu akademiylarning rahbarlari «*nasi*» (knyaz) yoki *patriarx* deb ataldi. Ular bu maktablarga rahbarlik qilish bilan bir qatorda o'z hududlarida fuqarolik ishlari bo'yicha hakamlik vazifalarini bajardilar hamda jamoaning barcha ishlarida rahbar, barcha yahudiylarning diniy rahnamosi hisoblanar edilar.

Mazkur patriarxlar boshqargan maktablarda «Talmid-xoxomlar», ya'ni yahudiy diniy qonunchilari avvalgi «Galaxa» (yahudiy diniy qonunlari)ni sharhlash va yangilarini ishlab chiqish bilan shug'ullandilar. Shu davrdan boshlab *Galaxalar*ni sistemalashtirish ishlari boshlandi. *Galaxalar* uzoq davr og'zaki ravishda avloddan-avlodga o'tib kelgan edi. Bizgacha yetib kelgan «Mishna» (Mishnah) nomli *Galaxalar* to'plami 210 yil atrofida III asrda yashagan Yuda Ha-Nasi (Judah Ha-Nasi) ismli patriarx tomonidan yozilgan. Keyinchalik Mishnaga ko'p o'zgartirishlar kiritilgan va unga turli shaxslar tomonidan sharhlar bitilgan. Unga yozilgan sharhlar «Gemara» (Gemara) deb atalgan. Mishna va Gemananing, ya'ni *Galaxalar* va ularning keyingi sharhlarining to'plami birgalikda Talmudni tashkil etadi.

Talmud (qad. yahud. "lameyd" – "o'rganish") mil. av. IV asrlarda vujudga kelgan va yozma Toradan farqli o'laroq, avloddan-avlodga og'zaki ravishda o'tib borgan. Shuning uchun Tora «yozma qonun» (*Torah shebikhtav*), Talmud esa «og'zaki qonun» (*Torah shebe'al peh*) deb yuritilgan. Talmudning Falastin (Yerushalmi) va Vavilon (Bavli) nusxalari mavjud. Yerushalmi Talmudi milodning 390 yili atrofida, Bavli Talmudi milodning 499 yili atrofida tahrir qilingan.

Unda yahudiylarning esxatologik (oxirat, qiyomat, marhumlarning tirilishi, u dunyodagi ajr va jazo haqidagi) tasavvurlari o'z aksini topgan. Talmudda yahudiylikning marosimlari, urf-odatlarini aniq bayon etilgan bo'lib, ular 248 ta vasiyat va 365 ta taqiqni o'z ichiga oladi. Shuningdek, unda qadimiy yahudiylar orasida din, firqa, guruhlar (sadduqiylar, farziylar, yesseylar)ning kelib chiqishi haqida tarixiy ma'lumotlar keltirilgan. Unda bayon etilgan diniy qonun-qoidalar, aqidalar, ko'rsatmalar yahudiy dinining asosini tashkil etadi.

Yahudiylarning Talmud qatoriga kiruvchi yana bir diniy manbasi *Midrashlar* (tafsir) hisoblanadi. Ular ham Talmud singari diniy qonun qoidalar to'plami bo'lib, yahudiy ravvinlarining Toraga yozgan sharh-tafsirlari hisoblanadi. Ular *Midrashlardan* ko'proq sinagoga targ'ibotlarida foydalanadilar.

Yahudiylikdagi oqimlar. Yahudiylikdagi oqimlar haqida so'z yuritganda ularni qadimiy oqimlar va zamonaviy oqimlarga bo'lish kerak. Qadimiy oqimlarga saduqiylar, farziylar, yesseylar kiradi. Zamonaviy oqimlarga esa sionizm kiradi.

Saduqiy nomi podshoh Dovud payg'ambar davrida yashagan ruhoniylar Saduq ismi bilan bog'liq. Ko'plab mansabdor ruhoniylar saduqiy bo'lganlar. Ular diniy ishlarda faqat qonun (Musoning besh kitobi)ni tan olganlar. Qonunda ruhoniylar, qurbonliklar, ibodatlar haqida so'z boradi, lekin oxirat va qiyomat haqida hech narsa deyilmagan. Shuning uchun saduqiylar qiyomatda o'lganlarning qayta tirilishiga ishonmaydilar.

Farziy nomi qadimiy yahudiy tilidagi «tushuntirish», «ajratib ko'rsatish» so'zidan olingan bo'lib, ular Musoning Qonunini sharhlaganlar va oddiy odamlarga o'rgatganlar. Farziylar Muso zamonidan beri og'zaki an'ana davom etib kelyapti deb hisoblaydilar. Ular har bir avlod o'z ehtiyojlarini qondirish uchun Qonunni sharhlay oladi deb bilganlar.

Ular muqaddas manba sifatida nafaqat Musoning Qonunini, balki boshqa payg'ambarlarning ham muqaddas yozuvlarini, hatto o'zlarining urf-odatlarini ham qabul qilganlar va bularning hammasiga sinchkovlik bilan amal qilganlar. Shuning uchun ular taomga, kiyimga va boshqa narsalarga juda ehtiyotkor bo'lganlar. qo'l va badanlarining ozodaligiga katta e'tibor berganlar. Farziylar qiyomatga, o'lganlarning qayta tirilishiga ishonganlar.

Yesseylar Quddusdagi ko'pgina ruhoniylar Xudo ulardan talab qilganidek yashamas edilar. Undan tashqari rimliklar ba'zi diniy mansablarga Musoning Qonuniga nomuvofiq munosib bo'lmagan shaxslarni tayinlagan edilar. Buni ko'rgan bir guruh ruhoniylar Quddusda ibodat qilish va qurbonlik qilish Qonunga to'g'ri kelmay qoldi, deb hisobladilar va Quddusni tashlab, yahudiy sahrolariga chiqib ketib, o'sha yerda o'z jamoalarini tashkil qildilar. Ularni *yesseylar* deb atashdi. Yesseylar Xudo tomonidan yuboriladigan xaloskor – Messiyaning kelishi va Quddusni tozalashini kutib, ibodat qilib yashar edilar.

Sionizm (Zionism) nomi Quddusdagi Sion (Zion) tog'i bilan bog'liq. Bu oqim avstriyalik yahudiy jurnalist T. Hertsning (Theoder Herzl; 1860-1904) nemis tilidagi «Yahudiylar davlati» (Der Judenstaat) risolasi asosida XIX asr oxirlarida tuzilgan. Sionizm ilk davrda ravvinlar tomonidan qo'llab quvvatlangan.

Bu oqimning maqsadi – yahudiylarning xudo tomonidan tanlangan mumtoz xalq ekanini targ'ib etish va ularning o'zlari yashab turgan turli o'lkalardan chiqib, Falastinda «milliy birlashishi»ga erishishdir. Sionizm «jahon yahudiy millati» – «oliy millat» kabi g'oyalarni ilgari suradi. G'oyasiga ko'ra sionizm siyosiy oqim bo'lib, maqsadiga erishish yo'lida yahudiy dinidan foydalanadi.

Qayta quruvchilar. Yahudiy ilohiyotchilari orasida yahudiy dinini isloh qilish va uni o'rta asrlardagi holatiga qaytarish tarafdorlari ko'pchilikni tashkil qiladi. Ularning fikricha, dinni qaysidir bir jihatdan tanqid qilish uning ta'sir kuchini kamaytiradi. Shuning uchun dinning o'zi qanday bo'lsa, uni shundayligicha qabul qilish kerak. Bu fikr tarafdorlari yahudiy ruhoniylari orasida va Isroil davlat arboblari o'rtasida keng tarqalgan. Ular o'zlarini «qayta quruvchilar» deb ataydilar. qayta quruvchilar yahudiylikni sionizmning millatchilik g'oyalari bilan qayta ishlab, uni o'rta asrlardagi ravvinchilik holatiga qaytarishga urinadilar.

Yahudiy marosimlari va bayramlari. Yahudiylar o'zlarining Yahvega nisbatan sodiq ekanliklarini isbotlash uchun bir necha rasm-rusumlarni ijro etadilar. Ular yillik va kunlik ibodatlardan, bayramlardan, marosimlardan iborat. Ibodat uyda ham sinagogada ham birday olib boriladi. Yahudiylar sinagogasining

sharqiy tomonida Toraning nusxalari saqlanadigan sandiq va ravvin uchun minbar qo'yilgan. Ayollar erkaklardan alohida ibodat qiladilar. Sinagogada ibodat xor shaklida olib boriladi.

Yangi tug'ilgan o'g'il bolalar sakkizinchi kuni xatna qilinadi. Yahudiylarda bir necha xil oziq-ovqatlar, asosan, cho'chqa, quyon, qo'shoyoq, tuya, yaxlit tuyoqlilar, o'laksaxo'r qushlar kabi ba'zi hayvon go'shtlarini yeyish taqiqlanadi.

Yahudiylarning yillik bayramlari ichida eng e'tiborlisi Peysax (Pessah; Pasxa) bayramidir. Bu bayram xristianlarning pasxasidan farqli o'laroq, yahudiylarning Misrdagi qullikdan qutulib chiqqanlari munosabati bilan nishonlanadi. Qadimiy yahudiylarda Pasxa deb qo'zichoq go'shti va sharobdan iborat kechki ovqatga aytilgan. Xudo Misrdagi yahudiy bo'lmagan go'daklarni qirib tashlashga qaror qilganda, ular o'z uylarining peshtoqini qon bilan bo'yab o'zlarining yahudiy ekanliklarini bildirganlar.

Yahudiylar Pasxa bayramidan keyingi yetti kun davomida tuzsiz, xamirturushsiz patir – *matsa* tanovul etadilar. Matsani tanovul qilish bilan har bir yahudiy Muso boshchiligidagi o'z ota-bobolarining chekkan mashaqqatlarini his etadilar. Bu bayram yahudiylarning quyosh-oy kalendar bo'yicha *nison* oyining 14 kuni nishonlanadi (bu sana aprel oyining o'rtalariga to'g'ri keladi).

Pasxadan keyingi 50-kuni yahudiylar Shabuot, yoki Shevuot bayramini nishonlaydilar. Bu bayram dastlab dehqonchilik bayrami bo'lgan, keyinchalik Sinay tog'ida Musoga Xudo tomonidan Toraning berilishini nishonlab o'tkaziladigan bayramga aylangan. U yahudiylarning kalendar bo'yicha *sivona* oyining 6- va 7-kunlari nishonlanadi.

Kuzda yahudiy kalendaridagi *tishri* oyining 1- va 2-kunlari (sentyabr oxiri-oktyabr boshlari) yangi yil bayrami – Rosh-Ashona nishonlanadi. Bu bayram yahudiylar uchun poklanish bayrami hisoblanib, ular qurbonlik qilingan qo'chqor shoxidan yasalgan surnaylarni chaladilar, cho'ntaklarini to'ntarib yaxshilab qoqadilar.

Tishri oyining 9 kuni gunohlardan poklanish bayrami – Yom-Kippur nishonlanadi. Rosh-Ashona va Yom-Kipur bayramlari o'rtasida yahudiylar ro'za tutadilar. Ro'za kunlari ular yuvinmaydilar, yalangoyoq, eski-tuski kiyimlarga o'ranib yuradilar, sinagogada nadomatlar bilan yig'lab tavba qiladilar.

Purim (qur'a) bayrami yahudiy bayramlarining ichida eng quvnog'i hisoblanadi. Bu bayram yahudiylarni qirib tashlamog'chi bo'lgan fors podshohi Homon zulmidan qutilganliklari sharafiga bahorda nishonlanadi. Ularni Homondan o'z amakisi Mordexay tarbiyalagan Yesfir ismli qizcha qutqargan. Shuning uchun bu kuni yahudiylar «Homonga la'natlar bo'lsin», «Mordexayga Xudoning rahmatlari yog'ilsin», deb qichqiradilar.

O'rta Osiyodagi yahudiylar. Ma'lumki, yahudiylar O'rta Osiyoga qadim zamonlardan ko'chib kelganlar. Ularning bu kelishlari haqida turli xil rivoyatlar mavjud. Ularning ichida umum e'tirof etilganlaridan biri shuki, yahudiylar bu mintaqaga Eron orqali kirib kelganlar. Bu xalqning O'rta Osiyoga hijrati ko'p asrlar mobaynida davom etdi. Taxminlarga ko'ra, ular Assuriya quvg'inlari paytida – mil. av. VII-VI asrlarda Eronga ko'chib kela boshlaganlar. Hatto mil. av. VIII asrlarda ba'zi yahudiylar Isroilni tark etib, Misr, Eron kabi o'lkalarda boshpana topganliklari haqida ham xabarlar bor. Fors davlati ma'lum muddat O'rta Osiyoni o'z hukmi ostida tutib turgan va xuddi shu davrda yahudiylarning ko'chib kelishi amalga oshgan. Yahudiylar O'rta Osiyoda So'g'diyona davlati davrida, ya'ni milodning II asrida paydo bo'ldilar. Ular Eron orqali Marvga kelib, so'ng u yerdan Buxoro, Samarqand, Shahrisabz va boshqa shaharlarga tarqaldilar. Bu fikrni mahalliy yahudiylarning fors lahjalarining birida gaplashishlari ham quvvatlaydi.

Ispaniyalik yahudiy sayohatchisi Beniamin de Tudelning ma'lumotiga ko'ra, 1165 yilda Samarqandda 30 mingga yaqin yahudiylar yashagan. Ma'lumki, bu sayyoh sharqda Bag'dodgacha safar qilib, Samarqandda bo'lgan emas. Bu raqam mahalliy Bag'dod yahudiylarining afsonaviy ma'lumotlariga asoslangan holda keltirilgan bo'lsa, ajab emas.

Yahudiylarning turmush tarzlari, urf-odatlar qadimiy yahudiy, fors va mahalliy madaniyatlarning qorishmasidan iborat. Tarixning turli jarayonlarida bu uch madaniyatdan ba'zilarining ta'siri kuchayishi yoki aksincha, susayishi kuzatilgan. XVIII asrning boshlarida O'rta Osiyoda yuz bergan siyosiy jarayonlar tufayli yahudiylar Eron, Afg'oniston, Xiva, Qo'qon va Buxoro jamoalariga bo'linib ketdi. Yahudiylarning

asosiy qismi Buxoro shahri va uning atroflarida yashaganligi tufayli O'rta Osiyo yahudiylari «Buxoro yahudiylari» nomi bilan tanildilar.

Yahudiylar yagona millatga xos din bo'lganligi sababli ular qayerda bo'lmasin, biri ikkinchisidan qancha uzoq bo'lmasin, muqaddas kitobi va e'tiqodi yagona bo'lib qolaverdi. XVIII asrda O'rta Osiyo yahudiylari tushkunlik davrini boshdan kechirdilar. 1793 yili asli G'arbiy Afrikadan bo'lib, Falastinning Tsfat shahrida yashovchi Iosif Mamon Mag'ribiy o'z shahri yahudiylari uchun moddiy yordam to'plash maqsadida Buxoroga keladi. U mahalliy yahudiylarning o'z dinlaridan uzoqlasha boshlaganliklarini ko'rib, shu yerda qolishga va millatdoshlariga diniy ta'lim berishga ahd qiladi. Yahudiylar doimo tinch, kam aholili joylarda yashashni afzal ko'rganlar. Garchand o'rta osiyolik yahudiylarni Buxoro yahudiylari deyilsa-da, ular ko'proq Samarqandda yashaganlar. XVIII asrning o'rtalarida Nodirshoh (1736-1747) Samarqandni bosib olganda uning lashkarlari orasida turklar, lezginlar, afg'onlar, ironiylar, shuningdek, yahudiylar bo'lganlar. Ular Samarqandning Shoh-Kash, Chor-Raga, Novadon, Qo'shhovuz kabi guzarlarida yashab qolganlar. Buxoro hukumati Nodirshoh davrida yahudiylarga nisbatan yumshoq muomalada bo'lgan.

Son jihatdan ko'paygan yahudiylar barchalari bir mavzega jam bo'lib yashashni xohlardilar. Biroq, Buxoroda ham, Shahrisabz, Kattaqo'rg'on, Karmana kabi viloyatlarida ham yahudiylar musulmonlardan ajralgan holda yashar edilar. 1843 yilning bahorida mahalliy yahudiylarga Samarqandning sharqiy qismidan 2,5 gektar joyni 10 ming kumush tangaga sotish haqidagi shartnoma tuzildi. Bu shartnomani yahudiylardan 32 kishi imzoladi, davlat uning haqiqiylikini to'rt muhr bilan tasdiqladi. Shunday qilib, yahudiylar o'zlarining birinchi mahallalariga ega bo'ldilar.

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng yahudiylarning milliy, diniy erkinliklariga yo'l ochib berildi. Hozirda Toshkent, Buxoro va Samarqand shaharlarida *buxorolik* hamda *ashkenazi* (yevropalik) yahudiylarining milliy madaniy markazlari, shuningdek, sinagogalari faoliyat ko'rsatib kelmokda.

Yahudiy jamoalari mamlakatning uchta ma'muriy hududida o'zining ibodatxonalariga ega bo'lib, jami sakkizta sinagoga ro'yxatdan o'tgan.

KONFUTSIYCHILIK

Konfutsiychilik falsafiy g'oya sifatida maydonga kelgan. Uning asoschisi Konfutsiy (Kun Tsi) mil. av. 551 yilda tug'ilib, mil. av. 479 yilda vafot etgan.

Konfutsiy otasidan erta ajrab, onasi qo'lida tarbiyalanadi. Onasi ham ko'p o'tmay dunyodan o'tadi. Konfutsiy ilm tahsilini olgach, 19 yoshida uylanadi. Birinchi marta u omborchi vazifasiga ishga tayinlanadi. U bir necha yillar davomida turli podshohlar qo'l ostida ishlagandan keyin yoshlarga ta'lim berishga kirishadi. Yangi ustozning ong haqidagi fikrlari, chuqur ma'noli so'zlari mamlakat bo'ylab keng tarqaladi. Shundan so'ng Konfutsiy huzuriga mamlakatning turli mintaqalaridan ilmga chanqoq yoshlar oqib kela boshlaydilar. U ilm istab keluvchilarga hech qachon rad javobini bermas edi. Konfutsiyning 3000 ga yaqin shogirdlari orasida 72 eng ko'zga ko'ringan izdoshlari orasida mamlakatning obro'li xonadonlaridan bo'lgan kishilar bilan bir qatorda kambag'al, oddiy kishilar ham bo'lgan. Konfutsiy maktabi qadimgi Xitoyda asta-sekin katta ta'sir doirasiga ega bo'lib bordi. Uning ko'plab shogirdlari qadimgi Xitoy podshohliklarida e'tiborli mansablarni egalladilar. Konfutsiy yoshlar tarbiyachisi va ustoz sifatida keng shuxrat qozonib, ilk Xitoy ma'rifatparvari nomiga sazovor bo'lgan bo'lsa, u tomonidan taklif qilingan islohotlarning amalga oshirilishida buning aksi bo'ldi.

Garchi Konfutsiy o'zining ish faoliyatida podshohlar xizmatida bo'lgan paytlarida ba'zi islohotlarni amalga oshirishga harakat qilgan bo'lsa-da, ammo uning ko'pchilik takliflari amaldorlar va hukmdorlar tomonidan qo'llab-quvvatlanmadi. Konfutsiyning asosiy e'tiborini tortgan narsa o'z zamonasining kamchiliklari va aybu nuqsonlari edi.

Oddiy xalqning nochorligi, amaldorlarning zolimligi, hukmdorlar o'rtasidagi o'zaro ziddiyatlar, qadimgi ma'naviy an'ana va qadriyatlardan uzoqlashish – bularning hammasi Konfutsiyning keskin tanqidiy qarashlarining yuzaga kelishiga turtki bo'ldi. U mavjud muammoni hal qilishda yangicha qarashlarga tayanish lozimligini anglab yetdi. Biroq u o'z fikrlarining jamoatchilik tomonidan qabul qilinishi uchun hamma e'tirof qilgan obro'ga ega bo'lish kerak edi. Konfutsiy xuddi ana shu obro'ni uzoq o'tmishning yarim

afsonaviy obrazlaridan topdi. Konfutsiy vafotidan bir necha asr o'tgach, uning ta'limoti xalq hayotining ajralmas bir qismiga aylandi.

Konfutsiyni falsafiy qarashlari. Konfutsiy komil inson (*tszyun-tszi*) haqidagi g'oyani yaratdi. Tszyun-tszi, ya'ni yuksak ma'naviyatli inson ikki asosiy xususiyatga ega bo'lishi kerak: insoniylik va mas'uliyat (ajdodlar oldidagi qarz)ni his qilish. Komil inson, eng avvalo, ishonchli va fidoiy bo'lishi lozim. U buning uchun tinimsiz, o'zini ayamadan o'z ishonchi, hukmdori, o'z otasi va o'zidan katta barchaga birday xizmat qilishi va doimo kamolot sari intilishi zarur.

Konfutsiychilikning ilk ko'rinishida axloq masalasi birinchi o'ringa qo'yilgan, diniy e'tiqod esa ikkinchi darajali sanalgan. Diniy masalalar, aqidalarga konfutsiychilik ancha sovuqqon munosabatda bo'lgan, ba'zi o'rinlarda ularni inkor qilgan. Konfutsiy ham o'z vaqtida qadimgi Xitoyda keng tarqalgan ruhlarga e'tiqod masalasiga shubhali munosabatda bo'lgan. «Lun'yuy» (Konfutsiyni falsafiy fikrlari va suhbatlari majmuasi, konfutsiychilikning asosiy manbasi)da keltirilishicha, Konfutsiy g'ayritabiiy narsalar va ruhlar to'g'risida gapirishni yoqtirmagan. Shuningdek, u taqdir, inson umri, o'lim haqida so'z yuritishdan qochgan. Undan: «O'lim nima?» – deb so'raganlarida, u: «Biz tiriklik nima ekanligini bilmaymiz-u, o'lim nima ekanligini qaerdan bila olar edik», - deb javob bergan.

Biroq, qadimdan davom etib kelayotgan diniy qadriyatlar, urf-odatlariga Konfutsiy hurmat bilan munosabatda bo'lgan.

Konfutsiyni yana bir ta'limoti – «Syao» bo'lib, u inson o'z ota-onasiga munosib bo'lishi haqidagi g'oyani o'zida mujassam qilgan. Konfutsiy fikricha, inson uchun Syaodan muhimroq narsa yo'q. U: «Syao va *Di* (ukaning akaga, kichiklarning kattalarga hurmati) insoniylikning asosidir» degan. Syaoning asosiy ma'nosi nima, farzandlik xizmati qanday bo'lishi kerak, degan savolga Konfutsiy shunday javob bergan: «Aqli va ota-onangni boqishga yaroqli bo'lishingdir. Chunonchi, odamlar uylarida itlar va otlarini ham boqadilar-ku? Agar ota-onalariga ortiq ehtirom ko'rsatmasalar, hayvonlarni boqishlaridan nima farqi qoladi?».

Syao ta'limotining «Li qonunlari»ga ko'ra, farzand ota-ona hayotlik chog'ida mutlaqo ularning ixtiyoridadir. To ular dunyodan o'tgunicha o'ziga-o'zi egalik qilishga haqli emas. Agar ota-ona vafot etsa, farzand qanday ish bilan mashg'ul bo'lishidan qat'i nazar, barcha ishni tashlab uch yil aza tutishi shart. Konfutsiychilikning Syao ta'limoti asrlar mobaynida Xitoy madaniyati, axloqiy normalariga katta ta'sir o'tkazib keldi.

Oila va nikoh tushunchasi. Konfutsiychilik Xitoyda oila masalalariga hal qiluvchi ta'sir o'tkazdi. Konfutsiychilik ta'limotiga ko'ra, oila nikohdan, yoshlarning kelishuvi bilan boshlanmaydi. Balki, oila ehtiyojlari uchun nikoh amalga oshiriladi. Konfutsiychilar urf-odatlariga ko'ra, avlodlar o'z ajdodlari ruhi oldida qilishlari kerak bo'lgan barcha marosimlarni o'z o'rnida, muntazam ravishda bajarishlari lozim.

Xitoyda ilk Chjou va In davrlarida o'tganlar ruhlari tiriklar uchun madad bo'lishi kerak deb e'tiqod qilinsa, Konfutsiy ta'limoti buning aksini, ya'ni tiriklar o'tganlar oldida qarzdordirlar degan g'oyani ilgari surdi. Konfutsiy o'zidan oldin jamiyatda mavjud bo'lgan o'tganlar ruhlari haqidagi aqidalarni tamoman o'zgartirib yubordi.

Modomiki, tiriklarning asosiy vazifasi o'tganlarni rozi qilish, ularga xizmat qilish ekan, butun oila mana shu asosiy g'oyaga xizmat qiluvchi bir jihozni tashkil qiladi. Mana shuning uchun ham har bir oila boshliqlari o'z ajdodlari oldidagi qarzlarini ado etishlari uchun oila naslini davom ettirishlari kerak.

Konfutsiychilikning Xitoyda tarqalishi. Konfutsiy fikricha, dunyodan befarzand o'tish va o'zidan nasl qoldirmaslik nafaqat shu insonning yoki shu xonadonning, balki butun jamiyatning fojiasidir.

Konfutsiychilikning yoyilishi sekin kechdi. Konfutsiyni o'zi esa zamondoshlari tomonidan tan olinmay vafot etdi. Uning shogirdlariga ham oson bo'lmadi.

Garchi konfutsiychilar o'z ta'limotlarini qadimgi Chjou aqidalariga bog'liq urf-odatlar, marosimlar, axloqiy me'yorlar asosiga qurgan bo'lsalar-da, ular mazkur aqidalar orasida o'z munosabatlari, qolaversa, har bir masala yuzasidan o'z xulosalarini ham berib bayon qilar edilar. Mana shu narsa konfutsiychilikning

muvaffaqiyatga erishishiga sabab bo'ldi. Undan tashqari uning muvaffaqiyatiga sabab bo'lgan omillardan yana biri konfutsiychilarning o'zlari foydalangan qadimgi kitoblar, she'rlar, risolalarni yig'ib o'quvchilariga o'rgatganliklaridir. Bu ishning asosiy qismi Konfutsiyni o'zi tomonidan bajarilgan edi. U turli podshohlarda mavjud bo'lgan uch mingdan ortiq qadimiy qo'shiqlar, yozuvlarni jamlab, ularni qayta tahrir qilgan edi. Konfutsiy va uning shogirdlari tomonidan tahrir qilingan asarlar keyinchalik konfutsiychilikning asosiy manbalariga aylandi.

Mil. av. IV-III asrlarga kelib Konfutsiy ta'limoti ancha keng tarqaldi va katta ta'sir doirasiga ega bo'ldi. Xan sulolasi davriga kelib (mil. av. III-II asrlar) konfutsiychilik davlat mafkurasi darajasiga ko'tarildi. Xan podshohlari Konfutsiy ta'limotlarini to'liq qabul qilmagan bo'lsalar-da, uning kuchini, jamiyatda egallab ulgurgan mavqeini e'tirof qilgan holda undan davlat boshqaruvida foydalandilar.

Konfutsiy nomining ilohiylashtirilishi. Konfutsiy o'zi yashab ijod etgan joy – Tsuyfuda vafot etgandan keyin uning qabri yaqinida bir ibodatxona qurdilar. Ibodatxonaga Konfutsiyni shogirdlari va yaqinlari tomonidan uning barcha tabarruk narsalari va unga taalluqli ashyolar: yozgan asarlari, musiqa asboblari, ro'zg'or anjomlari, aravasi va boshqa narsalari keltirib qo'yildi. Vaqt o'tishi bilan faylasufning obro'si oshib, ta'limoti keng tarqalgani sari ushbu ibodatxona ham ziyoratgohga aylanib bordi. Tsuyfu yaqinida Konfutsiy shogirdlari va izdoshlari makon tutgan kattagina qishloq barpo bo'ldi. Lu podshohligi hukmdorining o'zi Tsuyfuga kelib Konfutsiy ibodatxonasida uning xotirasiga qurbonlik qildi. Ibodatxonaning ahamiyati oshgani sayin uning yer mulklari bilan boyidi. Bu joy oddiy mahalliy ibodatxona shaklidan Xan sulolasi davriga kelib butun mamlakat miqyosidagi muqaddas ziyoratgohga aylandi. Mil. av. 195 yilda birinchi Xan podshohi Lyu Ban shaxsan o'zi Konfutsiy ibodatxonasida unga atab «tay-lyao» (Xitoyda eng oliy qurbonlik – qo'y, xo'kiz va cho'chqa) uchlik qurbonligi keltiradi.

Mana shu asrdan boshlab Konfutsiy nomi Xitoyda ilohiylashtirildi va unga atab muntazam qoidalar asosida qurbonliklar qilinadigan bo'ldi.

Xan sulolasi davrida Konfutsiyga knyazlik unvoni berildi. X-XIII asrlarga kelib, Sun sulolasi davrida unga imperatorlik unvoni, otasiga esa knyazlik unvoni berildi. Keyinroq Yuan va Min sulolalari (XIII-XIV asrlar) davrida unga yana ham yuksakroq daraja – «Haqiqiy donishmand», «Millatlarning buyuk ustози» unvonlari berildi.

Xitoyning deyarli barcha shaharlarida Konfutsiyga atab qurilgan ibodatxonalar paydo bo'ldi. Bunday ibodatxonalar soni mingga yaqin edi. Dastlabki paytda ibodatxonaning qurbonlik qilinadigan joyida oddiygina Konfutsiy nomi yozilgan lavha osilgan edi. Xitoyga buddizm kirib kelgach, lavha o'rnini endi Konfutsiyni haykali egalladi. Tsuyfudagi ibodatxonadan boshqa hammasi bir xil shaklga ega edi. Unda Konfutsiy haykali yoniga 86 shogirdining nomi bitilgan lavha yoki haykallar qo'yilgan. Tsuyfudagi ibodatxonada ularning soni ko'proq.

Faylasufga atab qilinadigan qurbonliklar va boshqa muhim marosimlar tartibga solingan. Har oyning birinchi va 15-kunlarida ikki marta Konfutsiy haykali oldida odatiy qurbonliklar, yilda – bahorda va kuzda ikki marta alohida tantanali marosimlar o'tkazilar edi. Tantanaga kelgan imperator va ularning mulozimlari donishmand timsoli oldida turib, unga: «Sen buyuksan, ey mutlaq donishmand, sening fazilatlarining ko'p, ta'limoting beqiyos, o'tganlar orasida senga tengi yo'q!» – kabi hamdu sanolar bilan murojaat qilganlar. Konfutsiy nomi o'rta asrlarga kelib Xitoyda ilohiylashtirildi. Uning timsoli podshohlar boshidagi tojlardan o'rin oldi.

HINDUIZM

Hinduizm juda murakkab dindir. U bir tomondan yirik ijtimoiy tashkilot, ikkinchi tomondan turli dinlar qorishmasidir. Ijtimoiy tashkilot sifatida kastachilik asosiga qurilgan. Ma'lumki, mil. av. VI asrda Hindistonda buddizm dini vujudga keldi. U braxmanizmdagi bir necha jihatlarni qabul qilgan bo'lsada, kasta ta'limotini inkor etdi. O'sha davrda Hindistondagi kasta tuzumini saqlab qolishga, braxmanizm dinini isloh qilib, qayta tiklashga harakat boshlandi. Bu harakat braxmanizm bilan buddizm o'rtasidagi kurashni ifodalovchi hinduizm edi.

Bu din, asosan, Hindistonda tarqalgan bo'lib, mamlakat aholisining 83%, ya'ni 650 mln. kishi shu dinga

e'tiqod qiladi. Hinduizm e'tiqod qiluvchilar soni jihatidan jahonda uchinchi o'rinda turadi. Barcha hinduistlarning soni 700 mln.ni tashkil etadi. Yirik jamoalar Bangladeshda (12 mln.), Indoneziyada (3,6 mln.), Shri Lankada (3 mln.), Pokistonda (1,5 mln.), Malayziyada (1 mln.), AQShda (0,5 mln.), Butanda (0,3 mln.) mavjud. Hinduizm uni qabul qilmoqchi bo'lganlarga qo'yadigan birinchi va asosiy shart Hindistondagi kasta tuzumini qabul qilishdir.

Diniy qorishma sifatida hinduizm *oriylargacha* bo'lgan dinlar, hind-skif jamoalarining ibtidoiy diniy tasavvurlarini va qadimgi braxmanlarning buddizm bilan aralashgan qadimiy urf-odatlarini o'zida mujassam qilgan.

Shunisi qiziqki, hinduizm o'zining asosi hisoblanadigan vedizm va braxmanizmdan tashqi ko'rinishda farqlanadi. Unda yangi braxmanizm dinlari, to'g'rirog'i, oqimlari mujassamdir. Ularning barchasini umumiy jihatlariga qarab bir guruhga jamlash mumkin: tushuncha va qonunlarning asl manbai bo'lgan vedalarning muqaddasligi; *guru* (pir, ustoz)ning tan olinishi; muqaddas joylarga ziyoratga borish; sanskritning muqaddas til ekanligi; va nihoyat, sigirning muqaddas ekanligi. Bu besh qoida yoki aqida umum tomonidan tan olingan bo'lsa-da, ko'p sonli e'tiqod qiluvchilar orasida o'ziga yarasha farq va o'ziga xoslik kasb etgan.

Hinduizmda keyingi davrda vedalardan tashqari xalq og'zaki ijodi namunalari, jumladan, «Maxabxarata» ham muqaddas yozuvlar qatoriga qo'shilgan. Hinduizmda ham braxmanlar asosiy o'rinni egallaydi. Shuning uchun ham mazkur adabiyotlarning ko'pchiligi braxmanlar tomonidan yaratilgan. Ular eski aqidalarning zamon talabiga javob bermasligini ko'rib, yangi qonun qoidalarga mos ravishda turli oqimlarni yuzaga keltirdilar. Ular shu yo'l bilan o'z raqiblari hisoblangan buddistlarga qarshi kurash olib bordilar.

Hinduizm braxmanizmdan katta farq qiladi. Unda Maxabxarata va boshqa she'riy matnlar qadimgi sanskrit tilidan zamonaviy hind tiliga tarjima qilinib, muqaddasligi jihatidan asl matni bilan bir xil hisoblanadi. Hinduizm ta'limotiga ko'ra, braxmanlar nafaqat oliy tabaqa vakillaridan, balki oddiy xalq ichidan, hatto ayollardan bo'lishi ham mumkin.

Hinduizmda *trimurti* (uchlik) – Braxma, Vishnu, Shiva xudolari asosiy xudolar sanalib, Braxma ularning eng kattasi – dunyoni yaratgan xudo hisoblanadi. Biroq, hinduizmda faqatgina Vishnu va Shivagagina sig'inadilar. Shunga binoan, hinduizm ikki asosiy oqimga bo'linadi: Shivaga sig'inuvchilar va Vishnuga sig'inuvchilar.

Shiva oddiy xalq ommasi – kambag'allarning ilohiyati hisoblanadi. U Rigvedaning birinchi nusxalarida Rudra nomi bilan zikr etilgan. Atxarvavedada Rudraning roli oshib boradi. Yajurvedada Rudra Agni timsolida berilgan. U Ishana, Ishvara, Maxadeva (buyuk xudo) nomlari bilan ham ataladi.

Hindistonda shivaizmning o'n uchga yaqin asosiy oqimlari mavjud. Shivachilar orasida asosiy oqim sifatida *tridandinalar* (uch tayoqlilar) va *smartlar* (*smriti* so'zidan – *haqqoniy rivoyatlar*)ni aytib o'tish mumkin. *Tridandinalarning* markazi Varanasi bo'lib, unda tarkidunyochilikda hayot kechiradilar. *Smartlarning* bir qismi rohiblikda, yana bir qismi – dunyoviylik holatida yashaydilar. Ushbu oqimlarning har ikkalasi ham faqat braxmanlarnigina o'z saflariga qabul qiladilar. *Dandilar*, ya'ni zohidlar oriylarga xos bo'lmagan ba'zi marosimlarni o'tkazadilar. Jumladan, shu oqimga kirayotgan paytda oyoqlarining pastki qismidan qon chiqaradilar. O'lganlarni yerga dafn qiladilar yoki muqaddas daryolardan biriga topshiradilar. Shivaizmning katta oqimlaridan yana biri *lingachilar* bo'lib, ular bo'yinlariga *linga* osib yuradilar. Kimdir uni oltin, kumush qutida olib yuradi. Ibodat vaqtida uni chap qo'llarida tutib turadilar. *Lingachilar* bir necha urug'larga bo'linib, o'zaro qudachilik qilmaydilar.

Yoglar o'zlarini tarkidunyo qilgan odam sifatida turli ko'ygga soladilar. Uzoq vaqt nafas olmay o'zlaridan ketadilar, bu vaqtda ular Shiva bilan yolg'iz qoladilar; omma oldida havoga ko'tariladilar; yana gipnoz usulida o'rgatilgan echki yoki ilon yordamida sadaqa yig'adilar.

Shivaizmning mayda oqimlari *oriylarga* tegishli bo'lmagan an'analar bilan sug'orilgan. Deylik, Shaktra yoki Shakta oqimi hayvon yoki odamlarni qurbon qilishi bilan ajralib turadi. Hozir turli balo-ofatlar paytida qilinadigan bunday qurbonliklar yo yo'q bo'lib ketgan, yoki maxfiy ravishda amalga oshiriladi. Xalq orasida Shivaning 1008 ta nomi bor.

Vishnu – hozirgi Hindiston panteonida birinchilik uchun kurashayotgan ikkinchi ilohiyatdir. Rigvedada tabiatga jon ato etuvchi quyosh xudosi Vishnu birinchi darajali ilohiyatdir. Unda Vishnu juda saxiy qilib tasvirlangan. Ibodat paytida uni Savitar, Roxita, Surya, Adita nomlari bilan ham ataydilar. U butun koinotni uch qadamda bosib o'tishi va havoda muallaq yura olishi xususiyati bilan tavsiflanadi. Yarim inson, yarim xudo shaklidagi qahramon Krishna Vishnuga qo'shilib ketgan deb tasavvur qilinadi.

Maxabxarata va Ramayana dostonlarida *Avatara*, ya'ni insonning Vishnuga qo'shilib ketishi haqida so'z yuritiladi. Vishnu gohida to'rt qo'lli qilib tasvirlanadi. Vishnuning ommaviy ibodat marosimlari ba'zan juda murakkablashib uzoq vaqt davom etadi. U hech qachon inson yoki hayvonning qurbonlik qilishni talab qilmagan.

Krishna («qora») o'zining tabiiy kelib chiqishiga ko'ra juda murakkab obrazdir. U haqda olov, chaqmoq, momoqaldiroq, osmon, quyosh bilan bog'liq afsonalar mavjud. Krishna jangovor, yengilmas qahramon sifatida ta'riflanadi. U urushda ham, sevgida ham yengilmas bahodir, ammo juda ayyor tabiatga ega. Xalq orasida u erotik ilohiyat hisoblanadi. Krishnaga sig'inuvchilar, asosan, Matta shahri va uning atroflarida yashaydilar, shuningdek, u Bengaliya va Orissada ham katta shuhratga ega.

Vishnuizm bayramlari turli-tuman: ba'zilar umumiy, ba'zilar esa tabaqalarga ajratilgan holda o'tkaziladi. Ular asnosida duolar o'qish, ta'zim bajo keltiriladi, ommaviy diniy marosimlarda qatnashiladi, turli hadiya va qurbonliklar ataladi, shuningdek, ibodatxona yaqinidagi yoki ichidagi muqaddas hovuzda cho'milish majburiydir. Bu marosimlar ba'zi paytda bir necha kunga ham cho'zilib ketadi. Ularda faqatgina ruhoni rahbarligida hadiyalar (pul, qimmatbaho buyum yoki qimmatli toshlar) xudolarga hamda ruhoniylarga ataladi. Qurbonliklar turli gullar, xushbo'yliklar, ovqatlardan, xudolar nomiga atab ozod qilinadigan yoki so'yiladigan hayvonlardan bo'ladi. Sigir qadimdan hindlar e'tiqodida muqaddas hayvon hisoblangan. Shuning uchun uni qurbonlik qilish yoki boshqa maqsadlarda o'ldirish katta gunoh hisoblangan. Sigirning besh mahsuloti (sut, suzma-tvorog, sariyog', siydik va tezak)dan tayyorlangan *panchagavyam* hinduiylar e'tiqodida odamlarni va uylarni poklashda alohida kuchga ega. Sigir muqaddas hayvon hisoblanganligi uchun u xudolar bilan bir qatorda ehtirom qilinadi. U keyinchalik «tirik but»ga aylanib, Shivaning ma'budlik o'rnini to'ldirdi.

Bundan tashqari, ilon, sher, fil, ba'zi qushlar ham ilohiylashtiriladi. Umuman olganda, hinduizmda deyarli har bir Hindiston hayvoni xudo yoki xudoning hamrohi deb e'tiqod qilinadi.

Hinduizmda bayramlar ma'lum bir oqimga tegishli bo'lsa-da, ular ommaviy tarzda nishonlanadi. Masalan, Krishna (avgust) va Shivaning (fevral) tug'ilgan kunini nishonlashda shivachilar ham, vishnuchilar ham, garchi bayramga har bir oqim o'zicha ma'no bersa-da, teng ishtirok etadilar. Qadim zamonlardan ulug' bayramlar qatorida muqaddas joylarni ziyorat qilish Hindiston diniy hayotida muhim ahamiyat kasb etgan. Vedalarda faqatgina ayrim joylarni ziyorat qilishga ruxsat etilgan bo'lsa, Maxabxaratada Hindistonning shimolida joylashgan bir necha muqaddas ziyoratgohlar aniq ko'rsatib o'tilgan.

Hinduizmning aqidaviy, marosimiy va ramziy sohalaridagi juda ham murakkab tizimi unga e'tiqod qiluvchilarning turlicha talqinida yana ham murakkablashib ketadi. Garchi, hinduizm ilohiyotchilari tomonidan uni animistik va butparastlik asoratlaridan tozalab, taraqqiy etgan dinlar qatoriga ko'tarishga harakat qilsalar-da, xalq ommasi doirasida u juda ham sodda, but va ruhlarga sig'inish xususiyatlarini to'la saqlagan holda davom etmoqda.

Jayнизм. Jayнизмning kelib chiqishi haqida ko'plab afsonaviy rivoyatlar mavjud. Rigveda kitobida jayнизмning ikki *tirtxakarlari* (yo'l tuzuvchi, ruhlarni ozod qiluvchi) Rishabxa va Arishtanem haqidagi rivoyat keltirilgan. Ulardan birinchisi – Rishabxa jayнизм ta'limotining asoschisi hisoblanadi. Bu rivoyatlarda Rishabxa shaxsida ilohiyat Naroyana, ya'ni Vishnu mujassam bo'lgan. Bu ma'lumotlar jayнизмning veda dinlaridan ham qadimiyoq ekanligini ko'rsatadi.

Ta'limoti. Jayнизм ta'limotining asosiy g'oyasi deyarli barcha hind dinlari uchun umumiy bo'lgan *karmalar* va *nirvana* haqidagi ta'limot hisoblanadi. *Nirvanaga* erishgan inson qayta tug'ilishdan ozod bo'ladi. Bunga esa faqat tarkidunyo qilganlarga erishishi mumkin, xolos. Shuning uchun ham ushbu ta'limotda tarkidunyochilikka alohida e'tibor beriladi. Inson dunyoda o'zining barcha ehtirosalaridan voz kechgach, o'z nafsini tiyishi, o'z-o'zini yengishi – yangi *karma* hosil bo'lishiga yo'l qo'ymaydi. Natijada *karmaning* kuchi

yemirilib, uning ruhi kishanlardan ozod bo'ladi. Kishining *karmasi* qanchalar zaiflashsa, uning ichki dunyosi shuncha boyib boradi. Bu jarayon ruhning to'la ozod bo'lgunigacha davom etadi. Va, nihoyat, ruhning butunlay ozod bo'lishi – *nirvana* holati yuz beradi.

Sikxizm. Hozirda sikxizm diniga e'tiqod qiluvchilarning soni 17 mln. atrofida bo'lib, bu dinga bo'lgan qiziquvchilar soni ortib bormoqda. Shunisi qizikki, XV asr oxiri yoki XVI asr boshlarida sof diniy islohot shaklida boshlangan sikxizm harakati XVII asrning ikkinchi yarmiga kelib o'z e'tiqod qiluvchilarini faol harbiy an'analar bilan sug'orilgan siyosiy tashkilot atrofida jamladi. Bunday o'ziga xos taraqqiyotning natijasi shu bo'ldiki, o'tgan asr boshlarida kichkinagina harbiy-diniy jamoa Ranjid Singx asos solgan kuchli davlatga aylandi. Sikxizm dini Panjobda guru (ustoz) Nanak (1469-1539) tomonidan asos solinib, unga ergashganlar o'zlarini *sikxlar*, ya'ni shogirdlar deb atashgan. «Sikxizm» atamasi ham shu so'zdan olingan. Boshqa dinlar kabi sikxizm ham o'zining muqaddas kitobiga ega. Uning muqaddas kitobi – Adigrantx («Boshlang'ich kitob») bo'lib, beshinchi *guru* Arjun (1581-1606) tomonidan tuzilgan. U shuningdek, Gururantx («Guru kitobi») yoki Grantxsahib («Sohibning kitobi») nomlari bilan ham ataladi. Unga avval dastlabki besh *guruning*, keyinchalik esa boshqa *gurularning* madhiyalari kirgan. Jumladan, Kabirning, Namdevning, Farididdin Ganjishakarning (XV asr) madhiyalari bilan bir qatorda bir necha Bxakti va sufiylik harakati namoyandalarning ham madhiyalari kirgan. U panjob tilida yozilgan bo'lib, hozirgi kunda Amritsardagi sikxlarning bosh ibodatxonasi hisoblanmish «Oltin Haram»da saqlanadi.

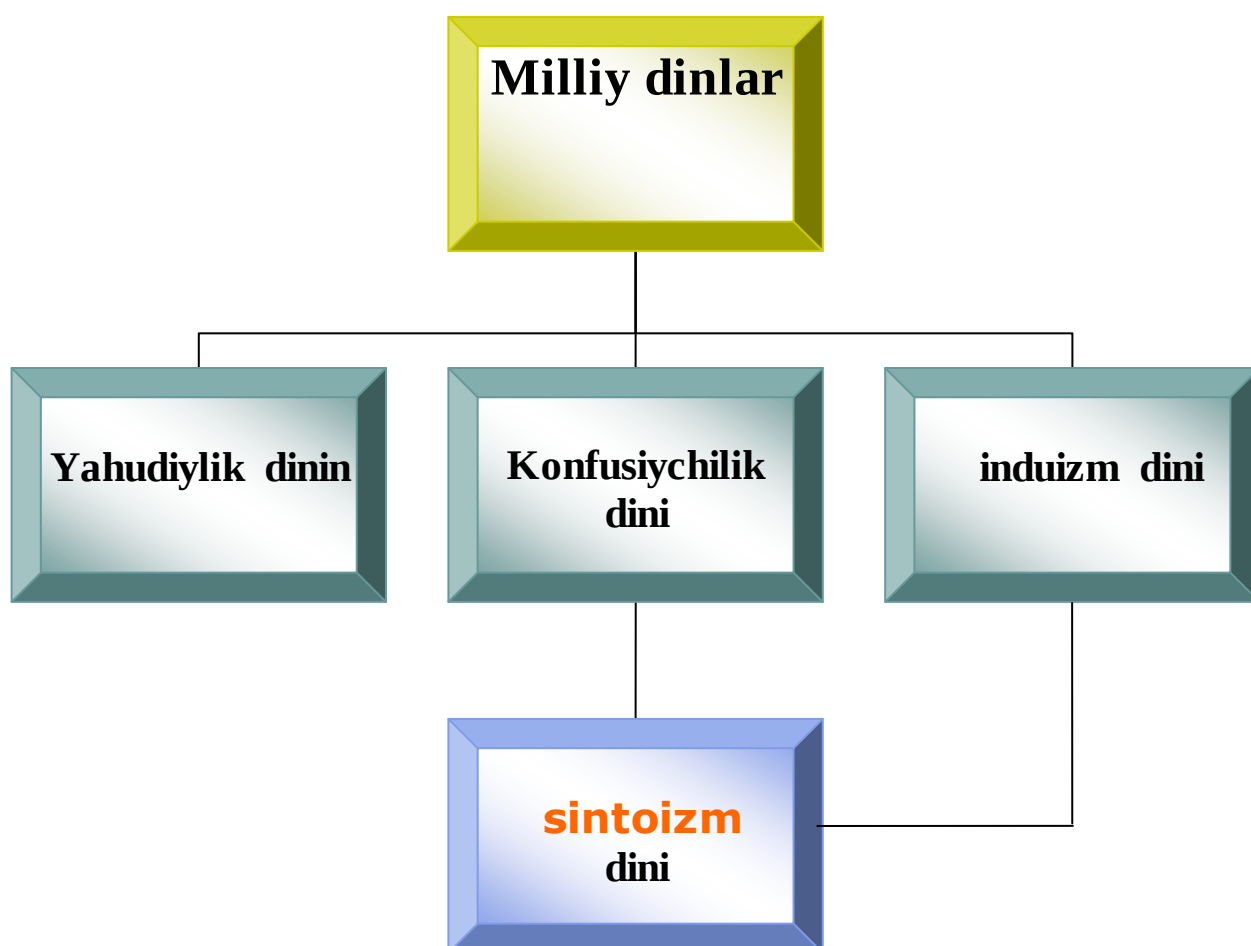
2 - Mavzu	Milliy dinlar.
------------------	-----------------------

1.1. Ma'ruza mashg'ulotining o'qitish texnologiyasi.

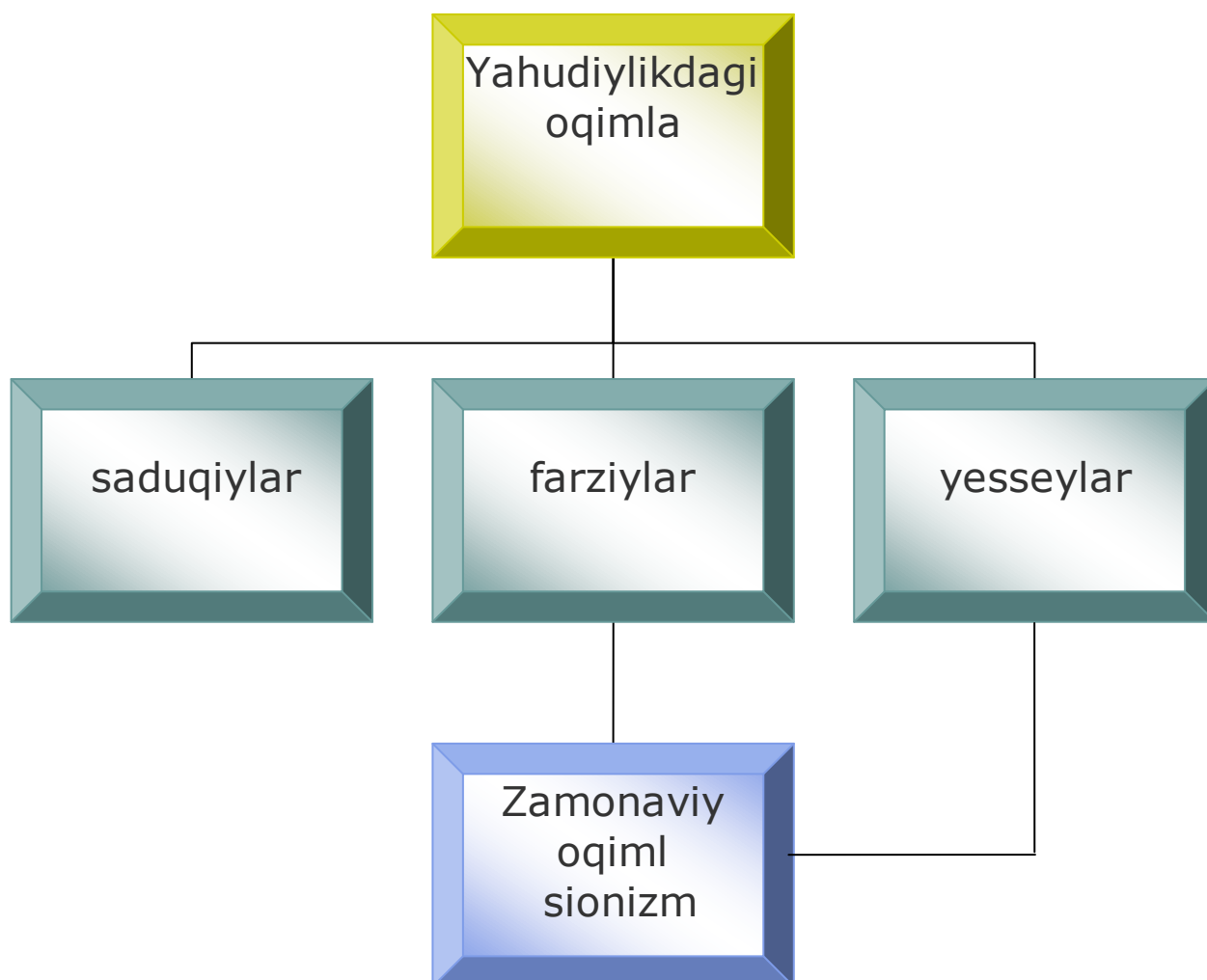
Vaqt - 2 soat	Talabalar soni: 30 - 60 nafar.
O'quv mashg'ulotining shakli	Vizual ma'ruza
Ma'ruza mashg'ulotining rejas	1. Milliy dinlarning kelib chiqishi va o'sha davrdagi ijtimoiy-tarixiy shaoritlar. 2. Yahudiylikning vujudga kelishi va ta'limoti. 3. Konfusiychilik, induizm.
O'quv mashg'ulotining maqsadi: Milliy dinlarning kelib chiqishi, ta'limoti, muqaddas manbalari, urf – odat va marosimlari xaqida ma'lumot berish.	
Pedagogik vazivalar	O'quv faoliyatining natijalari
-Milliy dinlarning kelib chiqishi va o'sha davrdagi ijtimoiy-tarixiy shaoritarini tushuntirish -Yahudiylik dinining vujudga kelishi va ta'limotlarini ochib berish -Konfusiychilik, induizm dinlarini paydo bo'lishi va ta'limotlarini tushuntirish	- Milliy dinlarning kelib chiqishi va o'sha davrdagi ijtimoiy-tarixiy shaoritlari o'rganildi. (1 ilova) -Yahudiylik dinining vujudga kelishi va ta'limotlarini aniqlandi va oqimlari.(2 ilova) -Konfusiychilik, induizm dinlarini paydo bo'lishi va ta'limotlarini ochi berildi
O'qitish uslubi va texnikasi	Ma'ruza, muammoli holatlarni yechish, aqliy hujum, klaster
O'qitish vositalari	Proyektor, tarqatma materiallar
O'qitish shakli	Individual, frontal, juftlikda ishlash
O'qitish sharoitlari	Proyektor va kompyuter bilan ta'minlangan auditoriya

1.2. Ma'ruza mashg'ulotining texnologik kartasi.

Bosqichlar vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchi	Talaba
1-bosqich. Kirish (5 min.)	1.1. Mavzu maqsad va rejalashtirilgan o'quv natijalarini e'lon qiladi. 1.2. Rejani ekranga chiqaradi.	1.1. Eshitadilar, yozib oladilar. 1.2. E'tibor beradilar.
2-bosqich. Bilimlarni faollashtirish. (10 min.)	2.1. Asosiy tushunchalarni namoyish qiladi. 2.2. O'quv faoliyatini baholash mezonlarini ma'lum qiladi.	2.1. Aniqlik kiritadilar, savollar beradilar.
3-bosqich. Asosiy (55 min.)	3.1. Quyidagi savol bilan murojat qiladi. Millat .dini deganda nimani tushunasiz? 3.2 Yahudiylilik dinining vujudga kelishi va ta'limotlarini ochib beriladi 3.3Konfusiychilik, induizm dinlarini paydo bo'lishi va ta'limotlarini tushuntiriladi	3.1. Hozirgi davrdagi millat dinlarni sanaydilar 3.2. Yozib oladilar. 3.3. Tushunchlarni mohiyatini anglaydilar.
4-bosqich. Yakuniy (10 min.)	4.1. Mavzuga hulosa yasaydi. O'quv jarayonida faol ishtirok etgan talabalarni rag'batlantiradi. 4.2. Musatqil ishlash va bilimlarni mustahkamlash uchun savollar beradi.	4.1. Eshitadilar. 4.2. Topshriqlarni yozib oladilar.

2 ilova

O'tilgan mavzu bo'yicha savollar:

1. Yahudiylik dinining asosiy ta'limoti nimalardan iborat
2. Yahudiylik dini qachon vujudga kelgan?
3. Yahudiylik dinining muqaddas kitobi qaysi?
4. Yahudiylik dinining asosiy ta'limoti nimalardan iborat Hinduizm ta'limoti nimalardan iborat?
5. Jainizmning asoschisi kim?
6. Sikhizm qachon vujudga keldi?
7. Hozirgi zamon Hindiston siyosiy hayotida sikxlarning roli qanday?
8. Konfutsiychilik nima asosida vujudga kelgan?
9. Konfutsiychilik hozirgi Xitoyda qanday mavqega ega?
10. Konfutsiychilik ta'limoti nimalardan iborat?

Tàyanich so'zlàr:

1. Tora;	8. Isroil;	15. Vedà;
2. Talmud;	9. yahudo;	16. Kasta;
3. Pesax;	10. Sionizm;	17. Konfutsiy;
4. Yom-Kipur;	11. Massonizm;	18. Krishnà.
5. yahve;	12. Farziylar;	
6. Rosh-	13. Saduqiylar;	
Àshona;	14. Esseylar;	
7. Ravvin;		

Adabiyotlar

1. Beruniy, Abu Rayhon. Hindiston // Beruniy A.R. Tanlangan asarlar. II tom. T., 1968.
2. Shri Shrimad A.CH. Bxagavad-Gita. M., 1990.
3. Bongard-Levin G.M. Drevneindiyskaya tsivilizatsiya. M., 1980.
4. Beshem A. Chudo, kotorym byla Indiya / Per. s angl. M., 1977.
5. Induizm. Djayнизм. Sikhizm. Slovarь. M., 1996.
6. Luniya B.N. Istoriya indiyskoy kul'tury s drevnix vremen do nashix dnei. M., 1960.
7. Neveleva S.L. Mifologiya drevneindiyskogo epasa (Panteon). M., 1975.
8. Radhakrishnan S. Indiyskaya filosofiya. T. I-II. M., 1956-1957.
9. Konfutsiy. Izrecheniya. M., 1994
10. Dinshunoslikdan maruzalar matni T., 2000

Mavzu №3 Jahon dinlari. Buddizm dini. (2 soan)

REJA:

4. Buddizmni keltirib chiqargan tarixiy sharoit.
5. Buddizmning asosiy aqidalari va ta'limoti.
6. Buddizmning asosiy oqimlari.

Buddizm – dunyodagi eng yirik dinlar ichida qadimiylaridan biri hisoblanib, mil. av. VI-V asrlarda Hindistonda vujudga kelgan. Bu dinga e'tiqod qiluvchilar, asosan, Janubiy, Janubi-Sharqiy va Sharqiy Osiyo mamlakatlari: Shri Lanka, Hindiston, Nepal, Butan, Xitoy, Singapur, Malayziya, Indoneziya, Mongoliya, Koreya, Vyetnam, Yaponiya, Kombodja, Birma, Tailand, Laosda va qisman Yevropa va Amerika qit'alarida, Rossiya Federatsiyasining Tuva, Buryatiya, Kalmikiya respublikalarida istiqomat qiladilar

Hozirgi kunda e'tiqod qiluvchilar soni jihatidan buddizm xristianlik, islom va hinduizmdan so'ng to'rtinchi o'rinni egallaydi. Buddistlarning soni taxminan 700 mln. atrofida bo'lib, ulardan 1 mln. ga yaqini rohiblardir.

Buddizm bundan 2500 yildan avvalroq Hindistonda diniy-falsafiy ta'limot sifatida vujudga kelib, unda ko'plab diniy manbalar va diniy yo'nalishlar mavjud.

Buddizm turli milliy va diniy an'analar bilan kelishuvchanligi sababli ko'p millatlar tomonidan keng qabul qilindi. Buddizm hayotning barcha sohalari: diniy, madaniy, siyosiy va iqtisodiy qatlamlariga kirib bordi.

Buddizmni din yoki falsafa, ideologiya yoki madaniyat qoidalari to'plami yoxud hayot tarzi deb baholash mumkin.

Ayni kunda bu dinga e'tiqod qilib kelayotgan Sharq mamlakatlaridagi buddizm ta'limotini o'rganish u yerdagi siyosiy-iqtisodiy, ma'naviy madaniyatni tushunishning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Bu davlatlarda ushbu dinga e'tiqod qiluvchilar nazarida buddizmning qoida va an'analari markaziy hukumat qonunlaridan ko'ra ustunroqdir, tabiiyki, buning zamirida uning potentsial kuchi yotadi.

Buddizm asoschisining shaxsi. Buddizm tarixi tadqiqotchilar mavjud manbalar asosida bu oqim asoschisi real tarixiy shaxs ekanligini ta'kidlaydilar. Bu ta'limot to'g'risida xabar beruvchi adabiyotlarda u Siddxartxa, Gautama (Gotama), Shakyamuni, Budda, Tadxagata, Djina, Bxagavan kabi ismlar bilan zikr etiladi. Bu ismlar ma'nolari quyidagicha: Siddxartxa – shaxsiy ism, Gautama – urug' nomi, Shakyamuni – «Shakya qabilasidan chiqqan donishmand», Budda – «nurlangan», Tadxagata – «shunday qilib, shunday ketgan», Djina – «g'olib», Bxagavan – «tantana qiluvchi». Ular ichida eng mashhuri «Budda» bo'lib, shundan ushbu dinga buddizm nomi berilgan.

Bizgacha Buddaning bir necha biografiyalari yetib kelgan: «Maxavostu» – milodning II asrida yozilgan, «Lalitavistara» – milodning II-III asrlarida yuzaga kelgan, «Buddxacharita» – buddist faylasuflardan biri Ashvagxosha tomonidan milodning I-II asrlarida yaratilgan, «Nidanakatxa» – milodning I asrida yozilgan va «Abnixishkramansutra».

Mazkur biografiyalarda Buddaning qaysi yillarda yashaganligi turlicha berilgan. Ularda mil. av. IX-III asrlar oralig'idagi har xil muddatlar ko'rsatiladi. Rasmiy hisobga ko'ra, Butama-Budda mil. av. 623 yilda tug'ilib, 544 yilda vafot etgan. Biroq ko'pchilik tadqiqotchilar uning tug'ilishi mil. av. 564 yilda, o'limi esa 483 yilda deb hisoblaydilar. Ba'zan 560 va 480 deb yaxlit sonlar bilan ko'rsatadilar. Aytish joizki, yuqorida zikr qilingan biografiyalarda Buddaning haqiqiy hayoti bilan uning haqidagi afsonalar o'zaro qorishib ketgan.

Siddxartxa Shakya qabilasining podshohlaridan biri Shuddxodananing o'g'li edi. Uning saroyi Ximolay tog'lari etagida Kapilavasti degan shaharda bo'lgan (hozirgi Nepal hududida). Onasi – malika Mayya. Podshoh o'g'lini orzu-havaslar og'ushida tarbiyalab, uni hech bir kamchiliksiz katta qiladi. Siddxartxa ulg'ayib qo'shni hukmdorlardan birining qizi Yashadxaraga uylanadi va o'g'il ko'rib, unga Raxula deb ism

qo'yadi.

Hech bir qiyinchilik va kamchilik ko'rmay o'sgan bola Siddxartxa bir kuni ittifoqo bir kekxa chol, bir bemor hamda og'ir mashaqqat tortayotgan rohibni uchratadi, bir kishining esa vafotiga guvoh bo'ladi. Bundan qattiq ta'sirlagan shahzoda insoniyatni qiyinchilik va azobdan qutqarish yo'llarini izlash uchun saroyini tashlab ketadi. Bu vaqtda u 30 yoshda edi. U beshta rohib bilan qishloqma-qishloq kezib yuradi. Shu asnoda Siddxartxa bir narsaga amin bo'ldi: bu yo'l uni o'z oldiga qo'ygan maqsad, ya'ni insoniyatni azob-uqubatdan qutqarish sari olib bormaydi va u rohiblar jamoasidan ajraladi.

Birmuncha vaqt changalzor o'rmonlarda kezib, xorib charchagach, bir daraxtning tagida dam olish uchun o'tiradi, va o'zicha, to haqiqatni topmaguncha shu yerdan turmaslikka qaror qiladi.

Bu o'tirishning 49 kuni uning qalbidan «Sen haqiqatni topding» degan sado keladi. Shu paytda uning ko'z oldida butun borliq namoyon bo'ladi. U hamma joyda shoshilish, qayoqqadir intilishni ko'radi: hech bir joyda osudalik yo'q edi. Hayot nihoyasiz uzoqlikni ko'zlab o'tib ketayotgan edi. Inson aqli yetmas bir kuch. *Trishna* – yashash, mavjud bo'lish umidi barchaning tinchini buzar, halok qilar va yana qayta yaratar edi. Mana endi Budda kimga qarshi kurashish kerakligini angladi. Shu ondan u Budda – *nurlangan* deb ataldi. U tagida o'tirgan daraxt esa – nurlangan daraxt (*botxa*) deb atala boshladi.

Budda o'zining birinchi da'vatini Varanasi yaqinidagi Rishipatana bog'ida, o'zining besh rohib do'stlariga qildi va ular Buddaning birinchi shogirdlari bo'ldilar.

Shu kundan boshlab Budda o'z shogirdlari bilan qishloqma-qishloq yurib, o'ziga yangi izdoshlar orttiradi. Budda 40 yil mobaynida Hindistonning turli joylarida bo'ladi, odamlarga o'z g'oyalarini yetkazadi, singdiradi va 80 yoshida Kushtnagara degan joyda dunyodan o'tadi. Uning jasad, hind udumiga ko'ra, kuydirilib, xoki 8 ta buddist jamoalariga bo'lib yuborildi va har bir jamoa uni dafn etgan joyida ibodatxona (*stupa*) barpo etdi.

Buddaning hayoti haqida turli asotirlar paydo bo'ldi. Ularda aytilishicha, Budda ko'p yillar davomida yer yuzidagi turli mavjudotlar qiyofasida qayta tug'ilgan: 84 marta ruhoni, 58 marta shoh, 24 marta rohib, 13 marta savdogar, 18 marta maymun, 12 marta tovuq, 8 marta g'oz, 6 marta fil, shuningdek, baliq, qurbaqa, kalamush, quyon qiyofalarida qayta tug'ilgan. Jami 550 marta qayta tug'ilgan. U doimo qaerda, qay qiyofada tug'ilishini o'ziga o'zi belgilagan.

So'nggi marta uni xudolar insoniyatni to'g'ri yo'lga boshlashi uchun inson qiyofasida yaratganlar. Bu afsonalarning ba'zilariga ko'ra, yer yuzida Gautamaga qadar 6 ta budda o'tgan. Shuning uchun buddizmning ba'zi muqaddas joylarida 7 ta ibodatxona barpo etilgan. 7 ta Bodxa daraxti o'tkazilgan. Ba'zi afsonalar 24 ta Budda avlodi o'tgan desa, ba'zilar minglab buddalar o'tgan deb da'vo qiladi.

Buddizm ta'limoti. Buddizm qadimiy hind diniy-falsafiy ta'limotlari asosida vujudga kelgan, o'ziga xos nazariyot va amaliyotdan iborat bo'lgan diniy tizimdir. Budda yangi diniy qonun-qoidalar, rasm-rusumlar ishlab chiqmagan, balki har bir inson tug'ilish va o'lim mashaqqatlaridan qutilishi uchun amal qilishi lozim bo'lgan bir necha ko'rsatmalarni ishlab chiqdi, xolos. Uning ta'limoti insonning xayolida, ishlarida va o'zini tutishida samimiy oliyjanoblik g'oyasini ilgari suradi. U vedalardagi gunohsizlik ta'limotini inkor qildi, hayvonlarni vahshiyona qurbon qilishni qoraladi, *varna* (kasta) tizimini va undagi ruhoniylarning boshqalardan ustunligini inkor qildi.

Budda «Yaratuvchi oliy kuch»ning borligiga shubha va ishonchsizlik bildirgan. Uning fikricha, eng muhimi insonning shaxsiy kamoloti va ezgu turmush tarzidir.

Budda ta'limotining asosida «hayot – bu azob, uqubat» va «najot yo'li mavjud» degan g'oyalar yotadi. Buddizm ta'limotiga ko'ra, inson o'ziga xos mavjudot bo'lib, tug'iladi, o'zini o'zi halok qiladi yoki qutqaradi. Bu g'oyalar Buddaning ilk da'vatida ta'birlangan to'rt haqiqatda o'z ifodasini topgan.

Birinchi haqiqat – «azob-uqubat mavjuddir». Har bir tirik jon uni boshidan kechiradi, shuning uchun har qanday dunyoviy hayot – qiynoq, azob-uqubatdir.

Tugʻilish – qiynoq, kasallik – azob, oʻlim – kulfat, qiyinchilikka duch kelish – mashaqqat, ayriliq – ezilish, orzu-havasga yetolmaslik – uqubat. Dunyo tuzilishining asosiy qonuni bir-biriga bogʻliqlik. Hech bir narsa maʼlum sababsiz yaralmaydi. Lekin har bir hodisa yoki harakatning birlamchi sababini aniqlash mumkin emas. Shuning uchun buddizm dunyoni shu holicha qabul qilishga chaqiradi.

Buddizm taʼlimotiga koʻra, har qanday narsa yoki hodisa u xoh moddiy, xoh maʼnaviy boʻlsin, *dharma* (element)lardan tashkil topgan. Ular, oʻz xususiyatiga koʻra, harakatsiz boʻlib, dharmalarni qoʻzgʻatuvchi kuch insonning xayol va soʻzlaridir. Obʼektiv haqiqat bu doimiy ravishda oʻzgarib turuvchi dharmalar oqimidir. Harakatdagi dharmalar oʻz mavjudligining besh shakli – tana, sezgi, his-tuygʻu, harakat, anglashni yaratadi. Mazkur besh shakl insonni tashkil qiladi. Inson ular yordamida yashaydi, borliq bilan aloqada boʻladi, yaxshi yoki yomon ishlarni bajaradi. Besh elementning oʻzaro mavjudligi insonning oʻlimi bilan barham topadi. Insonni tashkil qiluvchi besh shakl (*skandx*) oʻz navbatida qayta tugʻiladi. Yangi tananing xususiyatlari asos boʻluvchi besh natijani beradi: faoliyat, gumrohlik, xohish, istak va norma. Bu jarayon «hayot gʻildiragi»ni tashkil qiladi. «Hayot gʻildiragi»da doimiy ravishda aylanib, inson abadiy qiynoqqa duchor boʻladi.

Ikkinchi haqiqat – «qiynoqlarning sabablari mavjuddir». Inson moddiy narsalar yoki maʼnaviy qadriyatlardan foydalanib, ularni haqiqiy va doimiy deb hisoblaydi hamda doimo ularga ega boʻlishga intiladi. Bu intilish hayot davomiyligiga olib boradi. Yaxshi yoki yomon niyatlardan tuzilgan hayot daryosi, orzular va intilishlar sababli kelajak hayot uchun *karma* hozirlaydi. Demak, qayta tugʻilish, qaytadan qiynoqlarga duchor boʻlish davom etadi. Aksariyat buddistlar fikricha, Buddadan keyin hech kim *nirvana* holatiga erisha olmagani.

Uchinchi haqiqat – «qiynoqlarni tugatish mumkin». Yaxshi yoki yomon niyatlardan, intilishlardan butunlay uzilish *nirvana* holatiga olib boradi. Bu holatda inson qayta tugʻilishdan toʻxtaydi. Buddistlar fikricha, *nirvana* holati, «hayot gʻildiragidan» tashqariga chiqish, «men» degan fikrdan ajralib, insonning hissiy tuygʻularini toʻla tugatishdir.

Toʻrtinchi haqiqat – «qiynoqlardan qutilish yoʻli mavjuddir». Bu yoʻl sakkizta narsaga amal qilish, toʻgʻri tushunish, toʻgʻri harakat qilish, toʻgʻri muomalada boʻlish, fikrni toʻgʻri jamlashdir. Bu yoʻldan borgan inson Budda yoʻlini tutadi.

Buddizm taʼlimoti, asosan, uch qismdan iborat: 1) axloq; 2) meditatsiya; 3) donolik.

1. Axloq normalari – «Pancha shila» (Buddaning besh nasihati):

1. qotillikdan saqlanish;
2. oʻgʻrilikdan saqlanish;
3. gumrohlikdan saqlanish;
4. yolgʻon, qalbaki narsalardan saqlanish;
5. mast qiluvchi narsalardan saqlanish.

2. Meditatsiya.

1. toʻgʻri tushunish (toʻgʻri eʼtiqod qilish) – Buddaning birinchi daʼvatida soʻz yuritilgan toʻrt haqiqatni bilish va unga ishonish;
2. toʻgʻri niyat qilish – dunyoviy lazzat-halovatlardan xalos boʻlishga, keraksiz fikrlar va boshqalarga zarar yetkazib qoʻyishdan saqlanishga intilish;
3. oʻzini toʻgʻri tutish – oʻziniki boʻlmagan narsaga koʻz olaytirmaslik, ortiqcha hissiyotga berilmaslik;
4. toʻgʻri anglash – oʻz tanasi va ruhiga oʻzini yoʻqotib qoʻymaydigan darajada nazoratda boʻlish hamda bunda ehtiroslar va iztiroblarga chek qoʻyish;
5. toʻgʻri harakat qilish – oʻzidagi yomon tuygʻularni jilovlash hamda ezgu tuygʻular va harakatlarni rivojlantirish;
6. toʻgʻri hayot kechirish – nomaʼqul hayot tarzidan saqlanish;
7. toʻgʻri fikr yuritish – kamolotning toʻrt bosqichini ketma-ket bosib oʻtish;
8. toʻgʻri gapirish – yolgʻondan, tuhmatdan, haqoratdan va befoyda gaplardan saqlanish.

3. Donishmandlik – bu buddizmning asosiy maqsadi bo'lib, narsalar tabiatini to'g'ri tushunishdan iborat.

Yuqorida ko'rsatilgan uch amaliyot bosqichini o'tagan inson oxir-oqibat oliy saodatga, ya'ni *nirvana* holatiga erishadi. *Nirvana* so'zining lug'aviy ma'nosi – «o'chish, so'nish». Unda hayotning har qanday ko'rinishiga intilish yo'qoladi.

Tarqalishi. Ushbu ta'limotning yoyilishida buddist jamoalarning (*sangha*) roli katta bo'lgan. Ular yilning ob-havosi yaxshi bo'lgan to'qqiz oyida shahar-mahallalar, qishloq-mahallalar yurib, aholini bu dinda da'vat qilib yurganlar. Faqatgina *musson* yomg'irlari tinmay quygan uch oydagina o'z ibodatxonalarida muqim bo'lib meditatsiya bilan shug'ullanganlar.

Mil. av. 273-232 yillarda hukmronlik qilgan imperator Ashoka davrida buddizm keng hududlarga jadal tarqaldi. U buddist monaxlarga (rohiblar), ularning Hindiston bilan chegaradosh davlatlarga qilgan missionerlik harakatlariga xayrixohlik bildirardi. Buddist missionerlari o'z printsiplarida mahkam turib, yumshoqlik va kelishuvchanlik bilan harakat qildilar.

Buddizm jamoalari begona din, madaniyat va urf-odatlar ustun bo'lgan sharoitlarda asrlar mobaynida o'zlarini saqlab qolish, fursat kelganda, ularga o'z ta'sirlarini o'tkazish qobiliyatiga egadirlar. Ularning bu xususiyatlari Hindistonda musulmon hukmdorlari davrida, Shri Lankada portugallar, gollandlar va inglizlar mustamlakasi davrida, Xitoy va Yaponiya konfutsiychilari davrida mazkur hududlarga buddizmning yoyilishida yaqqol namoyon bo'ladi.

Buddizm milodning I asrida Xitoy, IV asrda – Koreya, VI asrda – Yaponiya, VII asrda – Tibet, XIII-XVI asrlarda – Mongoliya, XVII-XVIII asrlarda – Buryatiya va Tuva, XIX-XX asrlarda esa Amerika va Yevropa qit'alariga kirib borgan.

Buddizm boshqa xudolarga sig'inishni taqiqlamaydi. Budda, ularga ibodat qilish insonga vaqtincha tasalli berishi mumkin, biroq ular *nirvana* holatiga olib bormaydi, deb ta'lim bergan. Shu sababli, buddizm ta'limoti turli joylarda yoyilishi bilan ular ibodat qilib kelgan ilohiyatlari yoki ulug'langan shaxslari timsollari ibodatxonalarini egallagan.

Masalan, Hindistonning buddizmga mansub ilohiyatlari dunyoni yaratuvchi Brahma, chaqmoq va momoqaldiraq xudosi Indra, hunarmandchilar homiysi Xatimanu, Tibetda qahramon Baser timsoli, Mongoliyada Chingizxon kabi milliy qahramonlar buddizm ilohiyatlari timsoliga aylandi. Biroq, bu ilohiyotlar *nirvana* holatiga olib bormaydi. Faqatgina Budda *nirvanaga* boshlay oladi va shu yo'sinda insonni azoblardan xalos etadi.

Manbalari. Buddizm ta'limoti bir qator kitoblar shakliga keltirilgan to'plamlarda bayon qilingan. Ulardan eng asosiysi Tripitaka (yoki Tipitaka – «uch savat» ma'nosini anglatadi). U uch qismdan iborat bo'lganligi uchun shunday nom bilan atalgan. Bu manbaning qo'lyozma nusxasi Shri Lankada saqlanib qolgan. U milodning boshlarida kitob shakliga keltirilgan. Ular – Budda targ'ibotining haqiqiy bayoni hisoblangan *sutra* matnlari – Sutra-pitaka, rohiblik axloqi, xonaqohlar nizomlariga bag'ishlangan *vinaya* matnlari – Vinaya-pitaka, buddizmning falsafiy va psixologik muammolarini bayon qilib berishga bag'ishlangan *abhidharma* matnlari – Abhidharma-pitakadan iborat. Keyinchalik shakllangan sanskrit, xitoy, tibet, kxmer va yapon tillaridagi buddizmga oid adabiyotlar ancha keng tarqalgan, ammo ularning ilk buddizm tarixi uchun ahamiyati ozroq. Budda hayotiga tegishli rivoyatlarning asosiysi Tripitakada jamlangan.

Xitoyga kirib kelishi. Buddizmning Maxayana yo'nalishi Xitoyga I asrda kirib kelgan. III-VI asrlarda buddizm Xitoy hududida keng tarqaldi. Bu vaqtda poytaxt yaqinidagi Loyana hamda Chanani kabi shaharlarda 180 ga yaqin buddizm ibodatxonalari hamda diniy markazlari faoliyat yuritgan.

Maxayananing shakllanishida Kushon davlatining ham roli katta bo'ldi. Aynan Kushon davlatidan, ayniqsa, Kanishkaning to'rt qurultoyidan so'ng buddizmning Maxayana yo'nalishi Markaziy Osiyo davlat va shaharlariga tarqala boshladi. Buyuk ipak yo'li orqali ilk buddist targ'ibotchilar mil. av. II asrdayoq Xitoyga kelgan edilar. Buddizmning Xitoyga kirib kelishi haqida keyinchalik ko'plab rivoyat va asotirlar paydo bo'ldi. Biroq, xitoy manbalarida ham, diniy rivoyatlarda ham Xitoydagi birinchi buddistlar haqida biror aniq ma'lumot mavjud emas. Ilk davrga taalluqli ma'lumotlardan biri imperator Min-Dining tushi haqidagi

rivoyat hisoblanadi. Unga ko'ra, Min-Di tushida oltindan yasalgan bir but ko'rgan. U Buddaning timsoli ekanligini o'z maslahatchisi Fuidan so'rab bilgach, milodning 60-yillarida buddizm asoschisi va uning ta'limoti bo'yicha diniy matnlar keltirish uchun Hindistonga elchilar yuborgan. Shundan so'ng Xitoyga Hindistondan bir necha buddizm targ'ibotchilari kelib, ular uchun maxsus qurilgan «Baymasi» («Oq ot ibodatxonasi»)ga joylashganlar.

Buddizmning xitoylashuvi va tarqalish jarayonini o'rganish qiyin va murakkab ilmiy masaladir. Buddizm Xitoy hududida yoyilishi bilan alohida yangi shakl ham kasb etdi. IV-V asrlarda buddizm katta muvaffaqiyatga erisha boshladi. Ushbu ta'limot o'lkaning janubiy viloyatlariga yanada chuqurroq joylashdi. IV asrning o'rtalariga kelib Xitoyda ayollar ibodatxonalari, ayol monaxlar va tinglovchilar paydo bo'lgan. Shu asrning oxiriga borib, podshohlar buddizm ibodatxonalariga doimiy ravishda katta miqdordagi xayriyalar beradigan bo'lganlar. Bu davrda Sharqiy Tszin davlatining o'zidagina 1786 ta *sangxa*, 24 ming monax mavjud bo'lgan. Xususan, imperator Siyaou-Di 381 yil birinchi bo'lib o'zini buddist deb e'lon qildi. U saroyida ibodatxona barpo qildirib, unga monax keltirishni buyurdi. Lyao sulolasidan bo'lgan U-Di hokimligi davrida (502-549) buddizm mamlakat janubida rasmiy din sifatida tan olindi.

Shunday qilib, buddizm mil. av. birinchi ming yillik oxirlarida Markaziy Osiyoni o'z ichiga olgan Kushon imperiyasiga kirib keldi. Bizning diyorimizda olib borilgan arxeologik qazilmalar asnosida O'ra-tepa, Dalvarzin-tepa, Quva, Zar-tepa, Qorovul-tepa, Ayritom mavzellaridan topilgan Shakyamuni sanamlari, hayvon haykalchalari, ramziy g'ildiraklar va *stupa* qoldiqlaridan Kushon imperiyasida buddizmga katta ahamiyat berilganini anglash mumkin.

Oqimlari. *Xinayana* buddizmning asosiy yo'nalishlaridan biridir. Xinayana «*kichik arava*» ma'nosini anglatib, u diniy yo'nalish sifatida mil. av. I asrda shakllangan. Biroq, uning asosiy qoidalari ancha avval, shu jumladan, Tripitakada bayon qilingan.

Xinayana ta'limotiga ko'ra, *dxarmalar* tabiatini o'rganishga va *nirvanaga* ma'naviy yo'l bilan erishiladi. Bu yo'l juda og'ir, shu sababli faqat monaxlarga *nirvana* holatiga yetishi mumkin. Keyinchalik Xinayanada juda ham murakkab va dabdabali ibodatlar (masalan, «Budda tishiga sig'inish»), buddizmning muqaddas joylariga ommaviy ziyoratlar joriy qilingan. Bu yo'nalish Sharqiy Hindistonda, Shri Lanka, Hindi-xitoy davlatlarida tarqalgan.

Maxayana Xinayana bilan bir qatorda buddizmdagi ikkinchi asosiy yo'nalish bo'lib, u ruhiy kamolot ahdiga rioya etuvchi, xudoga iltijo qiluvchi rohiblarga in'omlar berib yordam ko'rsatuvchi har qanday oddiy dindor najot topishi mumkin degan ta'limotga asoslanadi. Unga ko'ra, Budda tanasi jonzoatlarni azobdan qutqarish uchun turli maxluqotlar shakliga kirishi mumkin va hayot zanjirining barcha vakillari uni o'rganishi, anglashi mumkin. Bu narsa cheksiz Budda *ram*larining, xudolarning kelib chiqishiga sabab bo'ldi. Bu xudolarga ishonish yo'llari barcha uchun mumkin bo'lganligi sababli u «*katta arava*» nomini olgan.

Tszintu yo'nalishi Xitoyda vujudga kelgan va keyinchalik Yaponiyaga o'tgan. Unga Xuey-Yuanь asos solgan. V-VII asrlarda uning shogirdlari bu yo'nalishni rivojlantirganlar. Shuningdek, ushbu yo'nalish Xitoy buddizmidagi sezilarli mavqega ega bo'lgan va rasman e'tirof etilgan.

Xitoyshunos olimlarning ta'kidlashlariga qaraganda, Tszintu yo'nalishi daosizm, hatto qadimgi Xitoy «sinizm»i ta'sirida shakllangan.

Tyanьtay yoki Tenday yo'nalishi. Bu nom shunday deb atalgan bir ibodatxona nomi bilan bog'liq. Mazkur yo'nalishning ilk va ko'zga ko'ringan vakillaridan biri monax Chji-I bo'lgan. Chji-I ta'limotiga ko'ra, bu dunyodagi hamma narsa haqiqiy emas, ular faqat bo'shliqdan iborat bo'lib, vaqtinchalik mavjuddir. Mana shu asosga binoan u xulosa qiladiki, olamdagi barcha narsa yolg'iz mazmundadir. Budda hatto mayda qum zarrachalarida ham mavjud bo'lishi va oxirida esa har bir insonning hayoti Budda hayotining bir qismi bo'lishi mumkin.

Ushbu ta'limotni Chjanь-Janь (711-782) maktabining 9-patriarxi rivojlantirib, shunday xulosaga keldi: Budda hamma joyda, hamma narsada, hattoki jonsiz narsalarda ham mavjud bo'lib, ularda Budda - tabiatning bir bo'lagi mavjud.

Туанътай yo'nalishi o'z tarafdorlari orasida katta obro'ga ega bo'lgan va XIV asrga qadar mavjud bo'lgan. Xitoyda, yuqoridagilardan tashqari, ko'plab mayda sektalar ham mavjud bo'lgan. Ular orasida mamlakat tarixida muhim ahamiyat kasb etgan «Chanъ» va «Tantrizm» yo'nalishlarini alohida qayd etish o'rinli.

Tantrizm Hindistonda birinchi ming yillik o'rtalarida vujudga kelib, keyinchalik Xitoyga ham o'tgan. Buddizmning ushbu yo'nalishi VIII asrga kelib juda taraqqiy topdi. Bunga mazkur yo'nalishning uch mashhur patriarxlari Hindistondan kelib faoliyat olib borishlari sabab bo'ldi. Tantrizm mustaqil hamda ta'sirchan yo'nalish sifatida Xitoyda uzoq qolmadi.

Chanъ-Buddizm. Mazkur yo'nalishning nomi sanskrit tilidagi «*dxiana*» (*meditatsiya, fikrni jamlash*) so'zidan kelib chiqqan. Hindistonda vujudga kelgan *dxiana* buddizm maktabi tarafdorlari vaqti-vaqti bilan tashqi olamdan uzilib, ushbu abadiy tashvishlardan chetlanish va fikrni bir nuqtaga jamlash ta'limotini ilgari surganlar. Bu ishda kishi, haqiqatan ham, *trans* holatiga tushadigan bo'lsa, bu orqali haqiqatga erishish *dxiana*ning oliy maqsadi hisoblanadi.

Dxiana ta'limotining Xitoydagi ilk namoyandalari Dao-Anъ hamda Xuey-Yuanъlar edilar. Ular *dxianasutralari*ni xitoy tiliga tarjima qilib meditatsiyani amaliyotga joriy qilganlar. Meditatsiya amaliyoti eng shuhrat qozongan davriga Xitoyda birmuncha kechroq erishdi. Bu narsa «Chanъ» sektasining muvaffaqiyatlari bilan bog'liq. Biroq, shuni aytish kerakki, Chanъ meditatsiyasi hind *dxianasidagi* meditatsiyaning oddiy takrori, aynan rivojlangan shakli emas. Olimlarning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, mazkur ta'limot hind buddizmiga qarama-qarshi ta'limot sifatida vujudga kelgan. Darhaqiqat, Chanъ yo'nalishi Xitoy buddizmining boshqa oqimlariga qaraganda ko'proq Xitoyga xosroq. Uning asosiy g'oyasi quyidagicha: kishi tumanli, xira *nirvanaga* intilishi zarur emas, faqatgina kelajak haqida qayg'urish qachondir Bodxisatva yoki Buddaga aylanishni va mana shuning uchungina o'zini hamma narsadan mahrum qilishi befoyda. Inson ayni vaqtda, shu onda yashamog'i hayotdan u bera olishi mumkin bo'lgan narsalar imkon qadar olib qolmog'i lozim.

Lamaizm buddizmning asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lib, u tibet tilida «*lama*» – «eng ulug'» degan ma'noni anglatadi. Mazkur diniy yo'nalish rahbari shu nom bilan – *lama* deb ataladi.

Lamaizm Tibetda VII-XIV asrlarda tibetliklarning qadimiy dini Bon-Po (shamanizmning bir turi) unsurlarini qabul qilgan Maxayana va Tantrizm asosida vujudga kelgan bo'lib, hozirda tibetliklarning asosiy dini hisoblanadi. U bir necha firqa va mazhablarga bo'linadi. Lamaizm XVI asr oxiridan mo'g'ullar, XVI asr boshlaridan Rossiya hududida yashovchi buriyatlar, tuvaliklar va qalmiqlar orasida ham tarqaldi. Buddizmning barcha aqidalarini qabul qilgan lamaizmda inson faqat *lamalar* yordamida najot topadi. *Lamalarsiznirvanaga* yetishish u yoqda tursin, kishi bu dunyoga qaytib kelishda ham hech narsaga erisha olmaydi, deb ta'kidlanadi.

Lamaizmning an'anaviy qonunlashgan asosi Kanjur (108 jildli) va Tanjur (225 jildli) nomli muqaddas kitoblarda bayon qilingan. Bu dinda dabdabali ibodatlar, teatrlashtirilgan muqaddas tomoshalar – *misteriyalar*, ko'pgina maishiy rasm-rusumlar, xudolarning g'azabini, yovuz ruhlarning ziyonlarini qaytarish uchun qilinadigan xatti-harakatlar, duo va afsunlar bor. Lamaizmga ko'ra, *lamalarga* va dunyoviy hokimlarga so'zsiz bo'ysunish asosiy fazilat sanaladi. Masalan, buriyat lamalari rus podshohlarini – *avatara*, ya'ni ma'buda Tsagan-Daraexening yerdagi ko'rinishi, deb e'lon qilganlar.

Lamaizm ta'limotiga ko'ra, odam o'ldirish, o'g'rilik, yolg'onchilik, tuhmat, g'iybat, bekorchi so'zlash, ochko'zlik, kek saqlash, zino qilish – o'nta «og'ir gunoh» sanaladi. Gunoh qilishdan o'zini tiyish insonga eng yaxshi *qayta tug'ilishga* imkon beradi.

Lamaizm yo'nalishining oliy diniy rahnamosi Dalay-Lama sanaladi. U tug'ilgan mavjudotlarning eng ulug'i, *bodxisatva* Avalakiteshvaraning yerdagi ko'rinishi, *tirik xudo* hisoblanadi. *Dalay* – tibet tilida «dengiz» ma'nosini anglatadi. Dalay-Lama «dengizdek ulug' lama» deganidir. Bu unvon 1391 yilda joriy qilingan. Birinchi Dalay-Lama Binduidub (1391-1475) bo'lgan. Hozirgi kunda Dalay-Lama XIV Lozondantzenjantso-Igvant hisoblanadi. U 1935 yilda tug'ilgan. Uning o'limi bilan yerda yangi Dalay-Lama paydo bo'ladi. Oliy *lamalardan* tashkil qilingan hay'at uning o'limidan so'ng bir yil mobaynida yangi tug'ilgan go'daklar orasidan yangi Dalay-Lamani qidirib topadilar. Shundan so'ng go'dak monastirda (xonaqohda) tarbiyalanadi. U voyaga yetgunga qadar uning vazifasini regent – muvaqqat vakil bajarib turadi.

Lamaizm diniy hayotining markazini monastir tashkil qiladi. U yerda Dalay-Lama, Lamalar diniy uyushmasi, rohiblar, talabalar faoliyat olib boradilar.

O'rta Osiyoda buddizm. O'rta Osiyoda dinlar tarqalganligi manzarasi rang-barang va tadqiq qilish uchun o'ta qiziqarli. Bu mintaqada boshqa qadimiy dinlar bilan bir qatorda buddizmning ham keng yoyilganligini kuzatamiz.

O'rta Osiyoda buddizm tarixini o'rganish bo'yicha tadqiqotchilardan L.I. Al'baum, R.CH. Bagchi, V.V. Bartol'd, T.V. Belyaeva, A.N. Bernshtam, V.A. Bulatova, V.P. Vasil'ev, B.V. Veyman, V.V. Vertogradova, V.L. Vyatkin, T.V. Grek, B.P. Denike, Ye.P. Denisov, B.N. Zasyrkin, T.I. Zeymal', A.N. Zelinskiy, V.N. Kesaev, G.A. Koshelenko, V.A. Livshits, B.A. Litvinskiy, M.Ye. Masson, G.V. Parfyonov, G.A. Pugachenkova, Ye.G. Pchelina, E.V. Rtveladze, B.YA. Stavitskiy, A.S. Strelkov, B.A. Turg'unov, Z.I. Usmonova, V.B. Henning, V.A. Shishkin kabi o'zbekistonlik va chet ellik arxeolog olimlar izlanishlar olib borganlar. Ularning ekspeditsiyalari natijasida yozilgan maqola, risola va monografiyalar ushbu mavzuni o'rganishda qo'llanma bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Yuqorida sanab o'tilgan mualliflarning barchasi buddizm tarixini O'rta Osiyodagi tarixiy-me'moriy yodgorliklarning arxeologik tadqiqotlari asosida yoritib berganlar.

Bir guruh tadqiqotchilar mazkur din O'rta Osiyoga kirib kelishini Kushonlar shohi Kanishka hukmronligi davriga taalluqli deb biladilar (I asrning oxiri-II asrning boshlari). Ikkinchi guruh esa bu jarayonning boshlanishini biroz ertaroq deb hisoblaydilar. Tadqiqotchi B.A. Litvinskiyning fikricha, buddizm Shimoli-G'arbiy Hindiston va Janubiy Afg'oniston (Qandahor) orqali taxminan mil. av. III asrda Baqtriyaga (O'zbekistonning janubiy hududlari) tarqala boshlagan.

Baqtriyaga buddizmning kirib kelishi va yoyilishi haqida boshqa fikr ham mavjud. Tadqiqotchi R.CH. Bagchi bu jarayon podshoh Ashoka (mil. av. 273-232 yillar) hukmronligi davrida yuz bergan deb hisoblaydi. Ammo bu fikrni tasdiqlovchi arxeologik materiallar yetarli emas. Shuning uchun ham buddizm bu hududga Kushonlar davrida kirib kelgan degan fikr haqiqatga yaqinroq. Chunonchi, B.YA. Stavitskiy bu fikrni Kushonlar hukumatining hind viloyatlari va buddist jamoalarning homiylari bilan aloqalari mustahkam bo'lganligi bilan isbotlaydi. Ammo shu bilan bir qatorda baqtriyaliklarning Kanishkaga qadar buddizm bilan tanish bo'lganliklarini tasdiqlovchi ma'lumotlar ham mavjud.

Mil. av. I asr va milodning IV asrlari oralig'ida Kushon imperiyasida buddizmning Maxayana yo'nalishi davlat dini deb e'lon qilindi. Bungacha buddizm Hindistonda uzoq tarixga ega bo'lsa ham, u yerda asosiy yo'nalish bo'lgan Xina yana ham bunday mavqega erishmagan edi. Kanishka, Vima, Kadfiz va ulardan keyingi kushon imperatorlari buddizmi keng yoydilar. Ular bu din an'analari amalda rivojlantirish, boshqa xalqlar o'rtasida tarqatish uchun Balx, Marv, Termiz, Samarqand, Buxoro, Shosh, Turkiston, Quva, Koson, O'sh, Bolosog'un, Koshg'ar va boshqa shaharlarda buddizm takyagohlari va xonaqohlari, ibodatxonalari qurib, buddizmning muqaddas kitoblari, *sutra* va *pastrilarni* o'rganish, tarjima qilish va sharhlash uchun sharoit yaratib berdilar.

Hozirgi Termizdagi Qora-tepa, Fayoz-tepa, Sayram, Quva va boshqa joylarda topilayotgan budda haykalchalari yoki ularning parchalari, Ayritomdagi ayvon peshtoqi parchasidagi buddist musiqachilarning tasviri va boshqa osori atiqalar, saroy va ibodatxonalar O'rta Osiyodagi buddizm haqida xabar beruvchi manbalardir. Bu dinga tegishli yozma manbalar qadimgi turkiy yozuvda, uyg'ur bitiklarida va boshqa yozuvlarda saqlanib qolgan.

O'rta Osiyoning janubida *Sarvastivada* maktabining ilk ko'rinishi – *Vaybxashika* maktabining ta'limoti yoyilgan. U buddizmning Xina yana oqimiga tegishli. Ammo *Vaybxashika* ta'limoti ba'zi jihatlari bilan Maxayana doirasidagi maktablarga yaqin turadi. Bunda, ayniqsa, Maxayana doirasiga kiruvchi *Sarvastivadaning Vinaya* maktabi muhim ahamiyatga ega. Manbalarning xabar berishicha, Xo'tanda *Vaybxashika* maktabi vakillari Maxayanani yoyish uchun zamin tayyorlaganlar.

O'rta Osiyoda buddizmning boshqa maktablari ham yoyilgan. Qora-tepadan topilgan sopol buyumlardagi *kxaroshtxi* yozuvlari bu yerdagi *Maxasangxika* ta'limotini aks ettiradi. *Maxasangxika* maktabi O'rta Osiyoda buddizmning tarqalishida muhim rol o'ynagan. Qora-tepaning boshqa qismida *braxmi* yozuvidagi bitiklar esa O'rta Osiyoga keyinchalik Kanishka davrida kirib kelgan *Sarvastivada* buddist maktabi ta'limotining

yoyilganligidan xabar beradi.

Mil. av. III-I asrlarda buddizm Hindiston hududidan chiqib janubi-sharqiy yo'nalish bo'yicha asosan Xinayana ta'limoti shaklida yoyilgan. Lekin milodning boshlarida shimolga, shimoli-g'arbga hamda shimoli-sharqqa Maxayana tarzida harakat qildi. Buning sababi bir necha asrlar mobaynida Shimoliy Hindiston, Markaziy Osiyo hududlarining yagona Kushon saltanati bayrog'i ostida birlashtirilishi bo'ldi. Aynan Markaziy Osiyo orqali buddizm Uzoq Sharqqa kirib bordi va u yerda ikkinchi hayotini boshladi.

O'rta Osiyoda buddizmga tegishli tarixiy obidalarining ko'pligi jihatidan Fayoz-tepa eng yirik yodgorlik hisoblanadi. U yerdan chiqqan diniy bitiklar, haykallar bilan birga topilgan ibodatxonaning hududi ancha katta joyni egallaydi.

1926 yilda A.S. Strelkov tomonidan aniqlangan Eski Termizning sharqidagi Zurmala minorasi O'rta Osiyo territoriyasidagi birinchi ochilgan, katta ahamiyatga molik bo'lgan buddizm inshootidir.

Eski Termizdan topilgan Qora-tepa buddist majmuasi milodning I asri Kushon saltanatining gullagan davriga to'g'ri keladi. Qora-tepadagi har bir inshoot yer ustki va g'or ichida joylashgan ibodatxona, saroy, bir monax (zohid) uchun moslashtirilgan hujralardan iborat.

Dalvarzin-tepa majmuasi 1967-1968 yillarda qazib ochilgan bo'lib, Termiz yaqinidagi Surxon vohasining o'rta qismida joylashgan. Mazkur kompleks G.A. Pugachenkova va B.A. Turg'unov boshchiligidagi O'zbekiston san'atshunoslik akademiyasi tomonidan ochildi. Dalvarzin-tepada topilgan buddizm majmuasi bu din ta'limoti Kushon saltanatining shimoliy viloyatlariga I asrda yoyilganligini ko'rsatadi.

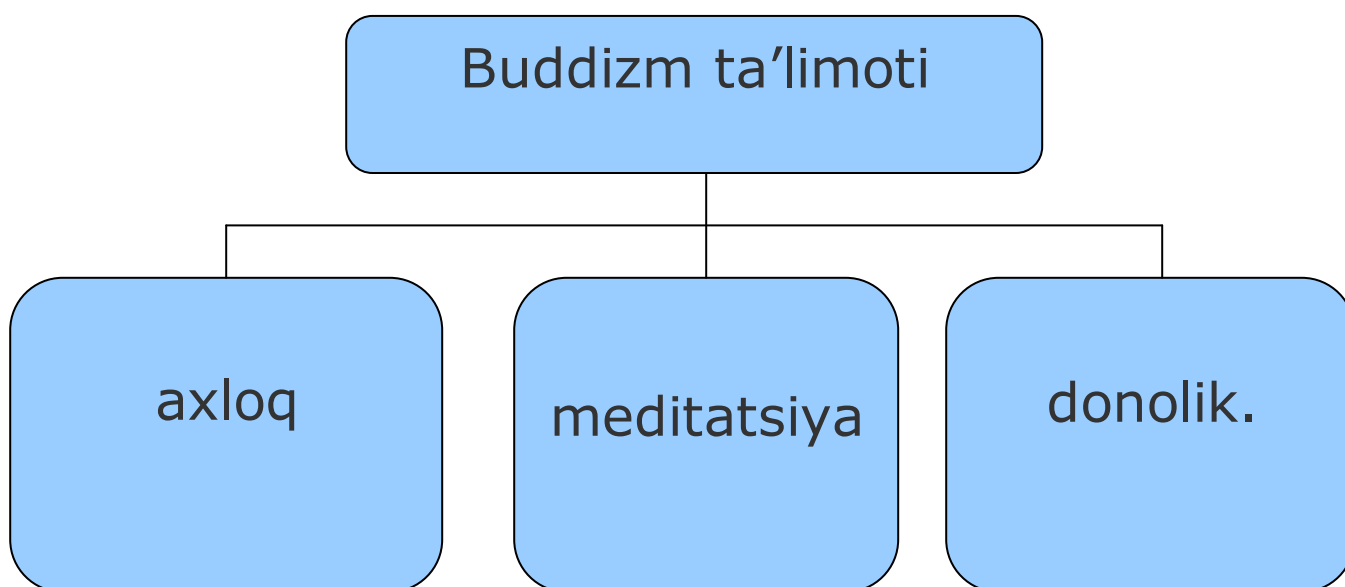
Janubiy O'zbekistonda joylashgan Baqtriya-To'xaristonning shimoliy qismida 60-yillarning ikkinchi yarmidan 80-yillargacha buddizm inshootlarining yettitasi aniqlanib o'rganildi. Arxeologik qazilmalar natijasida topilgan Janubiy Tojikistondagi Ajina-tepa, Kofir-qal'adagi kichik ibodatxona, Qal'a-i Kofimigon ibodatxonasi, Ayritom majmuasi, Turkmanistondagi Marvdan 30 km uzoqlikda joylashgan Gyaurlar qal'asi majmuasi, Quvadagi ibodatxona va boshqa ko'plab buddizmga tegishli yodgorliklar ushbu dinning mazkur mintaqadagi tarixi haqida xabar beradi. O'rta Osiyoning Marv, Balx, Termiz, So'g'diyona viloyati, Quva, Koson, Samarqand va Buxoro kabi shaharlari, viloyatlari buddizm ta'limoti va marosimlarini ishlab chiqishda, boshqa o'lkalar, mamlakatlarda targ'ib va tashviq etishda, eng muhimi, buddizmning hozirgi zamonning ilg'or jahon dinlaridan biriga aylanishida favqulodda ahamiyatga ega markazlari bo'lgan. So'g'd viloyati Xitoy bilan savdo-sotiq hamda madaniy aloqalarni o'rnatishda ahamiyatli rol o'ynagan. So'g'dliklar Xitoyda buddizmni yoyishda juda muhim o'rin egallaydilar. Biroq So'g'dda buddizmning keng yoyilganligi masalasi haligacha ochiq qolmoqda. To'g'ri, hozirga qadar bu yerda buddizmga oid ba'zi haykalchalar, Sanzordagi buddizm ibodatxonasi, Samarqand yaqinida budda haykalining boshi topilgani ma'lum. Ammo bu topilmalar ushbu hududda bu din keng tarqalgan degan xulosani chiqarishga hozircha yetarli emas. Surxondaryo To'xaristonidan chiqqan buddizmning yirik vakili – Таньмонаньти (yoki Dxarmanandin). U yoshligidan tarkidunyochilik yo'lini tutib, uzlatga chekingan. Yosh bo'lsa-da, aqli tiniq bo'lib, *sutralarni* o'rgangan va yoddan aytib yurgan, bunga o'zining butun borlig'ini bag'ishlagan. U Tripitakani to'la o'zlashtirgan. Dxarmanandinning ilmdagi salohiyati chuqur va benihoya edi. U o'z vatanida ham, boshqa uzoq yerlarda ham katta obro'ga ega bo'lgan. 365-385 yillarda Dxarmanandin Xitoyning Chan'an viloyatiga Budda ta'limotini targ'ib etgani va ibodatxonalar, *vag'n* va *vixaralar* qurgani kelgan. Imperator Fu Tszyan Xitoydagi barcha avliyolarning Dxarmanadiga ko'rsatayotgan izzat-hurmatini ko'rib, uni juda oliy maqomli mehmon sifatida kutib oladi va tortiqlar qiladi. Xitoyda bu paytda buddizm ancha keng tarqalganiga qaramay, to'rt qismli *Agama-Sutralardan* birortasi ham hali xitoy tiliga tarjima etilmagan edi. Imperator Fu Tszyanning maslahatchisi va Uvey tumani hokimi Chjao Chjen Dxarmanandindan ana shu *sutralarni* tarjima qilib berishini so'rash niyatida edilar. Chjao Chjen barcha avliyolar va Dxarmanandinni o'z poytaxtiga taklif etib, *Agama-Sutralarning* ikkitasini – Chjun va Tszen hamda mustaqil asarlar sanalgan Pi Тань Синь, Сань Fa Du va boshqa asarlarni tarjima etish, sharhlab berish va e'lon etishni iltimos qiladi. Dxarmanandin bu ishga 2 yil rahbarlik qilib, uni muvaffaqiyatli yakunlaydi. So'ngra o'z vataniga qaytadi, lekin uning qachon va qaerda vafot etganligi to'g'risidagi ma'lumotlar bizgacha yetib kelmagan.

1.1 Ma'ruza mashg'ulotining o'qitish texnologiyasi.

Vaqt - 2 soat	Talabalar soni: 30 - 60 nafar.
O'quv mashg'ulotining shakli	Vizual ma'ruza
Ma'ruza mashg'ulotining rejasi	1. Buddizmni keltirib chiqargan tarixiy sharoit. 2. Buddizmning asosiy aqidalari va ta'limoti. 3. Buddizmning asosiy oqimlari.
O'quv mashg'ulotining maqsadi: Buddizmni keltirib chiqargan tarixiy sharoiti, ta'limoti, muqaddas manbalari, urf – odat va marosimlari xaqida ma'lumot berish.	
Pedagogik vazivalar	O'quv faoliyatining natijalari
- Buddizmni keltirib chiqargan tarixiy shaoritlarini tushuntirish - Buddizmning asosiy aqidalari va ta'limotlarini ochib berish - Buddizmning asosiy oqimlari muqaddas manbalari, urf – odat va marosimlari xaqida ma'lumot berish.	- Buddizmni keltirib chiqargan tarixiy sharoit shaoritlarini o'rganildi. - Buddizmning asosiy aqidalari va ta'limotlarini aniqlandi. (1 ilova) - Buddizmning asosiy oqimlari muqaddas manbalari, urf – odat va marosimlari ochib berildi
O'qitish uslubi va texnikasi	Ma'ruza, muammoli holatlarni yechish, aqliy hujum, klaster
O'qitish vositalari	Proyektor, tarqatma materiallar
O'qitish shakli	Individual, frontal, juftlikda ishlash
O'qitish sharoitlari	Proyektor va kompyuter bilan ta'minlangan auditoriya

1.2. Ma'ruza mashg'ulotining texnologik kartasi.

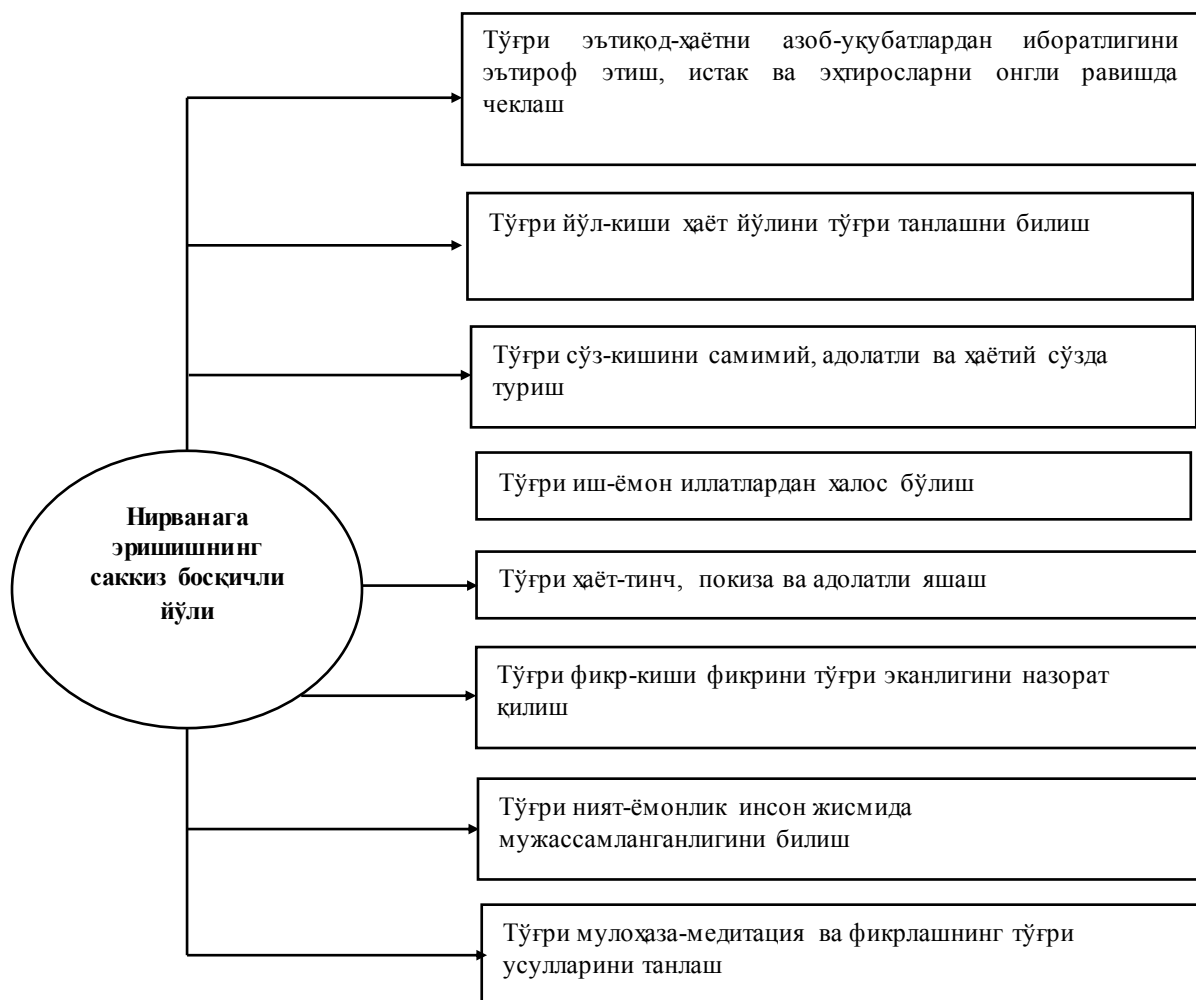
Bosqichlar vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchi	Talaba
1-bosqich. Kirish (5 min.)	1.1. Mavzu maqsad va rejalashtirilgan o'quv natijalarini e'lon qiladi. 1.2. Rejani ekranga chiqaradi.	1.1. Eshitadilar, yozib oladilar. 1.2. E'tibor beradilar.
2-bosqich. Bilimlarni faollashtirish. (10 min.)	2.1. Asosiy tushunchalarni namoyish qiladi. 2.2. O'quv faoliyatini baholash mezonlarini ma'lum qiladi.	2.1. Anqlik kiritadilar, savollar beradilar.
3-bosqich. Asosiy (55 min.)	3.1. Quyidagi savol bilan murojat qiladi. Buddizm dini xaqida qanday malumotga egasiz? 3.2 Buddizmni dinining keltirib chiqargan tarixiy shaoritlarini tushuntiriladi 3..3 Buddizmning asosiy aqidalari va ta'limotilarini ochib beriladi. 3.4. Buddizmning asosiy oqimlari muqaddas manbalari, urf – odat va marosimlari xaqida ma'lumot beriladi	3.1. Buddizm dini xaqida qisqacha ma'lumot beradi 3.2. Yozib oladilar. 3.3. Tushunchlarni mohiyatini anglaydilar. 3.4. Eshitadilar.
4-bosqich. Yakuniy (10 min.)	4.1. Mavzuga hulosa yasaydi. O'quv jarayonida faol ishtirok etgan talabalarni rag'batlantiradi. 4.2. Musatqil ishlash va bilimlarni mustahkamlash uchun savollar beradi.	4.1. Eshitadilar. 4.2. Topshriqlarni yozib oladilar.

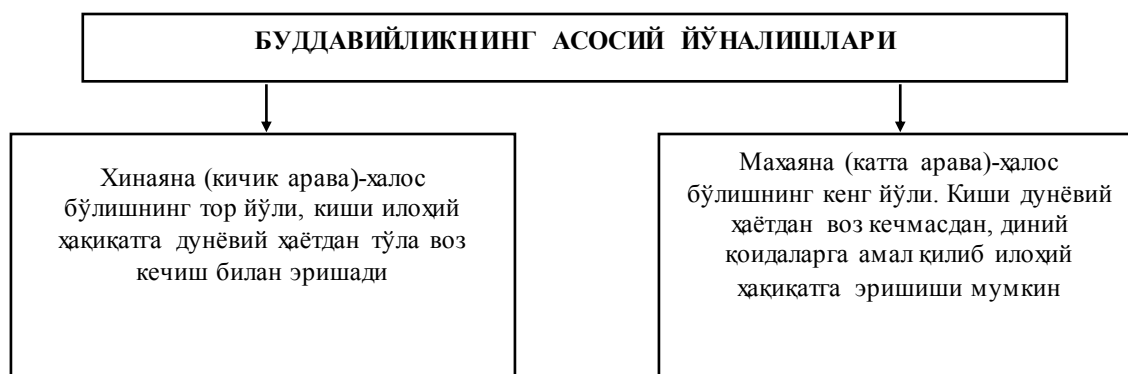
. БУДДА ТАЪЛИМОТИ

ИЗТИРОБЛАРДАН ХАЛОС БЎЛИШ

БУДДАВИЙЛИКНИНГ ЙЎНАЛИШЛАРИ

Tàyanch so`zlàr:

1. Tripitaka;	7. Maxayana;
2. Nirvana;	8. Xinayana;
3. Vinàya-pitàkà;	9. Dxarma;
4. Suttà-pitàkà;	10. Karma;
5. Siddxartxa;	11. Meditatsiya
6. Buddà;	

O`tilgan mavzu bo`yicha savollar:

1. Ilk buddizm ta'limoti nimalardan iborat?
2. Buddizm amaliyotida meditatsiya qanday o`rin tutadi?
3. Xinayana va Maxayana orasidagi asosiy farqlar nimalardan iborat?
4. Buddizm o`zga tsivilizatsiyalar ichiga qanday kirib borgan?
5. Hozirgi Yaponiya hayotida buddizm qanday o`rin egallaydi?
6. Lamaizm qaysi davrda vujudga keldi?
7. Lamaizmning Rossiya Federatsiyasida tutgan maqomi qanday?
8. Markaziy Osiyoda buddizm tarixini o`rganishning qanday ilmiy muammolari bor?

Adabiyotlar

9. Buddizm. Slovarʼ. M., 1992.
10. Buddiyskaya filosofiya v srednevekovoy Yaponii. M., 1998.
11. Vasil'ev L.S. Istoriya religiy Vostoka. M., 1997
12. Volkov S.V. Rannyaya istoriya buddizma v Koree. M., 1985.
13. Dalay-Lama XIV. Buddizm v Tibete. M., 1991.
14. Dervish R.A., Levteeva L.G., Musakaeva A. Pamyatniki istorii religii i kul'tury v Uzbekistane. Posobie dlya fakul'tativa po istorii religii. T.: O'qituvchi, 1994.
15. Mify narodov mira. V 2-x tomax. M., 1991.
16. Religioznye traditsii mira. Buddizm, iudaizm, xristianstvo, islam. Spravochnik shkol'nika. Bishkek, 1997.
17. Rozenber O.O. Trudy po buddizmu. M., 1994.

Mavzu №4 Xristianlik dini. (2 soan)

REJA:

4. Xristianlikni keltirib chiqargan tarixiy sharoit.
5. Xristianlikning asosiy aqidalari va ta'limoti.
6. Xristianlikning asosiy oqimlari.

Paydo bo'lishi. Xristianlik dini buddizm va islom dinlari qatorida jahonda eng keng tarqalgan dinlardan biri hisoblanadi. Ularning miqdori boshqa dinlarga qaraganda eng ko'p bo'lib, bu ko'rsatkich dunyo aholisining deyarli uchdan birini (taqriban 28 %) tashkil etadi.

Xristianlik, asosan, Yevropa, Amerika, Avstraliya qit'alarida hamda qisman Afrika va Osiyo qit'alarida tarqalgan.

Xristianlik milodning boshida Rim imperiyasining sharqiy qismida joylashgan Falastin yerlarida vujudga keldi. Iso Masih (Iisus Xristos), Bibliyaning xabar berishiga ko'ra, xristianlik ta'limotining asoschisi bo'lib, u Rim imperiyasi tashkil topganining 747 yili Falastinning Nazaret qishlog'ida bokira qiz Maryamdan Xudoning amri bilan dunyoga keldi. Yangi eraning boshlanishi ham Iso Masihning dunyoga kelishi bilan bog'liq.

Milodning boshlarida yahudiylar hokimiyatning uch tabaqasi bilan bog'liq og'ir tushkunlikni boshdan kechirar edilar. Bir tomondan Rim imperatori va uning joylardagi noiblari, ikkinchi tomondan Falastin podshohi Irod Antipa, uchinchi tomondan esa ruhoniylar xalqni turli soliqlar va majburiyatlar bilan ko'mib tashlagan edilar. Xuddi shu davrda yahudiylar o'rtasida kutilayotgan xaloskorning kelishi yaqinlashib qolganligi haqida xabar tarqatuvchilar paydo bo'ldi. Ular xalqni kutilayotgan xaloskor kelishiga tayyorlash uchun chiqqan edilar. Shunda Iso Masih yahudiylikni isloh qilish va uni turli xurofotlardan tozalash g'oyasi bilan chiqib, xristian diniga asos soldi. Yahudiylar uni va uning izdoshlarini Falastindan quvg'in qildilar. Isoning 33 yoshida fitnachilikda ayblab, qatl etishga hukm qildilar.

Isoning tarixiy xususida diniy va diniy bo'lmagan manbalar orasida ixtilof mavjud: xristian manbalarida Isoning o'zi xudo bo'la turib, insoniyatning gunohlarini o'ziga olish uchun odam qiyofasida tug'ilgani, uning hayot tarzi, insonlar bilan muloqoti haqidagi ma'lumotlar qayd etilsa-da, diniy bo'lmagan manbalarda Iso nomi uchramaganligini nazarda tutib, u tarixiy emas, balki afsonaviy shaxs deb hisoblovchilar ham bor.

Iso nomiga qo'shiluvchi "Masih" so'zi qadimiy yahudiy tili – *ivrit*dagi *meshiax* so'zidan olingan bo'lib, «silangan» yoki «siylangan» ma'nolarini beradi. Yunon tilida bu so'z «xristos» shakliga ega. Bu dinning «xristianlik» yoki «masihiylik» deb atalishi ham shu so'zlar bilan bog'liq. Bundan tashqari xristianlikni Iso Masihning tug'ilgan qishlog'i – «Nazaret» bilan bog'lab, *nazroniya* deb ham ataganlar. Keyinchalik bu nom *nasroniya* shaklini olgan.

Iso Masih o'z ta'limotini o'zining 12 o'quvchisi apostollar – havoriylarga o'rgatdi. Ular esa Isoning vafotidan keyin ustozlarining ta'limotlarini har birlari alohida-alohida tarzda kitob shakliga keltirdilar. Bu kitoblar Bibliyaning «Yangi Ahd» qismini tashkil etadi.

Xristianlik ta'limoti. Manbalarning xabar berishicha, xristianlik yahudiy muhitida yuzaga kelgan. Shu bois yahudiylikning xristianlikning shakllanishida yaxudiylikning ta'siri salmoqli bo'lgani, shubhasiz. Xristianlikning asosiy g'oyasi – Isoning odamzodning xaloskori «messiya» ekanligi yahudiylikda mavjud bo'lib, oxiratga yaqin kelishi kutilayotgan xaloskor haqidagi ta'limotdan kelib chiqqandir.

Keyinchalik bu ta'limot Xudoning mujassamlanishi yoki Isoning ikki xil – odam va xudo mohiyati haqida «gunohni yuvish», ya'ni Isoning o'zini ixtiyoriy tarzda qurbon qilishi haqidagi ta'limot bilan mustahkamlanadi. Xristianlik Ota-Xudo, o'g'il-Xudo va Muqaddas Ruh – Uch yuzlik Xudo (Trinity) to'g'risidagi ta'limotni, jannat va do'zax, oxirat, Isoning qaytishi haqidagi va boshqa aqidalarni o'z ichiga oladi.

Xristian jamoasining shakllanishi, aqidalarining tartibga solinishi, cherkov munosabatlarining ishlab chiqilishi, diniy tabaqalar tuzumining vujudga kelishi milodning IV asr boshlarida, ya'ni 324 yili xristianlik Rim imperiyasida davlat dini deb e'lon qilinganidan so'ng amalga oshirildi.

325 yili tarixda birinchi marta Rim imperatori Litsiniya imperiya hududidagi xristian jamoalarini o'zaro kelishtirish va tartibga solish maqsadida Nikeya shahrida I Butun Olam Xristian Soborini (o'tkazilgan 21 sobordan birinchisi) chaqirdi. Bu soborda «e'tiqod timsoli»ning (Credo) dastlabki tahriri qabul qilingan, *pasxani* bayram qilish vaqti belgilangan, *ariychilik* qoralangan (Ariy Aleksandriya shahridan chiqqan ruhoni; 318 yilda o'g'il-Xudo va Ota-Xudoning yagona mohiyati haqidagi cherkov ta'limotiga qarshi chiqib, Isoning ilohiy xususiyatlari va shon shuhrati jihatidan Ota-Xudodan keyin turadi, chunki ota-xudo azaliy va abadiy, Isoni u yaratgan deb targ'ib qilgan). 20 ta kanon, jumladan, Aleksandriya, Rim, Antioxiya, Quddus, mitropolitlarining imtiyozlari to'g'risidagi qoidani ishlab chiqqan. 381 yili Konstantinopolda II Butun Olam Xristian Sobori bo'lib o'tdi. Bu soborda Nikeyada qabul qilingan «e'tiqod timsoli»ga aniqlik kiritish, ariychilar, yevnomiychilar, fotinianlar, savelianlar kabi adashgan firqalar bilan kurashish masalalari ko'rilgan. II Jahon sobori *troitsa* (Trinity) haqidagi qoidani ishlab chiqqan va «e'tiqod timsoli»ni qonunlashtirgan. Konstantinopol patriarxi Rim patriarxi kabi barcha boshqa yepiskoplarga nisbatan imtiyozlarga ega degan qoidani kiritgan. Bu soborda qabul qilingan «e'tiqod timsoli» 12 qismda ifodalandi:

10. birinchi qismda olamni yaratgan Xudo haqida;
11. ikkinchi qismda nasroniylilikda Xudoning o'g'li hisoblangan Iisus xristosga imon keltirish haqida;
12. uchinchi qismda ilohiy mujassamlashuv haqida so'z yuritilib, unga ko'ra, Iso Xudo bo'la turib, bokira Bibi Maryamdan tug'ilgan va inson qiyofasiga kirganligi haqida;
13. to'rtinchi qismda Isoning azob-uqubatlari va o'limi haqida so'z ketadi. Bu gunohlarning kechirilishi haqidagi aqidadir. Bunda Isoning tortgan azoblari va o'limi tufayli Xudo tomonidan insoniyatning barcha gunohlari kechiriladi deb e'tiqod qilinishi haqida;
14. beshinchi qismda Isoning xochga mixlanganidan so'ng uch kun o'tib qayta tirilganligi haqida;
15. oltinchi qismda Isoning me'roji haqida;
16. yettinchi qismda Isoning nuzuli (ikkinchi marotaba yerga qaytishi) haqida;
17. sakkizinchi qism: Muqaddas Ruhga imon keltirmoq borasida;
18. to'qqizinchi qism: cherkovga munosabat haqida;
19. o'ninchi qismda cho'qintirishning gunohlardan forig' qilishi haqida;
20. o'n birinchi qism o'lganlarning ommaviy tirilishi haqida;
21. o'n ikkinchi qismda abadiy hayot haqida so'z yuritiladi.
22. xristianlikning bundan keyingi falsafiy va nazariy rivojida avliyo Avgustinning ta'limoti katta ahamiyat kasb etdi. Beshinchi asr bo'sag'asida u dinning bilimdan afzal ekanligini targ'ib qila boshladi. Uning ta'limotiga ko'ra, borliq inson aqli bilishga ojizlik qiladigan hodisadir, chunki uning ortida ulug' va qudratli Yaratuvchining irodasi yashiringan.

Avgustinning taqdir haqidagi ta'limotida aytilishicha, Xudoga imon keltirgan har bir kishi najot topganlar safidan o'rin egallashi mumkin, chunki imon taqdir taqozosidir.

Xristianlikdagi oqimlar. Xristian cherkovining Katolik va Pravoslav (ortodoks) cherkovlariga ajralib ketishi Rim papasi va Istambul patriarxining xristian olamida yetakchilik uchun olib borgan raqobati oqibatida vujudga keldi. Ajralish jarayoni Rim imperiyasining g'arbiy va sharqiy tafovutlari o'sib chuqurlashib borayotgan asrlardayoq boshlangan edi. 867 yillar orasida Papa Nikolay va Istambul patriarxi Fetiy orasida uzil-kesil ajralish ro'y berdi va bu ajralish 1054 yili rasman tan olindi.

XVI asr boshlarida katolitsizmdan bir necha Yevropa cherkovlari ajralib chiqishi natijasida xristianlikda protestantlik harakati vujudga keldi. Buning davrasida lyuteranlik, baptizm, anglikanlik va kalvinizm cherkovlari shakllandi. Bular bir cherkovning asosiy marosimlari jihatidan o'zlariga xos bo'lgan tomonlarga ega bo'lishi bilan bir qatorda, bir necha yo'nalishlar, mazhablar va oqimlarga bo'lindi.

Pravoslav (Ortodoks) oqimi. Pravoslav oqimi xristianlikning uch asosiy yo'nalishidan biri o'laroq, tarixan uning sharqiy shohobchasi sifatida shakllandi. Bu oqim, asosan, Sharqiy Yevropa, Yaqin Sharq va Bolqon mamlakatlarida tarqalgan. Pravoslav atamasi yunoncha ortodoksiya so'zidan olingan bo'lib, ilk davr xristian yozuvchilari asarlarida uchraydi. Pravoslavniyaning kitobiy asoslari Vizantiyada shakllandi, chunki

bu yo'nalish u yerdagi hukmron din edi.

Muqaddas kitob bo'lmish Injil va muqaddas o'gitlar IV-VIII asrlardagi yetti butxona soborlarining qarorlari, shuningdek, Afanasiy Aleksandriyskiy, Vasiliy Velikiy, Grigoriy Bogoslov, Ioann Damaskin, Ioann Zlatoust kabi yirik cherkov xodimlarining asarlari ushbu oqim ta'limotining asosi deb tan olingan.

Xristianlikning Sharqiy tarmog'i bo'lmish pravoslaviyaning rivojlanishi jarayonida 15 mustaqil (avtokefal) cherkov: Konstantinopol, Aleksandriya, Antioxiya, Quddus, Gruzin, Serb, Rumin, Bolgar, Kipr, Ellada, Alban, Polyak, Chexiya, Slovakiya, Rus va Amerika cherkovlari vujudga keldi. Bu cherkovlardan eng kattasi Rus pravoslav cherkovi (RPCH, boshqa rasmiy nomi Moskva patriarxati) bo'lib, unga 19 ming cherkov va 127 yeparxiya birlashgan. Bulardan 150 dan ortiq cherkov va 5 yeparxiya chet elda faoliyat olib boradi. Pravoslav oqimida sirli rasm-rusumlar muhim o'rin egallaydi. Cherkov ta'limotiga ko'ra, bunday paytlarda Xudo tomonidan dindorlarga alohida savoblar nozil bo'ladi.

Cho'qintirish sirli hodisasi (*tainstvo*). Bunda dindor o'z tanasini uch marta suvga botirishi, Xudo-Otani, o'g'ilni va Muqaddas ruhni chaqirishi bilan ruhiy tug'ilishni kasb etadi.

Badanga miro surkash ham sirli bo'lib, bunda dindorga Muqaddas ruhning ruhiy hayotga qaytaruvchi va chiniqtiruvchi ehsonlari ulashiladi.

Poklanishning sirliligi. Unda dindor non va vino ko'rinishida o'z badanida Iso qonini abadiy hayotga tayyorlaydi.

Nadomatning sirliligi shundaki, dindor o'z gunohlarini din peshvosi oldida tan oladi, din peshvosi esa uning gunohlarini Iso nomidan kechiradi.

Ruhoniylikning sirliligi u yoki bu shaxsni ruhoniy darajasiga ko'tarish uchun yepiskopning qo'lini o'sha shaxs badaniga tegizishi (yoki qo'yishi) orqali amalga oshiriladi.

Nikohning sirliligi. Bunda kelin-kuyov turmush qurish, farzand ko'rish va uni tarbiyalashga oq fотиha oladilar.

Badanni yeley bilan ishqalash sirida Xudoning ruhiy va jismoniy zaifliklarni tuzatuvchi lutfu marhamatidan umid qilinadi.

Pravoslav cherkovi bayramlar va diniy marosimlarga alohida ahamiyat beradi. Pasxadan so'ng pravoslav dinining o'n ikki kunlik o'n ikki muhim bayrami boshlanadi. Ular:

1. Bibi Maryamning tug'ilishi (*Rojdestvo Bojъey materi*);
2. Isoning xochini tiklash (*Vozdvijenie kresta Gospodnya*);
3. Bibi Maryamning ibodatxonaga kirishi (*Vvedenie vo xram Presvyatoy Bogoroditsy*);
4. Isoning tug'ilishi (*Rojdestvo Xristovo*);
5. Isoni cho'qintirish (*Kreshenie Gospodnya*);
6. Olqishlash (*Sretenie*);
7. Xushxabarning nozil bo'lishi (*Blagoveshchanie*);
8. Isoning Quddusga kirishi (*Vxod Gospodnya v Ierusalim*) – pasxa postidan 6 haftadan keyingi yakshanba;
9. Isoning qayta tirilishi (*Voskresenie Xristovo*) – Pasxa, bahorgi kecha va kunduz tengligi va oy to'lishgan birinchi yakshanba;
10. Isoning osmonga ko'tarilishi (*Voznesenie Iisusa*) – Pasxadan 39 kun keyin;
11. Muqaddas Ruhning tushishi (*Soshestvie svyatogo duxa-Troitsin Denъ*);
12. Iso qiyofasining o'zgarishi (*Preobrajenie*) – 6 avgustda.

Cherkov yili eski hisobga muvofiq 1 sentyabrdan boshlanadi. 8 sentyabr kuni «Rojdestvo Bojъey materi» bayrami o'tkaziladi. 12 sentyabr kuni «Vozdvijenie kresta Gospodnya» bayrami nishonlanadi. Bu bayram imperator Irakliy davrida Iso krestining forslar tutqunidan qaytarib olib kelinishiga bag'ishlanadi. 21 noyabr kuni «Vvedenie vo xram Presvyatoy Bogoroditsy» bayrami o'tkaziladi. Bu bayram uch yoshli

Maryamning birinchi ruhoniylar tomonidan Qadimiy Ahd ibodatxonasiga olib kirilganligiga bag'ishlanadi. Ibodatxonaga kirish bayramidan bir hafta oldin, ya'ni 15 noyabrda Rojdestvo posti boshlanadi. Va nihoyat, 20 dekabrda Rojdestvo bayrami kiradi va 31 yanvargacha davom etadi.

Isoning cho'qintirilishi (Kreşenie Gospodnya) bayrami 6 yanvarda nishonlanadi. Bu bayram Isoning Yah'yo tomonidan cho'qintirilishiga bag'ishlanadi.

Navbatdagi yana bir yirik bayram Sretenie (olqishlash, kutib olish) bayramidir. Bu bayram Iso tug'ilgach, avliyo Simeon tomonidan uni kutib olinishiga bag'ishlanadi.

Buyuk bayramlar ichida Pasxa birinchi o'rinda turadi. Pasxa – Isoning o'lganidan so'ng qayta tirilganini nishonlab o'tkaziladigan bayram. Pasxaning tarixi yahudiylardagi peysax bayrami bilan bog'liq bo'lib, u yahudiylarning Misrdan qochib chiqishi va ozodlikka erishishining nishonlanishidir. Xristianlik yahudiylardan to'la ajralib chiqqach Pasxa yangicha tus olgan.

Yuqorida sanab o'tilgan bayramlar oldidan ularga tayyorgarlik sifatida turli muddatli postlar o'tkaziladi. Postning mohiyati inson ruhini tozalash va yangilash, diniy hayotning muhim voqealariga tayyorgarlikdan iborat.

Rus Pravoslavining ko'p kunlik postlari (ro'zalari) bo'lib, ular to'rtta: Pasxa oldidan, Pyotr va Pavel kuni oldidan, Bogoroditsa uyqusidan oldin va Iso tug'ilgan kundan oldin bo'ladigan postlar. Pasxa oldidan bo'ladigan «Velikiy post» 40 kunga cho'ziladi. Ushbu post davrida – eski hisob bo'yicha 25 martda «Blagoveshenie» bayrami o'tkaziladi. Post boshlanishidan olti hafta o'tgach yakshanba kuni xristianlikning o'n ikkinchi bayrami yoki 8-bayram «Xudoning Quddusga kirishi» nishonlanadi.

Pravoslav oqimidagi diniy mansablar. Pravoslav oqimidagi diniy mansablar. Pravoslav cherkovida ruhoniylar uch tabaqaga bo'linadi: 1) diakon, 2) ruhoniylar (svyashennik), 3) yepiskop.

Diakon (grek. "xizmatchi") ruhoniylarlikning eng quyi tabaqasi hisoblanadi. U mustaqil hech qanday ibodatni boshqara olmaydi, balki faqatgina ruhoniylar yoki yepiskopga ibodat marosimini o'tkazishda yordam bera oladi, xolos. Uni ruhoniylarlik siriligidan (tainstvo) yepiskop qabul qiladi. Katta diakonlar protodiakon, rohib diakonlar ierodiakon, katta ierodiakonlar arxiadiakon deb ataladi.

Ruhoniylar (svyashennik) yoki ierey pravoslav ruhoniylarlikning ikkinchi tabaqasi hisoblanadi. U boshqalarni ruhoniylarlikka bag'ishlash va cherkov suvini muqaddaslashtirishdan boshqa barcha sirli marosimlarni bajara oladi. Kichik ruhoniylar ierey, katta ruhoniylar protoierey va eng katta ruhoniylar protopresviter deb nomlanadi.

Yepiskop yoki arxierey ruhoniylarlikning eng oliy unvoni hisoblanadi. Yepiskoplar barcha ibodat va sirli marosimlarni bajara oladilar. Shuningdek, ular ma'lum bir shahar, oblast cherkovi yoki yeparxiyani boshqara oladilar. Nisbatan kattaroq yepiskoplar arxiyeppiskop deyiladi. Poytaxt shaharlarning yepiskoplari mitropolit deb ataladi. Pravoslav cherkovining eng oliy mansabi patriarxdir.

Katolik oqimi Xristianlikning yirik yo'nalishlaridan biri katolik oqimidir. U Yevropa, Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi mamlakatlarida tarqalgan bo'lib, muxlislari taxminan 800 mln. kishini tashkil etadi.

Katolitsizm "umumiy, dunyoviy" degan ma'nolarni ifodalaydi. Uning manbai – uncha katta bo'lmagan Rim Xristian jamoasi bo'lib, rivoyatlarga ko'ra uning birinchi Yepiskopi apostol Petr bo'lgan. Katolik diniy ta'limotning asosini Muqaddas kitob va Muqaddas yozuvlar tashkil qiladi. Biroq pravoslav cherkovidan farqli o'laroq katolik cherkovi Muqaddas yozuvlar deb nafaqat avvalgi yetti Butun Olam Xristian Soborlarining qarorlarini, balki hozirgacha bo'lib o'tgan barcha Soborlar qarorlarini, bundan tashqari Papaning maktublari va qarorlarini ham hisoblaydi.

Katolitsizm da Bibliyani sharhlash huquqi faqatgina ruhoniylarga beriladi, chunki ular uylanmaslik – *tselibat* haqidagi diniy talabga amal qiladilar. Diniy ibodatlar dabdabali va soxtalashtirilgan ko'rinishga ega, diniy o'qish, duo, iltijolar lotin tilida olib boriladi. Pravoslaviyadagi kabi katolitsizm da ham farishta, ikona, ilohiy kuch, chirimaydigan marhum jasadlariga sig'inish odatlari mavjuddir.

Katolitsizm xristianlikning yo'nalishlaridan biri sifatida uning asosiy aqida va qoidalarini tan oladi, biroq diniy ta'limot, sig'inish va tashkiliy masalalarda bir qator xususiyatlar bilan ajralib turadi.

Katolik cherkovi tashkiloti qat'iy markazlashuv bilan ajralib turadi. Rim papasi bu cherkovning boshlig'i bo'lib, u diniy axloq masalalariga oid qonun-qoidalarini belgilaydi. Uning hokimiyati dunyoviy soborlar hokimiyatidan yuqori turadi.

Katolik cherkovining markazlashuvi, jumladan, diniy ta'limotni noan'anaviy tahlil qilish (sharhlash) huquqida aks etgan dogmatik taraqqiyot tamoyilini keltirib chiqaradi. Masalan, pravoslav cherkovi tomonidan tan olingan diniy ramzda ta'kidlanishicha, Muqaddas Ruh Ota Xudodan kelib chiqadi. Katolik aqidasi ko'ra esa, Muqaddas Ruh Ota Xudodan va O'g'il Xudodan kelib chiqadi. Cherkovning najot borasidagi roli haqida ham o'ziga xos alohida ta'limot shakllangan. Najotning asosi imon va xayrli ishlar hisoblanadi. Cherkov, katolik ta'limotiga ko'ra, xayrli zaruriy ishlar xazinasiga – Iso tomonidan yaratilgan «Xayrli ishlar zahirasiga» ega.

Cherkov Iso, Bibi Maryam, Muqaddas Ruh nomidan bu xazinani tasarruf qilish, undan muhtojlarga ulashish, ya'ni gunohlarni avf etish, nadomat chekuvchilarga kechirim tufha qilish huquqiga ega. Pul yoki tufha evaziga avf qilish huquqiga ega. Pul evaziga yoki cherkov oldidagi xizmatlari uchun gunohlarini kechirish – *indulgentiya* haqidagi ta'limot mana shundan kelib chiqqan.

A'rof haqidagi (do'zax va jannat oralig'idagi mavze) aqida faqat katolik ta'limotida mavjud. Gunohi katta bo'lmagan gunohkorlarning ruhi u yerda o'tda kuyadi (ehtimol, bu vijdon va nadomat azobining ramziy in'ikosidir), keyin jannatga yo'l topadi. Ruhning a'rofdan bo'lish muddati xayrli ishlar tufayli qisqartirilishi (ibodat va cherkov foydasiga xayr-ehson qilish bilan) mumkin. Bu ibodat va xayr-ehsonlar o'lganlar xotirasiga yaqinlar tomonidan qilinadi.

A'rof haqidagi ta'limot I asrdayoq paydo bo'lgan edi. Pravoslav va protestant cherkovlari a'rof haqidagi ta'limotni rad etadi.

Bundan tashqari pravoslav dini ta'limotidan farqli o'laroq, katolik yo'nalishida papaning begunohligi haqidagi aqida ham bor. Bu aqida 1870 yildagi birinchi Vatikan soborida qabul qilingan. G'arb cherkovining Bogoroditsaga nisbatan alohida e'tibori 1950 yilda papa Piy XII tomonidan kiritilgan Bibi Maryamning me'roji haqidagi aqidada o'z aksini topdi. Katolik ta'limoti pravoslav ta'limoti kabi yetti asrni tan oladi, biroq bu asrlarning talqin qilinishida qarashlar mos kelmaydi. Masalan, *pricheshenie* (tamaddi) qilish qattiq non bilan (pravoslaviyada bo'ktirilgan non bilan) dunyoviy (*miryane*)larga non va vino bilan, shuningdek, faqat non bilan amalga oshiriladi. Cho'qintirish sirini o'tash paytida suv sepiladi (cho'qintiriluvchiga), muz ostidagi suvga cho'ktirilmaydi.

Miropomazanie (cho'qinuvchining peshonasiga yeley surkash) yetti-sakkiz yoshlarda amalga oshiriladi, go'dakligida emas. Bunda o'spirin (bola) yana bitta ismga ega bo'ladi. Bunda u o'sha avliyoning qilmishlari va g'oyalarini maqsad qilib qo'yadi. Shunday qilib, bu rusmning ijro etilishi imon mustahkamlanishiga xizmat qilishi zarur.

Pravoslavlarda nikohsizlik rusumini faqat qora ruhoniylar qabul qiladi. Katoliklarda esa nikohsizlik (*tselibat*) Papa Grigoriy VII tomonidan joriy qilingan qoidaga ko'ra barcha ruhoniylar uchun majburiydir.

Din markazi ehromdir. Katolitsizmning muhim elementlari cherkovga qatnovchilar hayotining maishiy asoslarini tartibga soluvchi bayramlar, shuningdek, postlardir.

Milodiy post katoliklarda *advent* deb ataladi. U Avliyo Andrey kunidan keyingi birinchi yakshanba – 30 noyabrda boshlanadi. Ular uch ibodat bilan: yarim tundagi, ertalabki va kunduzgi ibodat bilan nishonlanib, Bibi Maryamning homilador bo'lishi, Isoning tug'ilishi va dindorning qalbida bo'lishi kabi ramziy ma'noni anglatadi. O'sha kuni ta'zim qilish uchun ehromlarda go'dak Isoning timsoli qo'yilgan belanchaklar o'rnatiladi.

Katolik ierarxiyasida uch darajadagi ruhoniylar bor: *diakon*, *ruhoni* (*kyure*, *pater*, *kendz*), *yepiskop*. Yepiskopni papa tayinlaydi. Papani kardinal kollegiya saylaydi. Bunda umumiy ovozning uchdan ikki qismi

plyus 1-ovoz (yashirin ovoz berish yo'li bilan) II Vatikan soborida (1962-1965 yillar) cherkov hayotining barcha jabhalarini yangilash, zamonaviylashtirish jarayoni boshlandi. Bu birinchi navbatda ibodat an'analariga tegishli bo'ldi. Masalan, ibodatni lotin tilida olib borishdan voz kechildi.

Protestantizm. Protestantizm tarixi Martin Lyuterdan (1483-1546) boshlanadi. U XVI asrda Yevropada katoliklarga qarshi qaratilgan reformatsiya harakati bilan bog'liq juda ko'p mustaqil cherkovlar va sektalarni o'z ichiga oladi.

Protestantizm atamasi «protest» (norozilik) so'zidan kelib chiqqan. Bunday nomni olishiga sabab 1526 yilda Shpeyer reyxstagi nemis lyuterchi knyazlari talabi bilan har bir nemis knyazi o'zi va fuqarosi uchun xohlagan dinni tanlash huquqiga ega ekanligi to'g'risida qaror qabul qildi. Ammo 1529 yilda ikkinchi Shpeyer reyxstagi bu qarorni bekor qildi. Bunga qarshi imperiyaning barcha shaharlari va besh knyazlik norozilik (protest) e'lon qildi.

Protestantizmning ilk shakllari: lyuterchilik, tsvinglichilik, kalvinizm, unitarizm va sotsinchilik, anabaptizm, mennochilik va anglikanchilik edi. Keyinroq, «so'nggi protestantizm» shakllari: baptistlar, metodistlar, kvakerlar, adventistlar, Iegova shohidlari, mormonlar yoki «*Oxirat avliyolari*», «*Najot armiyasi*», «*Xristian fani*», pyatidesyatniklar va boshqa diniy oqimlar paydo bo'ldi. Bu oqimlarning ko'pchiligi «diniy uyg'onish», ilk xristianlik va Reformatsiya ideallariga qaytish shiori ostida tashkil topdi. Hozirgi vaqtda protestantizm dunyoning barcha qit'alarida keng tarqalgan. Protestantizmning jahon markazi AQShda, bu yerda baptist, adventist, Iegova shohidlari va boshqalarning qarorgohlari joylashgan. Hozirgi protestantizm integratsiya (birlashish)ga intilmoqda, bu 1948 yilda Jahon cherkovlari kengashining tuzilishida o'z ifodasini topdi.

Protestantizm ilohiyoti xristian mafkurasining bir ko'rinishi sifatida o'z taraqqiyotida muayyan bosqichlardan o'tdi. XVI asr ortodoks ilohiyoti (M. Lyuter, J. Kalvin), XVIII-XIX asrlardagi yangi protestantizm yoki liberalizm ilohiyoti (F. Shleyermaxer, E. Tryolch, A. Garnak), birinchi jahon urushidan keyin paydo bo'lgan dialektik ilohiyot (K. Bart, P. Tillix, R. Bulstman), Ikkinchi jahon urushidan so'ng tarqalgan radikal yoki «yangi» ilohiyot (D. Bonxeffer va boshqalar) shular jumlasidandir.

Protestantizm xudoning borligi, uning uch qiyofada namoyon bo'lishi, jonning o'lmasligi, jannat va do'zax (katolitsizmdagi a'rofdan tashqari) haqidagi, vahiy va boshqalar to'g'ricidagi umumxristian tasavvurlarini e'tirof etadi. Biroq Lyuter katolik cherkovi bilan aloqani uzib, protestant cherkovining asosiy qoidalarini ishlab chiqdi va uni himoya qildi. Bu nizomga ko'ra inson Xudo bilan bevosita muloqot qilishi mumkin. Papaning diniy va dunyoviy hokimiyat, katolik dindorlarining imonni va vijdonni inson bilan Xudo o'rtasidagi vositachi sifatida nazorat qilish haqidagi mulohazalariga Lyuterning qarshi chiqishi jamoatchilik tomonidan favqulodda diqqat bilan tinglandi.

Protestantizmning mohiyatiga ko'ra ilohiy lutfu marhamat insonlarga cherkovning ishtirokisiz in'om etiladi. Inson najot topishi uning shaxsiy e'tiqodi va Isoning vositasi orqali ro'y beradi. Avom ruhoniylardan farqlanmaydi, ruhoniylar hamma dindorlarga bir xilda joriy etiladi.

Protestantlik diniy marosimlarning ko'pchiligini bekor qildi, faqatgina lyuteranlikda non va vino bilan cho'qintirish saqlanib qoldi.

O'lganlarga bag'ishlangan duo o'qish, aziz-avliyolarga sig'inish, muqaddas murdalarga, sanamlarga topinish bekor qilindi. Ibodat uylari ortiqcha hashamlardan, mehroblardan, sanamlar, haykallardan tozalandi, ruhoniylarning uylanmaslik shartlari bekor qilindi. Ibodatlar faqatgina lotin tilida olib borilishi, Bibliyaning faqatgina ruhoniylar tomonidan sharhlanishi zarurligi shartlari inkor etildi. Bibliya milliy tillarga tarjima qilindi, uni sharhlash har bir xudojo'yning eng muhim burchi bo'lib qoldi. *Asror* (tainstva)lardan faqat cho'qinish va mansublik (cherkovga) e'tirof etiladi. Ibodat va'z-nasihatlar, birgalikdagi ibodat va suralarni kuylashdan iborat bo'ldi.

Lyuter tomonidan tuzilgan Reformatsiya bosh taomillari 95 tezis shaklida yozib berilgan. Ular Vittenberg nasroniy cherkovining shimoliy eshiklariga yozib qo'yilgan. Tezislarning bir nusxasida Iso payg'ambar: «Tavba qiling, chunki samoviy shohlik yaqinlashib qoldi», deb jar solganida shuni ta'kidlaydiki, imon keltirganlar hayoti boshdan-oyoq to'xtovsiz tavba-tazarrudan iborat bo'lmog'i dardor.

Tavba-tazarru ruhoniy (avliyo) oldidagi birgina tazarrudan iborat emas. Birinchi to'rt tezisda Lyuter ta'kidlaydiki, haqiqiy tavba uzoq muddatli jarayondir, birgina xatti-harakat bilan ro'yobga chiqmaydi. Bu bilan u katolitsizmdagi «a'rof» va u bilan bog'liq indulgentsiya masalasini rad etadi. Aytadiki, Papa faqat o'zi belgilagan jazoni olib tashlashi mumkin. Cherkov hech qaysi samoviy jazodan insonni ozod qila olmaydi. Tavba-tazarru qonunlari tiriklar uchun joriy qilinadi (belgilanadi). «Ruhlar uchun indultgentsiya olgan shaxslarga tavba-tazarru qilish talab qilinmaydi», degan ta'limot Iso ta'limoti emas. Chindan tavba qilgan kishilarning gunohlarini Xudo kechadi va abadiy azobdan ozod qiladi. Gunohkor papa yorlig'isiz ham bunday mag'firatdan umid qilishi mumkin. Bu yerda va keyingi bir qancha tezislarda papaning a'rof ustidan hukmronligi rad etiladi.

Lyuter bir necha tezislarda ta'kidlaydiki, chindan tavba qilgan, nadomat chekkan xristian «samoviy jazoga shoshilmaydi, ya'ni unga samoviy jazo joriy etilmaydi».

Lyuterning ta'kidlashicha, cherkovning haqiqiy xazinasi muqaddas Injil va Xudoning marhamatidir. «Xayrli amallar xazinasi»ning mavjudligi kambag'allar uchun emas, boylar uchun foydalidir, bu xazinalarga papa marhamati bilan emas, o'z amallari bilan erishuvi mumkin. Bu xil vositalar bilan Xudoning mehrini qozonmoqni Lyuter sarob deb ataydi.

Haqiqiy xristian Isoga ergashish istagi bilan yonmog'i zarur. Najot yo'li ruxsatnoma yorlig'ida emas, balki chin yurakdan nadomat chekmoq va tavba qilmoqdadir.

1517 yili 31 oktyabrda jamoatchilik hukmiga havola qilingan tezislardan shundan iborat. Keyinchalik bu kun protestantlar bayrami bo'lib qoldi.

Kalvinizm. Diniy islohotning boshqa bir yirik arbobi Jan Kalvin (1509-1564) edi. Uning 1536 yilda nashr etilgan «Xristian dinidagi ko'rsatmalar» degan bosh asari, protestantizm ta'limot sifatida shakllanganidan keyin yangi bir diniy yo'nalish – kalvinizmning asosi bo'lib qoldi.

Dastlabki islohot arboblardan farqli o'laroq Kalvin uchun diqqat markazi Injil emas, Tavrot bo'lib qoladi. Kalvin absolyut taqdir haqidagi ta'limotni ishlab chiqdi. Bu ta'limotga ko'ra, barcha odamlar xudoning biz uchun noma'lum bo'lgan irodasiga asosan mag'firat qilinganlar va mahkum etilganlar toifasiga bo'linadi. Inson na imon, na «xayrli ishlar» bilan taqdirga yozilganini o'zgartira olmaydi: mag'firat qilinganlar najotga mahkum, mag'firatdan mahrum bo'lganlar esa abadiy azobga mahkum. Taqdir haqidagi ta'lim shunday asosga qurilganki, Iso ham bizning gunohlarimiz uchun azobu uqubatlarga giriftor qilingan edi.

Protestant cherkovining kalvinistik yo'nalishdagi davomchilari (kalvinistlar yoki reformatlar) Shotlandiya, Gollandiya, Shimoliy Germaniya, Frantsiya, Angliyada katta obro' va ta'sirga ega edilar.

Presviterpanlik. Presviterianlik kalvinistik cherkovdan kelib chiqqan bo'lib, (yunoncha eng eski) mo'tadil puritanlardir. 1592 yili Shotlandiya parlamenti bu ta'limotni asosiy mafkura deb hisoblash haqida qaror qabul qilgan. Bu jamoa boshida jamoa a'zolari tomonidan saylangan *presviter* turadi. Jamoalar mahalliy va davlat ittifoqlariga birlashadi. Diniy marosim juda sodda, ibodat paytida va'z aytiladi, birgalashib duolar o'qiladi va diniy qo'shiqlar kuylanadi. Presviterning mav'izasi, oyatlarni kuylashdan iborat. Liturgiya bekor qilingan, boshqa oqimlarda asosiy ibodat qo'shig'i hisoblangan «*din ramzi*» va «*otche nash*» o'qilmaydi. Faqat dam olish kunlari bayram kuni deb hisoblanadi.

Presviterianlar diniy ta'limotining asosiy aqidalari «Vestminster» kitobida bayon qilingan. Bu aqidalar ortodoks kalvinizm ruhida bo'lib, olamdagi barcha odamlarning gunohkorligi va qismatning mutlaqligiga ishonishdan iborat.

Presviter jamoasi qavmlar saylagan presviterlar va pastordlardan iborat konsistoriya tomonidan boshqariladi. Presviterchilarning oliy organi – bosh assambleya. Bosh assambleya presviteriyalar vakil qilib yuborgan presviter va pastordlardan iborat. Presviterchilarning ko'pchiligi o'zlarining xalqaro tashkiloti – «Presviterchilarning tashkiliy tuzilishiga amal qiluvchi Jahon reformatsiya cherkovlari alyansi»ga a'zodir. Mazkur alyans 1875 yilda tashkil etilgan.

Hozirgi paytda Shotlandiya (davlat cherkovi), Angliya, Irlandiya, AQSH, Kanada, Avstraliya va boshqa

mamlakatlarda presviterchilar mavjud.

Anglikan cherkovi. Anglikan cherkovi – Angliyaning davlat cherkovi 1534 yilda mahalliy katolik cherkovi Rim qiroli Genrix VIIIni cherkov boshlig'i deb e'lon qildi, ya'ni cherkov qiroli hokimiyatiga bo'ysundirildi. XVI asr o'rtalariga kelib ibodatni ingliz tilida olib borish joriy etildi, postlar bekor qilindi, but va sanamlar olib tashlandi, ruhoniylar uylanmasligi majburiy bo'lmay qoldi. «*Mo'tadil yo'l*» ta'limoti, ya'ni Rim katolitsizmi va protestanizm orasidagi o'rtacha yo'l shakllandi. Anglikan diniy ta'limoti «Umumiy ibodatlar kitobi»da aks ettirilgandir. U cherkovning najotkorlik kuchi haqidagi katolik aqidalari hamda shaxsiy e'tiqod orqali najotga erishish haqidagi protestant ta'limotlarini o'zida jamlagan. Anglikan cherkovida katolitsizmdagi marosimlar shundayligicha qabul qilinib, undagi ierarxiya tuzumiga o'xshash tartib joriy etilgan. Bu tartibga ko'ra, qiroli Anglikan cherkovining boshlig'i hisoblanadi va u yepiskoplarni tayinlaydi. Anglikan cherkovining birinchi diniy rahbari Kenterberi arxiepiskopi hisoblanadi. Anglikan cherkovi tarkibiga 3 cherkov kiradi. Ular katolitsizmga yaqin turadigan oliy cherkov, puritanizmga va pietizmga yaqin quyi cherkov, xristian oqimlarining barchasini birlashtirishga intiluvchi hukmron oqim – keng cherkov. Anglikan cherkovidan rasman ajralgan cherkovlar Shotlandiya, Uels, Irlandiya, AQSH, Kanada, Avstraliya kabi jami 16 mamlakatda tarqalgan. 1867 yildan Anglikan cherkovi o'z mustaqilligini saqlagan holda Anglikan cherkovlar ittifoqiga birlashgan. Lambet konferentsiyalari Anglikan cherkovida konsultatsiv organ hisoblanadi.

Baptizm. Protestant ta'limotining eng ko'p sonli davomchilari baptistlardir. Baptizm (yunoncha «suvga cho'ktirish») XVII asr boshlarida vujudga kelgan bo'lib, hozirgi kunda dunyoning 130 mamlakatida o'z tarafdorlariga ega. Bu ta'limot tarafdorlari faqat o'spirinlarnigina cho'qintirishga olib boradilar. «Hech kim, jumladan, ota-onalar ham kishi uchun biror dinni tanlay olmaydi. Kishi dinni ongli ravishda o'zi ixtiyor qilmog'i zarur» degan qoida baptistlar va zabur xristianlarining asosiy qoidasidir. Ularda ibodat o'ta soddalashtirilgan bo'lib, diniy qo'shiq, ibodat va mav'izadan iborat. Zabur xristianlari to'rtta rusumni saqlab qolishgan: cho'qintirish, (o'spirinlar uchun) tanovul, nikoh, qo'l bilan silab qo'yish. Bu xristianlar uchun but ehtirom ramzi emas.

Adventistlar harakati. Adventistlar harakati (lot. – “kelish”) Amerikada XIX asrning 30-yillari og'ir iqtisodiy buhron (krizis), umumiy ishsizlik davrida vujudga keldi. Asoschisi Vil'ям Miller (1782-1849). Adventistlar bir necha mustaqil cherkovlarga bo'lingan bo'lib, ularning eng kattasi «Yettinchi kun adventistlari» sanaladi. Ularning asosiy g'oyasi Isoning ikkinchi bor yerga tushishi va insoniyatni shayton va uning tarafdorlaridan mutlaq xalos etishidir. Ular odamlarni Isoni kutib olish uchun xush axloq bo'lishga chaqiradilar. Dindorlardan mablag'larining o'ndan birini cherkov hisobiga o'tkazishlarini va targ'ibot ishlarini uzluksiz olib borishlarini talab qiladi. Iso payg'ambarning ikkinchi marta yerga qaytishi haqidagi bashorat “ najot yo'li” deb hisoblanadi.

Hozirgi paytda g'arbiy hamda sharqiy cherkovlarning rahbarlari ko'p asrli ixtiloflarning ayanchli oqibatlarini bartaraf qilishga intilmoqdalar. Masalan, 1964 yili Rim papasi Pavel VI va Konstantinopol patriarxi Afinagor ikkala cherkov vakillarining XI asrda aytgan o'zaro qasamyodlarini tarqoqligini bartaraf qilish uchun birinchi qadam qo'ydilar.

Bibliya. Bibliya yahudiylik va xristianlik dinlari ta'limotiga ko'ra, Xudo tomonidan nozil qilingan, asosiy diniy aqida va axloq qonunlarini o'zida jamlagan muqaddas kitoblar majmuasidir.

U ikki qismdan iborat: «Qadimiy Ahd» (Old Testament) va «Yangi Ahd» (New Testament).

Yahudiy va xristian Bibliyalari (Bible) bir-biriga mos kelmaydi. Yahudiylarning muqaddas kitobi qadimiy Isroil va qadimiy yahudiylarning diniy ta'limot va urf-odatlarini asosida mil. av. XIII asrda yozilgan bo'lsa, xristianlarning kitobi milodning boshlarida vujudga keldi. Yahudiylar xristianlarning kitobini muqaddas kitob sifatida tan olmaydilar. Xristianlar esa yahudiylarning kitobini muqaddas kitob sifatida tan oladilar.

Bibliya so'zi grek tilida biblia – “kitob”, “o'ram” ma'nolarini anglatadi. Hozirgi Bibliya katolik nashrlarida 72, protestant nashrlarida 66 kitobdan iborat. Yahudiylarning yana bir diniy manbasi Talmudning xabar berishicha, Qadimiy Ahdda 24 ta kitob bo'lishi kerak. Qadimiy yahudiy tarixchisi Iosif Flaviyning aytishicha, 22 ta kitob bo'lishi kerak. Protestantlar va yahudiylar, Trident Soboridan keyin (1545-1563) katoliklar ham Qadimiy Ahd tarkibiga 45 ta kitob kirgizadilar. Bu son bilan yuqorida keltirilgan son o'rtasidagi tafovutni keyinchalik ba'zi kitoblarning bir necha mustaqil kitoblarga bo'linib ketgani bilan izohlash mumkin.

Masalan, «Musoning besh kitobi» avval bir butun bo'lib, keyinchalik beshta mustaqil kitobga, «Kichik payg'ambarlar kitobi» 12 kitobga ajratib yuborilgan.

Xristianlar Qadimiy Ahdni «Rivoyatlar kitoblari», «Ta'limotlar kitoblari»ga, «Payg'ambar kitoblari»ga bo'lishadi. Ular Yangi Ahdning 27 kitobini shunday tasnif qiladilar: «Rivoyatlar kitoblari»ga «Injil» va «Havoriylar faoliyati» kiradi. «Ta'limotlar»ga «Havoriylar maktublari» kiradi, «Payg'ambarlar kitoblari»ga «Vahy» kitobi kiradi.

Bibliyaning kitoblari boblarga, boblar esa suralarga bo'linadi. Uning hozirgi qabul qilingan bo'linishi Nenterberiya yepiskopi Stefan Langton (vafoti 1228 y.) tomonidan kiritilgan. U 1214 yili lotin tilidagi matnni boblarga bo'lib chiqdi va bu narsa keyinchalik yahudiy va yunon tillaridagi matnlarga ham joriy qilindi. Suralar avval Santes Panino (v. 1541 y.), keyinchalik 1555 yillarda Robert Et'xenlar tomonidan raqamlandi.

Yevangeliya. Injil so'zi yunoncha «evangelion» so'zidan kelib chiqqan bo'lib, "xushxabar" ma'nosini anglatadi. Unda odamzodni qutqaruvchi yagona Najotkor hisoblanmish Iso Masihning yer yuziga yuborilganligi haqida hikoya qilinadi.

Injil milodning birinchi asrida yozilgan, 27 bo'limdan iborat. Injil Iso Masihni ko'rib, uni yaqindan bilgan, uning ta'limotini sinchiklab o'rgangan mualliflar tomonidan yozilgan. Xristianlikda bu mualliflar xudoning ruhidan ilhomlanib aynan xudoning buyurganini Injilda yozib qoldirganlar deb hisoblanadi. Injilning matni yozib tugatilgandan keyin undan ko'p nusxa ko'chirilib, dunyoning har tarafiga tarqatilgan.

Xristianlikda Yangi Ahd tarkibiga kirgan Injil 4 qismga bo'linadi:

Injilning dastlabki 4 kitobchasi Iso Masihning hayoti va ta'limotiga bag'ishlangan, ular Matto (Matfey), Marko, Luka, Yuhanno (Ioann) bayon etgan Muqaddas xushxabar (Yevangelie) deb ataladi. Bu 4 kitob muallifining har biri Iso Masih shaxsiyati va faoliyatining alohida xususiyatlarini tasvirlaydi, to'rttala kitob ham Isoning yo'li va qayta tirilishi bilan yakunlanadi. Bu Injil xushxabarining markaziy nuqtasi hisoblanadi.

Aziz Havoriylarning faoliyati (Deyaniya svyatых apostolov) nomli kitobchada Iso Masihning alohida tanlagan shogirdlari – havoriylarning nasroniylik dinini tarqatish yo'lida qilgan ishlari, nutqlari, quvilishlari, xristian jamoalarining vujudga kelishi haqida hikoya qilinadi.

Pavel, Iakov, Petr, Ioann, Iuda nomli havoriylarning turli mamlakat va podshohlarga xristianlik dinining aqidalarini bayon qilib yo'llagan maktublari ham Injilda jamlangan.

Vahy (Otkrovenie) deb nomlangan bu kitob xudo tomonidan avliyo Ioannga yuborilgan bashorat hisoblanadi. Unda oxirzamonda yuz beradigan musibatlar, Iso Masihning dunyoga qaytishi, Ya'juj-Ma'juj, Dajjol, qiyomat, jannat va jahannam tasvirlanadi.

O'zbekistonda xristianlik. Hozirgi kunda mamlakatimizda bir necha xristianlik oqimlari faoliyat olib boradi. Xristianlikning ham zardushtiylik, buddizm kabi O'rta Osiyo xalqlari tarixida o'ziga xos o'rni bor.

Bu din O'rta Osiyoga, xususan, O'zbekistonga ikki yo'l bilan kirib kelgan: bunga bir tomondan xristianlikka da'vat etuvchi missionerlarning targ'ibotchilik faoliyati sabab bo'lsa, ikkinchi tomondan, O'rta Osiyoning Rossiya tomonidan bosib olinishi va xristian diniga e'tiqod qiluvchi aholining bu hududga ko'plab ko'chib kelishi orqali oshdi. Bu dinni mahalliy aholi Missionerlar O'rta Osiyoning turli viloyatlariga milodning III asrlarida kirib kelganlar. Masalan, 280 yilda Taroz (Merke) cherkovlari qurilib bo'lgan, Samarqandda (310 yildan), Marvda (334 yildan), Hirotda (430 yildan), Xorazmda va Markaziy Osiyoning boshqa shaharlarida yepiskoplik va missiyalar tuzilgan. Keyinchalik Samarqandda, Marvda (430 yillar), Hirotda (658 yillar) yepiskoplikdan iborat diniy hududiy jamoalar, birlashmalar bo'lgan. Xurosonliklar va sug'diyonaliklar zardushtiylar, monaviylar, buddistlar bilan bir qatorda xristianlar ham bo'lganlar. Ular Sosoniylar va Qoraxitoylarga qarashli yerlarda yashaganlar.

Markaziy Osiyo territoriyasida islomning tarqalishi davrlarida islom bilan xristianlik o'rtasidagi ziddiyatlar, kelishmovchiliklar keskinlasha boshladi. Biroq X asrgacha Samarqand, Xorazm, Toshkent viloyatlarida

xristianlarning manzilgohlari bo'lgan. Hatto Beruniy yashagan davrda ham (973-1056) Marvda pravoslav metropoliyasi bo'lgan.

XIX asrning 70-yillari O'rta Osiyo mintaqasiga, pravoslavie bilan bir qatorda boshqa oqimlarning tarafdorlari ham kirib kela boshladi. Ular ortidan turli sektalarga mansub dindorlar: masalan, baptistlar, adventistlar, katoliklar va boshqalar ham paydo bo'ldi. 1879 yil 27 martda Rossiya imperatorining maxsus qonuni e'lon qilingach, bu jarayon yanada faollashdi. Rossiya armiyasi tomonidan birinchi jahon urushida asr olingan nemis, polyak, eston, shved, litvalik, latish va boshqa g'arbiy yevropalik askarlarning Turkiston o'lkasiga surgun qilinishi, ular e'tiqod qiladigan din yoki oqimning kirib kelishiga sabab bo'ldi. Bu, o'z navbatida, yevropalik asirlar orasida diniy jamoalar tuzish hamda cherkovlar paydo bo'lishiga olib keldi. Xorijliklarning bunday faoliyati asrimizning taxminan 20-30 yillariga qadar davom etdi. XX asr boshlariga kelib Turkiston general-gubernatorligida 6,03 million musulmonga 391 ming pravoslav to'g'ri kelgan yoki 5340 masjidga 306 cherkov to'g'ri kelgan. Bundan tashqari e'tiqod jihatidan 10,1 ming pravoslav oqimiga mansub bo'lgan staroobryadchilar, 8,2 ming lyuteranlar, 7,8 ming katoliklar, 17,1 mingga yaqin boshqa oqimlarga mansub dindorlar va 26 ming yahudiy diniga mansub edilar.

Pravoslav yo'nalishi O'zbekiston hududiga Rossiya orqali kirib kelgan. 1871 yil 4 mayda Rossiya imperatori tomonidan Toshkentda Turkiston (hozirgi vaqtda O'rta Osiyo va Toshkent) yeparxiyasini ochishga qaror qilindi.

1880-yillarga kelib, Rus pravoslav cherkovi (RPCH) o'zining yangi ibodatxonalari sonini ko'paytirishga harakat qildi. Ularning aksariyati Sirdaryo va Farg'ona viloyatlarida qurildi.

1916 yil 16 dekabrda imperator buyrug'i bilan Turkiston kafedral sobori Vernydan (hozirgi Almati) Toshkent shahriga ko'chirildi.

Cherkovlar soni 1930-yillarga qadar O'zbekiston hududida O'rta Osiyo mintaqasining boshqa hududlariga nisbatan ko'p edi. 1920-40-yillarda O'rta Osiyo va Qozog'istonda xristian diniga mansub turli etnik guruhlar ko'payib bordi. Ikkinchi jahon urushi va undan so'ng O'zbekistonga Rossiya, Ukraina, Belorusiya, Moldova va Boltiqbo'yi mamlakatlaridan ko'plab aholi evakuatsiya qilindi, pravoslaviega e'tiqod qiluvchi aholining soni taxminan 1 millionga yetdi.

1990 yil 20 iyuldan O'rta Osiyo va Toshkent yeparxiyasi yepiskop sifatida, 1991 yil 23 fevraldan e'tiboran arxiepiskop Vasiliy Zaxarovich Ikim (ruhoniyluk ismi – Vladimir) rahbarligida boshqarib kelinmoqda. Uning tasarrufiga O'zbekistondan tashqari Qirg'iziston, Tojikiston va Turkmanistondagi rus pravoslav cherkovlari kiradi. Rus pravoslav cherkovining O'rta Osiyo va Toshkent yeparxiyasi O'zbekistonning 11 ta hududiy tuzilmasida o'zining ibodatxonalari va markaziy boshqaruv organi hamda diniy o'quv yurtiga ega.

Xristianlikning O'zbekistonda tarqalgan oqimlaridan biri katolitsizmdir. Ayrim ma'lumotlarga ko'ra, XIX asr oxirlarida Toshkentda 2300 ga yaqin katoliklar bo'lgan. O'sha vaqtda rim katoliklari jamoalariga Yustin Pranaytis rahbarlik qilgan. Toshkentda birinchi katolik cherkovi 1912 yilda qurila boshlanib, 1917 yilda bitkazilgan. Hozirgi kunda bu bino tarixiy obida sifatida qayta ta'mirlandi.

Vatikan davlati O'zbekistonning mustaqilligini 1992 yil 1 fevralda tan olib, shu yilning 17 oktyabr kuni diplomatik aloqalar o'rnatdi. 1994 yil 31 oktyabr kuni O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov Vatikan davlatining nuntsiy elchisi Marian Olesdan Ioann-Pavel II ning ishonch yorlig'ini qabul qildi. Shundan so'ng Vatikaning Toshkentdagi elchixonasi rasman o'z ishini boshladi. M. Olesning qarorgohi Qozog'istonning sobiq poytaxti Almatida bo'lganligi sababli Toshkentdagi elchixona rahbarligini hozirgi vaqtga qadar K. Kukulka bajarib kelmokda.

Yurtimizda faoliyat olib borayotgan Arman apostol cherkovi eng qadimiy xristian cherkovlaridan biri bo'lib, uning «Echmiadzin» jurnali hamda maxsus diniy o'quv yurti mavjud. Kilikiya katolikosati, Quddus va Konstantinopol patriarxatlilari, AQSH, Janubiy Amerika, Yevropa, Yaqin, O'rta va Uzoq Sharqdagi yeparxiya boshqarmalari Echmiadzin katolikosatiga bo'ysunadi.

Ayrim ma'lumotlarga ko'ra, O'rta Osiyoda armanlar taxminan O'zbekistonda tarqalgan xristianlikning uch asosiy yo'nalishidan biri protestantizmdir. Keyingi o'n yillikda mahalliy koreys millatiga mansub shaxslar

orasida protestantizm yo'nalishiga qiziqish ortdi. Bunga bir tomondan koreyslarning o'z qarindosh-urug'lari bilan diydor ko'rishish va boshqa maqsadlarda Janubiy Koreya, AQSH va boshqa rivojlangan davlatlarga borib kelishlari omil bo'ldi. Xorijdan ular ma'lum bir diniy oqim ta'siriga tushib, O'zbekistondagi yaqinlariga ham mazkur oqim ta'limotlarini targ'ib qila boshladilar. Shuningdek, Janubiy Koreya va AQShlik koreys millatiga mansub shaxslar ham katta moddiy mablag'ga ega bo'lgan protestantizm yo'nalishi markazlarining hisobiga mahalliy koreys millatlari ichida missionerlik faoliyatini olib bordilar.

O'zbekistondagi koreys protestant cherkovlarining deyarli barchasini pyatidesyatniklik yo'nalishidagilari tashkil etadi. Ibadat tarzlari protestantizmdagi yo'nalishlarda bajariladigan amallar kabidir. Hozir O'zbekistonda pyatidesyatniklik, baptistlik yo'nalishidagi cherkovlar hamda birgina metodistlik yo'nalishiga oid cherkov faoliyat ko'rsatmoqda.

Rossiyada hamda O'rta Osiyoda dastlabki adventist missionerlar XIX asrning boshlarida paydo bo'lganligi haqida ayrim manbalarda qayd etilgan. Mazkur oqimning Toshkentdagi birinchi jamoasi 1910 yilda tashkil etilib, bir yil ichida uning tarafdorlari 150 kishiga yetgan. Jamoa 1912 yilda yashirin yig'ilishlar uyushtirganligi sababli tarqatib yuborilgan. 1917 yildan so'ng umumiy soni 450 kishilik tarafdori bilan Toshkent shahri, Toshkent viloyati, Samarqand shahri va boshqa hududlarda faoliyat ko'rsata boshlagan. Shu davr ichida oqim tarafdorlari ko'payib, cherkov rahbarlari saylandi hamda tashkiliy ishlar yo'lga qo'yildi.

Adventistlarning Janubi-sharqiy ittifoqi tarkibida 1925 yili O'zbekistonda adventistlarning O'rta Osiyo boshqaruvi tashkil etildi. Uning birinchi qurultoyi 1926 yilda o'tkazilib, unda Butunittifoq adventistlar ittifoqi tarkibining beshinchi ittifoqi sifatida qayd etildi. 1930-yillar oxiriga kelib dindorlar va ular qatorida adventistlar jamoalari tarqatib yuborildi hamda ta'qib ostiga olinadigan bo'ldi. Barcha yo'nalishdagi jamoalar yashirin faoliyatga o'tib ketdi.

1976 yil 26 avgust kuni Toshkentda ilk bor adventistlar jamoasi davlat ro'yxatidan o'tdi. Shuningdek, adventistlarning Toshkent, Farg'ona, Samarqand, Surxondaryo va boshqa viloyatlarda norasmiy jamoalari tuzila boshladi.

Ayrim ma'lumotlarga ko'ra, 1967 yili Toshkentda V.A. Shelkov boshchiligidagi adventist-islohotchilar paydo bo'lgan. Ba'zi ma'lumotlarga ko'ra, ularning faoliyati hozirgi davrga qadar davom etib kelmoqda. Adventistlar respublikaning besh hududiy tuzilmasida 9 ta cherkoviga ega.

Turkiston o'lkalarida ilk baptistlar jamoasi 1891 yillarda paydo bo'ldi. Toshkent shahar boshqarmasi tomonidan 1909 yil 2 iyulda 60 kishilik baptist jamoalari uchun ibodat uyi ochishga ruxsat berildi. 1911 yil oktyabr oyida "Samarqand jamoasi" tuzildi.

1921 yildan e'tiboran Turkiston baptistlari orasida birlashish maqsadida boshqaruv organini saylash uchun harakat boshlandi. Ushbu boshqaruv organi 1922 yilda Toshkent baptistlar qurultoyida O'rta Osiyo baptistlar ittifoqi, so'ng Umumrossiya ittifoqi tarkibida Turkiston bo'limi tuzildi.

1946 yildan O'zbekiston hududida Yevangelchi xristian-baptistlar (YEXB) jamoasi sifatida qayd etildi, 1948 yil oktyabr oyidan esa T. Pen'kov Butunittifoq YEXB kengashining O'zbekistondagi vakili etib tayinlandi. 1930-yillarga kelib baptistlarning 6 jamoasi rasman qayd etildi. 1958 yilga kelib O'zbekistonda baptistlar soni ikki ming kishini tashkil etdi. Shu davr ichida norasmiy 32 ta jamoa faoliyat ko'rsatgan.

1964 yilda bu jamoalar norasmiy O'rta Osiyo Yevangelchi xristian baptistlar cherkovlari kengashi markazini tuzdilar, keyinchalik «Osiyo janubi bo'yicha baptist birodarlar kengashi» deb nomlandi. 1992 yil noyabr oyida Moskvada bo'lib o'tgan baptistlarning 1-qurultoyida Yevangelchi xristian baptistlar ittifoqi federatsiyasi Yevro-Osiyo YEXB ittifoqi nomiga o'zgartirildi. YEXBIF respublikaning 8 ta hududiy tuzilmasida o'zining cherkovlariga hamda markaziy boshqaruv organiga ega.

O'zbekistonda faoliyat ko'rsatayotgan To'liq Injil xristianlarining (Pyatidesyatniklik) asrimiz 20-yillari oxirlarida Toshkent shahrida birinchi jamoalari tuzildi. 30-yillarga kelib ularning soni 950 kishiga yetdi. Ular tashkilot sifatida qayd etilmagan bo'lsalar-da, Toshkent jamoasi markaziy o'rin tutdi. 1945 yilga kelib baptistlar va pyatidesyatniklar birlashishga qaror qildilar, lekin bu ish to'liq amalga oshmay qoldi. Mazkur

tashkilot 1992 yildan e'tiboran rasmiy faoliyat ko'rsatib kelmoqda.

Respublikamizda mavjud bo'lgan lyuteranchilik – lyuteranlar cherkovlari tomonidan e'tirof qilingan ta'limotdir. U protestantizmdagi eng yirik yo'nalishlardan biri hisoblanib, tarafdorlari taxminan 75 million kishini tashkil etadi. Lyuteranlar diniy ta'limoti XVI asrda Yevropa Reformatsiyasida M. Lyuter va uning tarafdorlari, birinchi navbatda, Melanxtonning kuch-g'ayrati bilan qaror topdi.

1989 yildan e'tiboran Rossiya, Ukraina, Qozog'iston va O'rta Osiyodagi Yevangelchi-lyuteranlar cherkovi tarkibiga birlashtirilib qayd etildi. Hozirgi vaqtga qadar uning rahbari Georg-Fridrix-Karl Krechmar hisoblanadi. Lyuteranlarning oliy huquqiy organi Bosh sinoddir.

Mazkur cherkov MDH mamlakatlarida 5 yeparxiyaga bo'lingan bo'lib, uning markazlari Moskva, Omsk, Odessa, Almati hamda Toshkentda joylashgan.

Yevangelchi-lyuteranlar O'zbekiston hududida 1877 yildan buyon faoliyat ko'rsatib kelmoqda. 1884 yildan lyuteranlar ibodatlarini rasman amalga oshirganlar. 1890 yilda arxitektor A.L. Benua rahbarligida boshlangan cherkov qurilishi 1896 yilning dekabr oyiga kelib nihoyalandi.

O'zbekistonda yana bir cherkov Novoapostollik cherkovi bo'lib, u xristian dinining protestantlik yo'nalishiga mansub oqimdir. Novoapostol cherkovi O'zbekistondagi faoliyatini 1992 yildan boshlagan bo'lib, Toshkent, Samarqand, Buxoro va Navoiy shaharlarida ro'yxatdan o'tgan. O'zbekistondagi Novoapostol cherkovlari Berlin-Brandenburg okrugi tasarrufidadir. Uning apostol-prezidenti Frits Shreder.

O'zbekistonda «Iegova shohidlari» protestant yo'nalishidagi diniy tashkilot ham faoliyat yuritmoqda. Mazkur diniy sektaga 1870 yilda amerikalik ishbilarmon CH.T. Rassel tomonidan asos solingan. Sektaning markazi Bruklin shahri Akioda joylashgan va 15 a'zodan iborat bo'lgan «Rahbar korporatsiya»gagina bo'ysunadilar.

Ayrim manbalar O'rta Osiyoda Iegova shohidlarining XX asrning 40-yillapida paydo bo'lganligini bildiradi. O'sha davrda ular o'zlarini «kanalistlar» deb atab kelganlar.

Iegova shohidlari nomi sifatida O'zbekistonda 1994 yildan Toshkent hamda Farg'ona viloyatlarida rasmiy ro'yxatdan o'tdi. 1998 yil yangi tahrirdagi «Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida»gi Qonun qabul qilinganidan so'ng qayta ro'yxatdan o'tish uchun respublikaning 3 ta hududiy tuzilmasidagi tashkilotlari hujjatlarini joylardagi adliya bo'limlariga topshirgan.

4 - Mavzu	Xristianlik dini.
------------------	--------------------------

1.1. Ma'ruza mashg'ulotining o'qitish texnologiyasi.

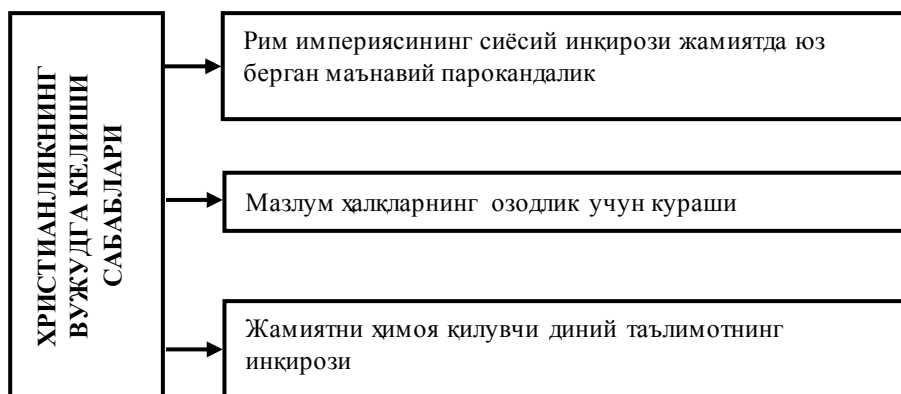
Vaqt - 2 soat	Talabalar soni: 30 - 60 nafar.
O'quv mashg'ulotining shakli	Vizual ma'ruza
Ma'ruza mashg'ulotining rejasi	1. Xristianlikni keltirib chiqargan tarixiy sharoit. 2. Xristianlikning asosiy aqidalari va ta'limoti. 3. Xristianlikning asosiy oqimlari.
O'quv mashg'ulotining maqsadi: Xristianlik dinini keltirib chiqargan tarixiy sharoiti, ta'limoti, muqaddas manbalari, urf – odat va marosimlari xaqida ma'lumot berish.	
Pedagogik vazivalar	O'quv faoliyatining natijalari
- Xristianlikni keltirib chiqargan tarixiy sharoitini tushuntirish - Xristianlikning asosiy aqidalari va ta'limotlarini ochib berish - Xristianlik dinining oqimlari, muqaddas manbalari, urf – odat va marosimlari ochi berildi -Xristianlik dinining oqimlari, muqaddas manbalari, urf – odat va marosimlari xaqida ma'lumot berish.	- Xristianlikning keltirib chiqargan tarixiy sharoit sharoitlarini o'rganildi. - Xristianlik dinining asosiy aqidalari va ta'limotlarini aniqlandi - Xristianlikning asosiy oqimlarini tushunadi (1 ilova) -Xristianlik dinining oqimlari, muqaddas manbalari, urf – odat va marosimlari ochi berildi (2 ilova)
O'qitish uslubi va texnikasi	Ma'ruza, muammoli holatlarni yechish, aqliy hujum, klaster
O'qitish vositalari	tarqatma materiallar
O'qitish shakli	Individual, frontal, juftlikda ishlash
O'qitish sharoitlari	Proyektor va kompyuter bilan ta'minlangan auditoriya

1. 2. Ma'ruza mashg'ulotining texnologik kartasi.

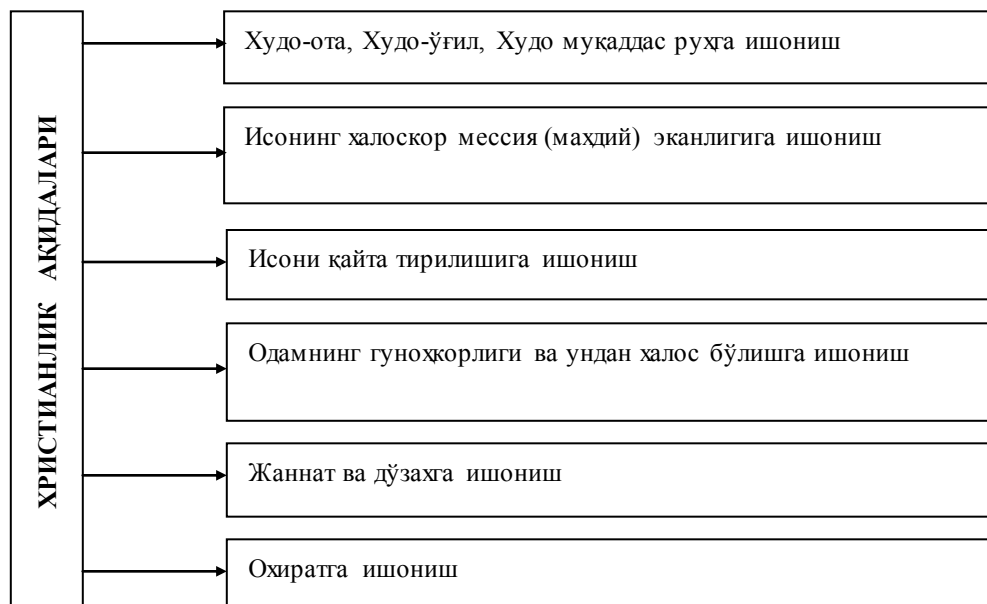
Bosqichlar vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchi	Talaba
1-bosqich. Kirish (5 min.)	1.1. Mavzu maqsad va rejalashtirilgan o'quv natijalarini e'lon qiladi. 1.2. Rejani ekranga chiqaradi.	1.1. Eshitadilar, yozib oladilar. 1.2. E'tibor beradilar.
2-bosqich. Bilimlarni faollashtirish. (10 min.)	2.1. Asosiy tushunchalarni namoyish qiladi. 2.2. O'quv faoliyatini baholash mezonlarini ma'lum qiladi.	2.1. Anqlik kiritadilar, savollar beradilar.
3-bosqich. Asosiy (55 min.)	3.1. Quyidagi savol bilan murojat qiladi Xristianlik dini xaqida qanday malumotga egasiz? 3.2 Xristianlik dinining keltirib chiqargan tarixiy shaoritlarini tushuntiriladi 3..3 Xristianlik dinining aqidalari va ta'limotilarini ochib beriladi. 3.4. Xristianlik dinining oqimlari, muqaddas manbalari, urf – odat va marosimlari xaqida ma'lumot beriladi	3.1. Xristianlik dini xaqida qisqacha ma'lumot beradi 3.2. Yozib oladilar. 3.3. Tushunchlarni mohiyatini angelaydilar. 3.4. Eshitadilar.
4-bosqich. Yakuniy (10 min.)	4.1. Mavzuga huloa yasaydi. O'quv jarayonida faol ishtirok etgan talabalarni rag'batlantiradi. 4.2. Musatqil ishlash va bilimlarni mustahkamlash uchun savollar beradi.	4.1. Eshitadilar. 4.2. Topshriqlarni yozib oladilar.

1 ilova

ХРИСТИАНЛИКНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ

ХРИСТИАНЛИК ТАЪЛИМОТИДАГИ АҚИДАЛАР

2 ilova

Injilning
dastlabki 4 kitobi

Matto (Matfey)

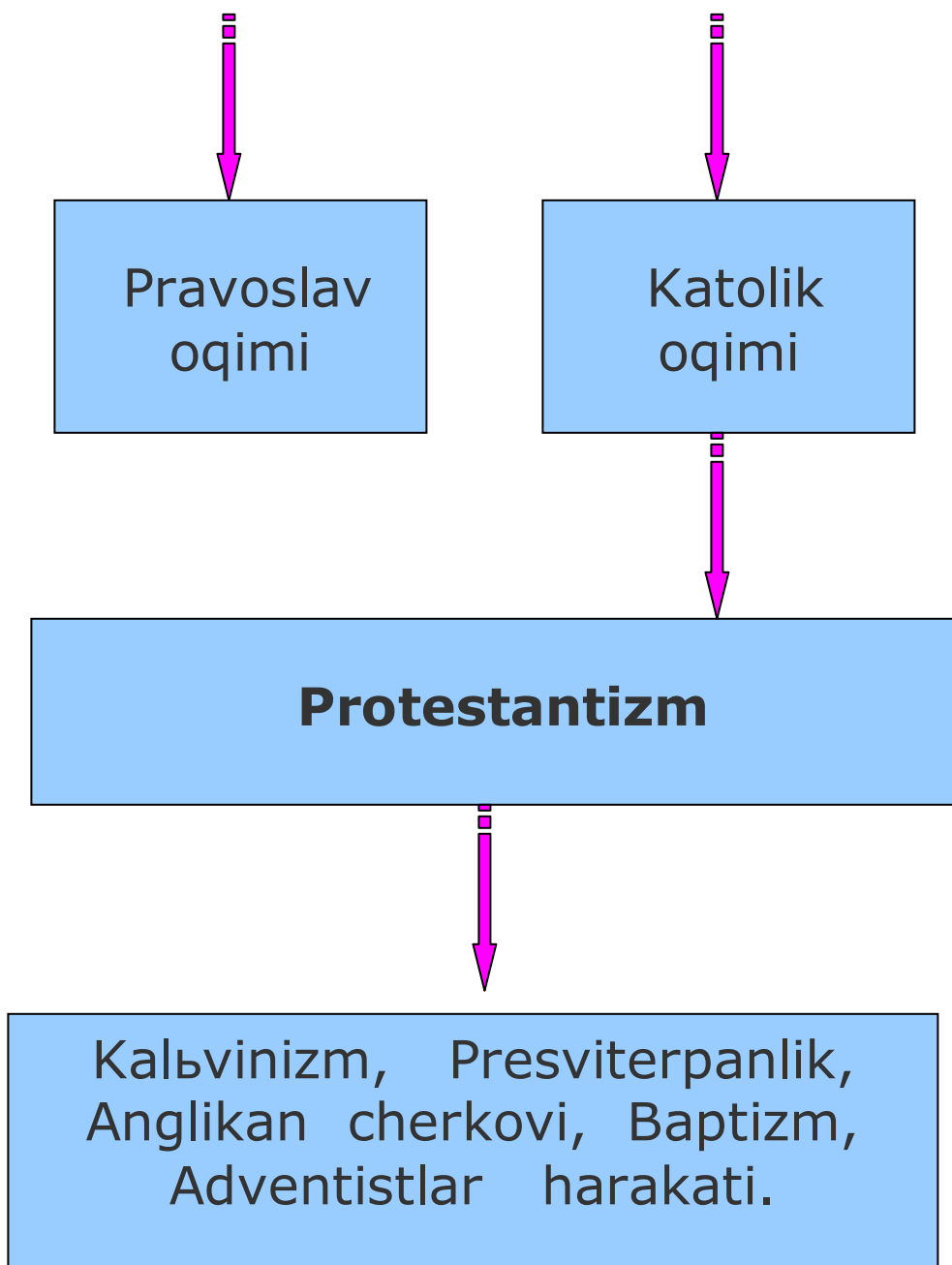
Marko

Luka

Yuhanno
(Ioann)

3 ilova

Xristianlikdagi oqimlar

4 ilova

. ХРИСТИАНЛИКНИНГ СИРЛИ МАРОСИМЛАРИ

ХРИСТИАНЛИКНИНГ МАРОСИМЛАРИ

О'тилган mavzu bo'yicha savollar:

1. Xristianlik birinchi bo'lib qaysi davrda va qaerda tarqaldi?

2. Xristianlikning asosiy aqidasi qanday?
3. Xristianlikning qanday asosiy oqimlarini bilasiz?
4. Iso Masih shaxsi haqida nimalar bilasiz?
5. Hozirgi paytda xristianlikning asosiy markazlari qaerda?
6. Xristianlikning qanday manbalarini bilasiz?
7. Bibliyaning tarkibiga qanday kitoblar kirgan?
8. Pravoslaviening asosiy ta'limoti qanday?
9. Katolitsizmning tarqalishi qanday yuz berdi?
10. Protestantlik oqimi qanday holatda vujudga keldi?
11. Jumhuriyatimiz hududida xristianlikning qaysi oqimlari tarqalgan?

Tàyanch so`zlàr:

1. Bibliya;	8. Episkop;
2. Muqaddas Ruh;	9. Diakon;
3. Pasxa;	10. Papa;
4. cho`qintirish;	11. Mitropolit;
5. Xoch;	12. Indulhgentsiya;
6. Ikona;	13. Protestant.
7. Patriarx;	

Adabiyotlar:

1. Injil. Stokgol'm: Bibliyani tarjima qilish instituti, 1992.
2. Apokrifı drevnix xristian: issledovanie, tekstı, kommentarii. M., 1989.
3. Artem'ev A.I. Svideteli Iegovy Kazaxstana i Sredney Azii: istoriko-religiovedcheskiy analiz. Almaty, 2002.
4. Bibleyskaya entsiklopediya. M., 1991.
5. Bulgakov S.N. Pravoslavie. M., 1991.
6. Gergey Ye. Istoriya papstva. M., 1996.
7. Gosudarstvenno-tserkovnyye otnosheniya v Rossii: kurs lektsiy. V 2 chastyax. M., 1995.
8. Devyatova S.V. Sovremennoe xristianstvo i nauka. M., 1994.
9. Iz istorii drevnix kul'tov Sredney Azii. Xristianstvo. T.: Glavnaya redaktsiya entsiklopediy, 1994.
10. Katolitsizm. Slovar'. M., 1991.
11. K istorii xristianstva v Sredney Azii (XIX-XX vv.). T.: O'zbekiston, 1998.
12. Nikol'skiy N.M. Istoriya russkoy tserkvi. 3-ye izd. M., 1985.
13. Ocherki istoriografii Biblii i rannego xristianstva. Minsk. 1970.
14. Protestantizm. Slovar'. M., 1990.

Mavzu №5 Islom dini. (2 soan)

REJA:

5. Islom dini va uning vujudga kelishi sabablari.

6. Islom dinining shakllanishida Muhammad alahissalomning o'рни.

7. Madina islom davlatining vujudga kelishi, dastlabki xalifalar.

4. Islomning Markaziy Osiyoga tarqalishi

Islom dini tarafdorlari jahon aholisining 20 % ga yaqin qismini tashkil etadi. Eng katta musulmon jamoalari Indoneziyada (165 mln.), Pokiston (125 mln.), Bangladesh (120 mln.), Hindiston (93 mln.), Eronda (63 mln.), Turkiya (61 mln.), arab mamlakatlaridan eng yirigi Misrda (48 mln.), Nigeriyada (43 mln.) mavjuddir. Darvoqe, arablar barcha musulmonlarning 20 % ni tashkil etadilar.

Paydo bo'lishi va ta'limoti «Johiliya» so'zi adabiy arab tilida «bilmaslik», ya'ni «yagona xudo – Allohni tanimaslik» ma'nolarini beradi. Bu istiloh musulmon mualliflari tomonidan Arabiston yarim orolining islomdan oldingi davr tarixiga nisbatan ishlatila boshlandi. Bu bilan yangi davr tarixchilari qadimgi davrda Ichki Arabiston aholisi orasida «ko'pxudolik» (*al-Vasaniya*) hukm surardi, degan fikrga urg'u berishni istaydilar. Ba'zi tadqiqotchilar johiliya davri 100-200 yil davom etgan degan fikrni bildiradilar. Biroq ushbu davrning qancha muddat davom etganligini aniqlash birlamchi manbalar, birinchi navbatda, yozma adabiyotning ozligi, ba'zida butkul yo'qligi tufayli juda mushkul.

Arab yerlari Osiyoning janubi-g'arbidagi yarim orolda joylashgan bo'lib, shimol tomondan – Shom (Suriya) sahrolari, sharqdan Fors (Arab) ko'rfazi, Umon dengizi, janub tomondan Hind okeani va g'arbdan Qizil dengiz bilan chegaralangan. Mana shu bepoyon o'lka bu yerda yashagan somiy tillarning birida so'zlashuvchi arablar nomi bilan Arabiston yarim oroli deb atalgan. Zamonaviy tadqiqotlarning ko'rsatishicha, islom paydo bo'lish arafasida yarim orol hududida madaniyat nuqtai nazaridan uch tsivilizatsiya mavjud bo'lgan:

- 1) mustaqil ma'noga ega bo'lgan Janubiy Arabiston (tili – janubiy arab tili);
- 2) nisbatan chetki ta'sirlardan uzoqroqda joylashgan Ichki Arabiston;
- 3) Vizantiya va Eron imperiyalari madaniy an'analari bilan bog'liq Shimoliy Arabiston.

Islomning paydo bo'lishi tarqoq arab qabilalari uchun olamshumul voqeaga aylandi. Tarixda birinchi arab davlati – Arab xalifaligi vujudga keldi. Arab istilolari oqibatida mazkur uch tsivilizatsiyalar vakillari aralashib ketdi. Lekin ularning o'tmishdagi nisbiy mustaqil rivojlanganliklari *arablarnasabi* haqidagi tasavvurda saqlanib qoldi. Unga binoan, arablarning barchalari nasab jihatidan ikki katta avlod vakillaridir: *qahtoniylar – janub arablari, adnoniylar – shimol arablaridir*. Mana shu ikki avloddan barcha arab qabilalari tarqalgan. Lekin, tadqiqotlarning ko'rsatishicha, mazkur tasavvur VII asr oxirlari-VIII asr boshlarida Suriya va Iroqda hokimiyat uchun harbiy kurash olib borgan arab qabilalari ittifoqlari (Kalbiylar, Asadiylar va boshqalar) vakillari tomonidan shakllantirilgan. Qadimgi arablar orasida ko'chmanchilik mafkurasi qoldiqlari, qabilaviy tuzum tasavvurlari kuchli bo'lsada, islom dini paydo bo'lishi davrlarida ularning katta qismi (2/3) o'troq holda shahar va qishloqlarda yashaganlar. Islom dini shakllangan va rivojlangan Makka va Yasrib shaharlari Yaqin Sharq tsivilizatsiyasi qadimiy markazlaridan nisbatan uzoqroqda joylashgan. Arabiston yarim orolining Makka, Madina, Toif, Xaybar singari bir qancha eng muhim shaharlarini o'z ichiga olgan qismini qadimdan Hijoz deb atalgan. Bu yarim orolning katta qismida islom vujudga kelguniga qadar «*ko'pxudolilik*» e'tiqodi hukm surardi. Qadimgi arablarning diniy tasavvurlari jumlasiga totemizm, fetishizm, animizm elementlari va o'tmish ajdodlar ruhiga sig'inishni kiritish mumkin. Totemizmnining yaqqol dalili sifatida ko'pgina qabilalarning nomlarini keltirish kifoya: *asad* "arslon", *kalb* "it", *bakr* "bo'taloq", *sa'lab* "tulki", *zi'b* "bo'ri" va h.k. Barcha somiy xalqlarga xos bo'lgan samoviy jismlarga sig'inish, ya'ni astral kul'tlar arablar orasida ham keng tarqalgan edi. Bu haqda Makka Ka'basida joylashgan «Qora tosh» (*al-Hajar al-asvad*) ham dalolat beradi.

Arabistonda har xil xudolarning timsoli – sanamlar kul'ti bir vaqtda paytda paydo bo'lgan emas, albatta. Ular uzoq vaqt shakllanganlar. Biroq, keyingi davr islom tarixchilarning xabar berishlariga qaraganda, Arabistonga dastavval sanam keltirgan va unga ibodat qilishni targ'ib qilgan shaxs Amr ibn Luhay ismli kishi bo'lgan. Rivoyatga ko'ra, u Shomga tijorat maqsadida tez-tez safar qilib turar edi. Amr ibn Luhay ba'zi shomliklar odatlaridan qattiq ta'sirlanib, ularning butlaridan birini Makkaga olib kelgan. Keyinchalik butlarga sig'inish arablar orasida keng tarqalib ketgan. Harqalay, but-sanamlarga sig'inish – dinning yangi

bosqichi bo'lgan. Ibn al-Kalbiyning (v. 763 y.) «Kitob al-asnom» asarida ta'kidlanishicha, mil. av. VIII asrdayoq har bir arab qabilasi o'z sanamiga ega edi. Tez-tez bo'lib turadigan qabilalararo urushlardan so'ng, odatda, mag'lub qabila g'olib qabila sanamiga sig'ina boshlardi. Ba'zida g'olib qabila mag'lub qabilaning sanamini ham o'z sanamlari safiga qabul qilishi mumkin edi. Arabistonning turli yerlarida muayyan sanamlarning qarorgohi mavjud bo'lib, ular ziyoratgohlar sifatida ma'lum edi. Ulardan biri Makka Ka'basi edi. Makka eski Arabistonning diniy markaziga aylangach, u yerdagi Ka'baga sanamlar to'plandi. Ibn al-Asirning (vafoti 1232 y.) uqtirishicha, Makka fath etilgan 630 yili Ka'ba ichida 360 ta sanam bo'lgan. Sanamlar uchun bu raqam juda katta ko'rinadi, ammo muayyan sanam bir necha qabilada ehtirom qilingan bo'lsa, u Ka'baga shuncha nusxada qo'yilgan bo'lishi mumkin.

Islomdan oldin Arabistonda yahudiy jamoalari mavjud bo'lgan. Arabiston yahudiylari haqida, asosan, Qur'on, hadis, tafsir, *sira* (Payg'ambar hayoti va muqaddas urushlari haqida hikoya qiluvchi adabiyot janri) va tarix kitoblari xabar beradi. Bu mavzuga aniqlik kiritadigan va hozirga qadar topilgan hujjatlarning eng qadimiysi – Yangi Bobil podshohi Nabonidga (mil. av. 555-539) tegishli xronikadir. Unda aytilishicha, mil. av. 552-542 yillarda Shimoliy Arabistondagi Tayma shahrini o'ziga poytaxt qilib olgan Nabonid bu yerdagi shaharlarni o'zlashtirish maqsadida Bobildan talaygina aholini ko'chirgan; ularning ko'pchiligini yahudiylar tashkil qilgan. Ma'lumki, bundan oldinroq (mil. av. 586 y.) Navuxodonosor II Quddusni zabt qilganida salkam 30 ming yahudiyini asir olib, Bobilga keltirgan va «Bobil asirligi» 50 yil davom etgan edi. Shundan so'ng ham ba'zi yahudiylar Falastinga qaytmay, Bobilda qolib ketgandilar.

Arabiston yarim orolida yahudiylik bilan bir qatorda xristianlik dini ham tarqaldi. Xristianlar bu yerda keng targ'ibotchilik ishlarini olib borar edilar. Ular Arabistonga qachon kirib kelganligi noma'lum. Odatda, targ'ibotchilar tibb va mantiq ilmidan xabardor, kishilar qalbiga yo'l topa oladigan odamlar bo'lganligi uchun ko'pgina qabila boshliqlariga ta'sir etganlar, ularning xristian dinini qabul qilishiga yoki o'zlarining olib borayotgan faoliyatlarida yordam berishiga erishganlar. Islomga qadar Arabiston yarim orolining deyarli barcha hududlarida xristian rohiblari muntazam ravishda din targ'iboti bilan shug'ullanar edilar. Yuqorida aytib o'tilganidek, xristianlikning Arabiston yarim oroliga qachon kirib kelgani aniq ma'lum emas.

Hijoz shaharlariga xristianlar (sharqiy cherkovlar vakillari) asosan Vizantiya qaramog'i ostidagi Falastin va Shomdan ko'chib kelganlar. Islom vujudga kelishi arafasida Dumat al-Jandal, Eylat, Tayma, Yasrib, Makka va Toifda ham talaygina xristianlar bor edi. Habashiston xristianlari bilan aloqalar haqida efiopt askarlarining yurishlari va ilk musulmonlarning hijralari dalolat beradi.

Qadimgi Arabiston jamiyatida «haniflar» nomi bilan ma'lum bir jamoa mavjud edi. Bu jamoa vakillari diniy tasavvurlarini fanda «noma'lum monoteizm» deb atash qabul qilingan. Ular sanamlarga sig'inmas, balki yagona Xudoga ibodat qilar hamda ochiqdan-ochiq butparastlarni tanqid qilishar edi. Ular bir yerda muqim turmay, o'lka bo'ylab darbadar hayot kechirardilar. Ushbu toifa kishilaridan Zayd ibn Amr, Varaqa ibn Navfal, Ubaydulloh ibn Jahsh va Usmon ibn Huvayris, Quss ibn Sayyidolarni keltirish mumkin. Ular keyinchalik ilk islom jamoasida ma'lum mavqega ega bo'ldilar.

Sosoniylar Eroni ta'siri haqida adabiyotlarda kam gapiriladi. Vaholanki, zardushtiylik va manixeizm ta'siri bu mintaqalarda kuchli edi. O'zini «Payg'ambarlar muhri» (*Xotam al-anbiyo'*) deb atagan Moni va uning «o'zga dinlar ta'limotini to'g'rilovchi» dini atrof hududlarga yetib ulgurgan edi. Sosoniylar ta'siri ostida bo'lgan Laxmiylar davlati va islom paydo bo'lishi arafasida Eronning Yamanni zabt etganligi faktlari e'tibordan tashqarida qolmasligi lozim.

Yangi dinning paydo bo'lishida mazkur omillarning albatta ta'siri katta bo'ldi. Ammo bu jarayonlarda birinchi arab davlati vujudga kelishi va uning ideologiyasining shakllanishi muhim o'rin tutadi. Ularni to'laqonli idrok etishda Muhammad payg'ambar hayoti, uning yangi din targ'ibotchisi va davlat arbobi sifatidagi faoliyati asosiy o'rinni egallaydi.

Muhammad payg'ambar hayoti. Muhammad ibn Abdulloh ibn Abd al-Muttalib Makka va uning atrofi tarixida «Fil voqeasi» nomi bilan mashhur bo'lgan jangdan 50 kun keyin tavallud topdi. Misrlik munajjim Mahmud poshoning aniqlashicha, Payg'ambarning tavallud topishlari milodiy sananing 571 yil 21 aprely kuniga to'g'ri keladi. Otasi Abdulloh Qurayshning Banu Hoshim, onasi Omina bint Vahb – Banu Zuhra urug'idan edilar.

Ota-onadan yetim qolgan Muhammad payg'ambar to 8 yoshgacha bobosi Abdulmuttalib qo'lida

tarbiyalandi. So'ngra uni amakisi Abu Tolib o'z himoyasiga oldi. Payg'ambar yoshlik chog'larida ikki marta Shomga, bir marta Yamanga karvon bilan safarga chiqdi.

Arablar orasida o'zaro qon da'vosi sababi bilan bo'lgan urushlarning eng og'ir kechgani «Fijor jangi» hisoblanadi. Islomdan avval ham arablarda Muharram, Rajab, Zulqa'da va Zulhijja oylari muqaddas sanalib, ularda urush taqiqlangan edi. Mazkur urush mana shu oylarda bo'lganligi uchun unga «Fijor jangi» -«Gunohkorlar urushi» deb nom berilgan. Bu urushda Quraysh tarafida Muhammad payg'ambar ham unda ishtirok etdi. To'rt yil davom etgan bu urush sulh bilan nihoyalandi.

Muhammad payg'ambar 25 yoshga to'lganida Banu Asad urug'idan bo'lgan boy ayol Xadicha bint Xuvaylidga uylandi. Muhammad payg'ambarning yettifarzandidan (Moriyadan tug'ilgan Ibrohimdan boshqa) 6 tasi (Zaynab, Umm Kulsum, Ruqayya, Fotima, Qosim, Abdulloh)ning onasi Xadicha bint Xuvaylid edi.

Makkadagi Ka'ba binosi ustida tomi bo'lmaganidan, yomg'ir suvlari uni yemirib yuborgan edi. Keyinchalik binoni sel oqimidan saqlash uchun bir to'siq qurilgan bo'lsa-da, u ham yillar o'tib yemirilgan edi. Payg'ambar davrida Makka ahli Ka'bani yangidan qurishga qaror qildilar. Bu qurilishda Payg'ambar ham qatnashdi.

Vahy nozil bo'lishining boshlanishi. Muhammad payg'ambar 40 yoshga yetganida ko'proq yolg'izlikni qo'msaydigan bo'lib qoldi. Shunday paytlarda Makkadan 3 mil uzoqdagi Hiro tog'ida joylashgan g'orga chiqib ketar, yerlik aholi odaticha ramazon oyini u yerda ibodat bilan o'tkazardi. G'amlagan ozuqalari tugagach, Xadicha oldiga qaytib, bir oz vaqtdan so'ng yana o'sha g'orga ketar edi. U yerda o'zini sukunatga berib, chuqur o'yga tolar, g'oyibdan quloqlariga «Sen Allohning elchisisan» degan tovushlar eshitilar edi. Ko'p tush ko'rar, tushida ko'rgan narsalari o'ngida to'g'ri chiqar edi.

Ba'zi tadqiqotchilarning fikricha, shu holda nozil qilingan «Alaq» surasining boshidagi besh oyat ilk vahydir. Xadicha bu xabarni yaxshilikka yo'yib, Varaqa ibn Navfal nomli samoviy kitoblardan boxabar bo'lgan qarindoshining huzuriga borib, bu voqeaning tafsilotini so'radi. Shundan so'ng Muhammad payg'ambar yashirin da'vatga o'tdi. Birinchi bo'lib Xadicha bint Xuvaylid va amakivachchalari Ali ibn Abi Tolib islomni qabul qilishdi. Vaqt o'tishi bilan musulmonlar soni 30 kishiga yetdi. Ular o'z dinlarini yashirin saqladilar. Bu holat uch yil davom etdi.

Ochiq da'vatdan so'ng Makka mushrikleri Abu Bakr, Usmon ibn Affon kabi islom qabul qilgan ulug' va badavlat zotlarga hech narsa deya olmas ham, ammo zaif, kambag'al, himoyasiz musulmonlarni qattiq siquvga oldilar. Habashistonga borishni istagan 11 erkak va 4 ayoldan iborat bo'lgan birinchi guruh Makkadan yashirin ravishda chiqib, Qizil dengiz bo'ylab ketdi. Ularning ichida Usmon ibn Affon va xotini Ruqayya (Payg'ambarning qizi), Abu Huzayfa va xotini, Zubayr ibn al-Avom, Abdurrahmon ibn Avf, Abdulloh ibn Mas'ud bor edilar. Guruh boshlig'i Usmon ibn Maz'un edi. Bu 15 kishi vahyning beshinchi yili Habashistonga (Oqsum podshohligi) yetib keldilar. Ularni Habashistonda xristianlar juda yaxshi kutib oldilar. U yerda yaxshi, sokin hayot kechira boshladilar. Ularning bunday osoyishta hayot kechirayotganliklarini eshitgan boshqa musulmonlar ham bir yildan so'ng ikkinchi guruh holida u yerga hijrat etdilar. Bu guruhning boshida Ja'far ibn Abi Tolib (Alining akasi) bo'lib, ular 80 kishi edilar. Habashiston xalqi va uning podshohi Najoshiy muhojirlarga juda yaxshi munosabatda bo'ldilar.

Makkaliklarning qattiq qarshiliklaridan ko'p ozor chekkan Payg'ambar Toifga yo'l oldi. Biroq toifliklardan hech kim islomni qabul qilmadi. Shu qiyinchilik yillarida «Isro va Me'roj» voqeasi yuz berdi. Qur'ondagi «Isro» va «Najm» suralarida bu hodisa haqida so'z yuritilgan.

Da'vatning o'ninchi yili haj mavsumida Payg'ambar Makkaning shimolida «Aqaba» deb ataladigan bir tepalikda Yasrib (Madina) shahridan kelgan olti kishini uchratib, ularni islomga da'vat etdilar. Ular islomni qabul qildilar. Ushbu uchrashuv islom tarixida «Birinchi Aqaba bay'ati» deb nom oldi. Unda As'ad ibn Zarora, Rafi' ibn Molik, Avf ibn Horis, Qutba ibn Omir, Uqba ibn Omir, Jobir ibn Abdullohlar Payg'ambarga din shartlarini bajarishga «bay'at» (qasamyod) qildilar. Keyingi ikki haj mavsumida ham Aqaba bay'ati bo'lib o'tdi. Ikkinchi uchrashuvda madinaliklardan 12 kishi, uchinchisida esa 75 kishi ishtirok etdilar. Bu voqealar so'ng Payg'ambar Madinaga hijrat qilmoqlikka qaror qildi.

Madina davri. Madinalik «ansor» (yordamchi)lar makkalik (muhojir)larni samimiy kutib oldilar.

Muhammad payg'ambarning Madinaga ko'chib o'tishi rabi' al-avvalning 8-kuni, milodiy 622 yil 20 sentyabrda yuz berdi.

Islomning Madinadan keyingi davri uning tarixida juda katta ahamiyatga ega. Musulmonlar birinchi marta alohida diniy jamoa (Umma) bo'lib yashay boshladilar. Bu esa o'z navbatida diniy qoidalarining shakllanishini tezlashtirib yubordi. Asta-sekin namoz, azon va boshqa amallar tartibga solindi. Payg'ambar bu shaharga uchinchi taraf vakili sifatida taklif etilgan edi. Avval, murosasiz *Avs* va *Xazraj* arab qabilalari hamda *Banu Qurayza*, *Banu Qaynuqo'*, *Banu Nadir* yahudiy qabilalari bilan o'zaro sulh tuzildi.

Hijratning ikkinchi yili ramazon oyida (mil. 624 y.) musulmonlar ummasi qo'shinlari va makkaliklar o'rtasida *Badr* jangi bo'ldi. Bu jang Madinadan 80 mil (taxminan 150 km.) uzoqda Suriya karvon yo'lida joylashgan *Badr* qudug'i yaqinida bo'lib o'tdi. Murosasiz kechgan jang musulmonlar g'alabasi bilan tugadi. Bu jangdan so'ng Umma mavqei Madina ahli orasida beqiyos o'sdi. Shu davrdan boshlab Muhammad payg'ambar yetakchiligidagi islom jamoasi kuchli bir davlatning vazifalarini bajara boshladi. Madina ichidagi Payg'ambar muxoliflari *munofiqun* nomini oldi. Barcha arab qabilalari *mushrik* deb e'lon qilindi. Ular yoki islom dinini qabul qilishlari yoki ochiq maydonga jangga chiqishlari shart edi. Bu jamoa-davlat qisqa va uzoq muddatli sulh shartnomalarini tuzish orqali turli arab qabilalari va qabilalar ittifoqlarini o'z hukmiga bo'ysindira boshladi. Bo'ysingan qabilalar har yili jonivorlari hisobidan Madina davlatiga Umma-davlat xarajatlari uchun *sadaqa* (mol to'lovi) bermoqlari lozim edi. *Sadaqa* bermaganlarga qarshi harbiy yurishlar tashkil etilardi. O'ljadan to'lovga o'tish (Makkaning fathidan so'nggi davrda) davlatning shakllanishi haqida dalolat beradi.

Yahudiy, xristian va *sobi'larahlal-kitob* mavqeiga ega bo'lishdi. Ular Madina davlati xazinasiga har bir voyaga yetgan erkak boshidan to'lov (*jizya*) yig'ib berib, o'z ijtimoiy-diniy avtonomiyalarini saqlab qolish huquqiga ega bo'ldilar. Ammo Madina davlatining asosiy muxolifi Makka jamoasi bo'lib qolaverdi. Hijratning oltinchi yilida Makka qurayshilari bilan tuzilgan Hudaybiya shartnomasi eng muhim g'alabalardan biridir.

Makka fathidan (630 y.) so'ng islom davlati Arabiston yarim orolida to'la g'alabaga erishdi. Shuni alohida ta'kidlash zarurki, Makkaning olinishi musulmonlar uchun g'oyat katta ahamiyatga ega bo'ldi, chunki shundan so'ng musulmonlar jamoasi Arabiston muhitida yetakchi davlat va siyosiy kuchga aylandi.

Shu bilan bir qatorda Madina diniy qoida va tartiblar bir tekis shakllana boshladilar. Diniy masalalarga oydinlik kiritishga yahudiy qabilalari bilan bo'lgan mojarolar albatta o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmadi. Qiblaning Quddusdan Makkadagi Ka'baga o'zgartirilishi, *ahl al-kitobga* (yahudiylar, xristianlar, sobiylar) *ahl az-zimma* (musulmon davlati himoyasi ostidagi diniy jamoa) mavqei berilishi va islomda arabiy unsurlarning kuchayishi shu voqealar bilan bog'liqdir. Payg'ambar Umma hayotini ko'p hollarda atrofdagi odamlar uchun odatiy bo'lgan qoidalar asosida boshqardi. Muhim hollarda yangi diniy va ijtimoiy qoidalar *vahy* orqali kiritildi. Bu masalalarda biz Madina davlatini teokratik davlat deb atashimiz mumkin.

11 hijriy yil 12 rabi' I/632 milodiy yil 8 iyun kuni Payg'ambar vafot etdi. Bu bilan islom tarixida ilk davr – Qur'oniylar davri yoki teokratiya davri tugadi. Bundan buyon musulmon-arab davlati tarixida podshohlar – *xalifalar*, islom dini normalarini shakllantirish va rivojlantirishda diniy ilmlar bilimdonlari – ulamolarning roli tobora oshib boraverdi.

Muhammad payg'ambar vafoti haqidagi xabar Madina ahli orasida yoyilgach, ansorlar *Umma* boshchisi – *xalifalikka* nomzod masalasini hal qilish maqsadida Banu So'ida qabilasining Saqifa nomli guzariga oshiqdilar. Bir qancha muhojirlar va ansorlar o'rtasida bo'lib o'tgan qizg'in bahs va tortishuvlardan so'ng xalifalikka (*xalifat rasulilloh*) Abu Bakr as-Siddiqni (632-634) saylab, barcha unga bay'at qildilar. Abu Bakr diniy va dunyoviy hokimiyatni o'z shaxsida birlashtirdi. Lekin uning hokimiyatini teokratik deb atab bo'lmaydi. Chunki u Alloh bilan muloqatda emas edi, unga xalifalik ham Payg'ambar tarafidan vasiyat etilmagan edi.

Payg'ambar vafotidan so'ng ancha bo'ysundirilgan qabilalar Madina shahar-davlati yangi yo'l boshchisi Abu Bakrga to'lov (*sadaqa*) bermaslikka qaror qildi. Ba'zi bir qabilalar o'z siyosiy mustaqilliklarini qaytarib olishni o'z oralaridan payg'ambarlar chiqarish orqali ifoda etdilar. Arab davlati tarixida ushbu voqealar «*Ridda*» nomi bilan ataladi. Abu Bakr bunday xatti-harakatlarni qat'iylik bilan bostirdi. Madina shahar-davlatining arab qabilalarini o'z tasarrufiga qaytarishi yo'lidagi olib borgan urushlari Arabiston tashqarisiga

chiqib, asta-sekin arab istilolariga aylanib ketdi. Bu esa o'z navbatida islomning arab milliy dinidan jahon diniga aylanishiga zamin yaratib berdi.

Islom ta'limoti. *Islom* so'zi arabcha – *Allohga o'zni topshirish, itoat etish, taslim bo'lish, bo'ysunish* ma'nolarini beradi. Islom dini ta'limoti bo'yicha, Muhammad payg'ambar avvalgi payg'ambarlar (O'rta Yer havzasi tsivilizatsiyasi ichida ma'lum bo'lgan) ishini davom ettirgan, ular dinini qayta tiklagan, *qiyomat* oldidan yuborilgan oxirgi payg'ambar (Xotam al-anbiyo') – nabiy va rasul deb tan olinadi.

Islom dini ichidagi uch asosiy oqimlardan biri bo'lgan sunniylikda IX asrga kelib *besht arkon* (rukn – arabcha «ustun» ma'nosini anglatadi) haqidagi ta'limot shakllanadi. Ko'pchilik ulamolar fikricha, ular quyidagilar:

1. **imon;**
2. **namoz (arabcha – salat);**
3. **zakot;**
4. **ro'za (arabcha – savm);**
5. **hajj;**

Imon. Imon masalasida islomda (*ahl as-sunna, shi'alar, xavorijlar* ichida) avvalgi davrda turli maktablar vujudga kelib, ular shu kungacha rivojlanib kelmoqdalar. Ba'zi ta'limotlar (masalan, *mu'tazila, murji'a*) yo'qolib, yangi teologik maktablar paydo bo'lgan. Shuningdek, ko'p hollarda alohida olingan mashhur mutafakkir-ulamoning shaxsiy yo'li (*mazhabi*) ancha xususiyatlarga ega bo'ladi. *Ahl as-sunna va-l-jamoa* ichida klassik davrda ikki asosiy maktab – *moturidiylar* va *ash'ariylar* kuchli mavqega ega bo'ldilar. Masalan, *moturidiylar* nazdida aqida masalalarida quyidagicha fikr mavjud:

«Imon» so'zining lug'aviy ma'nosi *ishonmoq, tasdiqlamoq* bo'lib, istilohda esa *Lo iloha illa-lloh, Muhammadun rasululloh* («Allohdan o'zga ilohiyat yo'q va Muhammad – Allohning payg'ambari») *kalimasini* til bilan aytib (*al-iqror bi-l-lison*), dil bilan tasdiqlash (*at-tasdiq bi-l-qalb*) demakdir. Mazkur ta'limot boshqalaridan *imon* masalasida *ama'ni* alohidalashi bilan farqlanadi. Imonning yetti sharti bor. Ular:

– Allohning borligi va birligiga imon keltirish, ya'ni Allohning Qur'oni karimda va Muhammad payg'ambar hadislarida bayon qilingan barcha *ismlari* va *sifatlariga* imon keltirish. Ibodat qilish va sig'inishga undan o'zga loyiq zot yo'q deb bilish, uning barcha buyruqlarini qabul qilish va barcha qaytargan narsalaridan qaytish. Qur'onning «al-Ixlos» (112-) surasida Alloh taoloning yagonaligini shunday ta'riflanadi: «Aytgin (Ey, Muhammad payg'ambar): Alloh yagonadir, beniyozdir (hech kim va hech narsaga muhtoj emas, balki barcha unga muhtojdir), tug'magan, tug'ilmagan va uning tengi yo'qdir» (Qur'on, 112:1-4);

– farishtalarning borligiga imon keltirish. Farishtalar (*malo'ika*) Allohning nurdan yaratgan, uning buyruqlarini so'zsiz bajaruvchi, uning amridan tashqari chiqmaydigan xos bandalaridir. Ulardan Jabro'il (Jibril), Miko'il (Mikol) kabi buyuk farishtalarning nomlari Qur'onda zikr etilgan. Jabro'il farishtaning vazifalaridan biri payg'ambarlarga Allohning *vahylarini* yetkazish bo'lgan. Farishtalardan ba'zilari odamlar bilan doim birga bo'lib, ularning yaxshi va yomon ishlarini yozib boradilar. Qur'onda ular «*Kirom kotibun*» (*mukarram kotiblar*) deb zikr etilgan (Qur'on, 82: 10-12). Bundan tashqari, tafsir kitoblarida Isrofil, Azro'il nomli farishtalarning ismlari qayd etilgan. Qur'on va hadislarda farishtalar haqida juda ko'p yerda so'z yuritilgan. Ularga ishonish imonning shartlaridandir;

– ilohiy kitoblarga imon keltirish. Alloh Muhammad payg'ambarga Qur'onni nozil qilganidek, boshqa payg'ambarlarga ham kitoblar tushirgan. Ulardan bizga ma'lum bo'lganlari: Ibrohim payg'ambarga «Sahifalar», Muso payg'ambarga «Tavrot», Dovud payg'ambarga «Zabur» va Iso payg'ambarga berilgan «Injil» kitoblaridir. Ulardan boshqa payg'ambarlarga yuborilgan kitoblar haqida Qur'on va hadislarda xabar berilmagan. Yuqorida nomlari zikr etilgan kitoblarning barchasi Qur'onda Alloh tomonidan nozil qilingan deb ta'kidlanganligi sababli ularga shunday deb ishonish imonning shartlaridan hisoblanadi. Islom ta'limotiga ko'ra, oldingi ilohiy kitoblar buzilib ketganligi sababidan Qur'on ularning ta'limotini tiklab kelgan;

– payg'ambarlarning haqligiga imon keltirish. Alloh insonlarga to'g'ri yo'lni ko'rsatish uchun payg'ambarlar yuborgan. Barcha payg'ambarlar bir zanjirning bo'g'inlari kabi dirlar. Qur'onda 25 payg'ambarning nomlari

zikr etilgan. Hadislarda payg'ambarlarning umumiy soni 124 ming ekanligi bayon qilingan. Musulmonlar uchun ulardan Qur'onda nomi zikr qilingan va zikr qilinmaganlarning barchasiga barobar imon keltirish shart;

– Oxirat kuniga ishonish. Dunyoning ibtidosi bo'lgani kabi uning intihosi ham bor. Islom ta'limotiga ko'ra, bu dunyo bir sinov maydonidir. Bu dunyoda qilingan savob ishlar uchun mukofot, gunoh ishlar uchun jazo beriladigan oxirat hayoti mavjud. Qiyomat kuniga va oxirat hayotiga ishonish islomning asosiy g'oyalaridan biridir;

– taqdirga – inson boshiga tushgan yaxshiligi yomonlik Allohdan ekaniga – e'tiqod qilish. Yuqorida aytib o'tilganidek, islomning ma'nosi «*taslim bo'lmoq*», «*o'zini topshirmoq*»dir. Shunga binoan, inson hayotda ro'baro' bo'ladigan barcha yaxshi-yomon ishlarni o'zi uchun Alloh tomonidan belgilangan sinov va imtihon deb bilishi lozim. Yaxshiliklarga shukr qilmog'i, qiyinchilik va mashaqqatlarga sabr qilmog'i imonning shartlaridan biridir;

– o'limdan keyin qayta tirilish. Islom ta'limotiga ko'ra, qiyomat kuni bo'lganda barcha insonlar qabrlaridan turadilar va mahshargoh maydoniga yig'iladilar. U yerda barcha odamlar dunyodagi amallariga qarab mukofot (jannat) yoki jazo (do'zax)ga mahkum etiladilar.

Namoz. Namoz – islomda imondan keyin musulmonlar ustiga farz qilingan ikkinchi amal hisoblanadi. Namoz arkonlari Qur'oni karimda to'liq bayon etilmagan bo'lsa ham, ammo u haqda ba'zi ko'rsatma va tartiblar berilgan. Namozning vaqti, miqdori hamda ado etish tartiblari hadislar bilan joriy etilgan. Bu masalada musulmonlar orasida har xilliklar mavjud bo'lib, ular negizida turli mazhab ta'limotlari shakllandi. Har kuni besh vaqt: bomsod – (tong otishidan kun chiqquniga qadar), peshin – (quyosh tikkadan oqqanidan to biron narsaning soyasi o'z bo'yiga ikki barobar kelguniga qadar), asr – (peshin vaqti chiqishi bilan to quyosh to'liq botgunga qadar), shom – (quyosh to'liq botganidan ufqdagi qizillik yo'qolguniga qadar), xufton – (shom vaqti chiqqanidan tong otguniga qadar) ado etiladi.

Zakat. Zakot – «poklash» ma'nosini bildiradi, ya'ni ehtiyojdan tashqari bo'lgan boylikning qirqdan bir qismini (1/40) sadaqa qilish. Zakot moli zakot miqdoriga yetgan badavlat kishilar uchun farz etilgan. Zakot yetim-yesir, beva-bechoralar, musofirlar, qarzdorlar, Alloh yo'lida yurganlar, zakot yig'uvchilarga beriladi. Zakot hijriy hisob bilan bir yil davomida ishlatilmay turgan yoki shaxsiy ehtiyojdan tashqari, xususiy mulk sifatida foydalanilayotgan mablag'dan beriladi. Zakot vositasida jamiyat kishilari orasida o'zaro hurmat - e'tibor ortib, bir muncha tenglik yuzaga keladi. Bu jamiyat taraqqiyoti, tinch va osudaligi yo'lida o'ziga xos ahamiyat kasb etadi.

Ro'za. Ro'za – yilda bir oy: hijriy qamariy kalendarining *ramazon* oyi davomida kunduz kunlari yeyish-ichish va jinsiy aloqada bo'lishdan tiyilish. Ro'za *Hijrat*ning ikkinchi yili farz bo'lgan. Bu ibodat kasal yo safarda bo'lgan kishilardan boshqa kunlarda tutib berish sharti bilan soqit qilinadi. Sababsiz ro'zani buzgan kishi boshqa kunda tutib berish bilan birgalikda, uning jazosi sifatida ikki oy paydar-pay ro'za tutishi lozim bo'ladi. Shuningdek, ro'za ramazondan tashqari oylarda ham tutilishi mumkin. Masalan, *nafl* ro'za yoki qasamni buzishdagi *kafforat* uchun ham ro'za tutiladi.

Haj – qodir bo'lgan kishi uchun umrida bir marta Makka shahridagi Ka'bani ziyorat qilish va ushbu ibodat o'z ichiga oladigan arkonlarni ado etishdan iborat. Haj farz amallardan hisoblansada, O'rta Osiyo Arabistondan uzoq masofada joylashganligi sababli yuqorida zikr etilga «*qudrati yetganlik*» sharti ulamolar tarafidan kiritilgan. Haj *zuhlajja* oyining 8 kunidan boshlanadi. Haj qilishning uch turi mavjud: «ifrod» – faqat haj amallari bajariladi, «qiron» – haj va *umra* amallari oldinma-ketin bajariladi, «tamattu'» – avval *umra* qilinib, *ehromdan* chiqiladi va *zuhlajja* oyining sakkizinchi kuni *ehromga* kirib, haj ruknlari ado qilinadi. Hajning farzi uchta: *ehrom* bog'lab niyat qilmoq, Arafotda turmoq, Ka'bani *tavof* qilmoq. Islom dinida yuqorida birinchi rukn sifatida zikr qilingan *imon* va boshqa e'tiqod masalalari – *ilm al-aqo'id* (ilohiyot) ilmida o'rganilsa, keyingi 4 masala – *ibodat* masalalari boshqa ko'pgina savollar bilan *ilm al-fiqh* (diniy qonunshunoslik) doirasida bayon qilinadi va o'rganiladi.

O'RTA OSIYODA ISLOM DINI. Islom dinining O'rta Osiyoga kirib kelishi va tarqalishi bevosita arab istilolari va arablar ko'p asrlik hukmronligining o'rnatilishi bilan bog'liq. O'rta Osiyoga arab yurishlari qariyb 643-44 yil atroflarida boshlangan bo'lsa ham, o'lkani uzil-kesil bosib olishga uzoq davrli kurashdan so'ng faqat arab qo'mondoni Qutayba ibn Muslim al-Bohiliy (704-715) erishdi. Mintaqada yangi siyosiy

kuchning paydo bo'lishi oqibatida O'rta Osiyo ikki qismga bo'lindi: 1) Movarounnahr («Ikki daryo oralig'i») va 2) Arodi at-turk («Turklar yerlari», ya'ni arablarga bo'ysunmagan hukmdorlar yerlari). Mazkur ikki hududda islomlashuv jarayonlari turli xilda kecha boshladi.

Movarounnahrning islomlashuviga quyidagi ikki omil bevosita o'z ta'sirini o'tkazdi. Abu Muslim (747-755) qo'zg'oloni davrigacha O'rta Osiyo islomdan oldingi davr hukmdorlari (ixshid, buxor-xudot va boshqalar) o'z mavqelarini saqlab turdilar. Jumladan, ular mahalliy aholini boshqarish va ulardan arablar uchun soliq yig'ish vazifalarini bajardilar. Umaviy hukmdorlari mamlakat ichki ishlariga bevosita aralashmasdan, mahalliy sulolalardan o'lpon olish bilan cheklanardilar. Ba'zida bu o'lpon mahalliy aholidan yig'ilgan jizya (boshqa din vakillaridan yig'iladigan soliq) sifatida qabul qilinardi. Bu esa keyinchalik islom dinini qabul qilgan aholidan oddiy soliq yoki jizya yig'ish masalasida chigallikning kelib chiqishiga sabab bo'ldi. Ikkinchi omil Umaviylar davrida (661-750) arablarning mahalliy aholi tarafidan islom dinini qabul qilishga monelik qilishlari bilan bog'liqdir. Chunki arablar ilk davrda talay imtiyozlarga ega edilar. Bu davr qoidalariga ko'ra, islom dinini qabul qilgan kishi «arab»ga aylanardi, ya'ni jamiyatda arablar kabi imtiyozlarga ega bo'lardilar.

Bu holda mahalliy musulmonlardan jizya olmaslik, arab va arab bo'lmagan musulmonlarning teng huquqliligi uchun kurash olib borgan islom dini ichidagi murji'iyalar diniy-siyosiy harakat g'oyalari Movarounnahrda keng tarqalish imkoniyatlariga ega bo'ldi. Chunki o'lkada arab bo'lmagan musulmonlarning haq-huquqlari arablar tomonidan poymol etilardi. Murji'ylarning faol harakatlari VII asrning 20-40 yillariga to'g'ri keladi. Murji'iy al-Horis ibn Surayj qo'zg'oloni (734-746) Movarounnahr aholisi tarafidan qizg'in qo'llab-quvvatlandi. I/VII asrda shakllana boshlagan murji'ylarning aynan imon va amalning ayri-ayri ekanligi haqidagi qarashlari bu hududda yerli aholining hech bir qiyinchiliksiz islomni qabul qilishlariga, shuning barobarida, yangi shakllanayotgan islom jamiyatida teng huquqlilikka erishishlariga qulay sharoit yaratib berdi; keyinchalik esa – ular garchi arab tilini, qiyin diniy amallarni, o'zlariga butkul yot muhitni to'la anglab yetmasalar-da, ijtimoiy mavqelari va milliy-madaniy qadriyatlarini saqlab qolishga muvaffaq bo'ldilar. Abu Muslim (749 yil) harakati g'alabasi oqibatida arab bo'lmagan musulmonlarning arablar bilan teng huquqlilikka erishishi natijasida murji'iylik g'oyalari siyosiy-ijtimoiy sohadan ilohiyot fani jabhasiga ko'cha boshladi

So'nggi tadqiqotlar Movarounnahr hududlarida islomning ilk davrlarida ratsionalizmning keng tarqalganligi haqida guvohlik beradi. O'lkada tabiiyot (Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy, Abu Rayhon al-Beruniy) va falsafa (Abu Nasr al-Forobiy, Ibn Sino) ilmlari bilan bir qatorda ratsionalistik diniy ilmlar ham barq urib rivojlandi. Mu'taziliylar, ismoiliylar, ilk sufiylar (al-Hakim at-Termiziy) madaniy hayot tarixida chuqur iz qoldirdilar. Bunga javoban islom dunyosining markaziy hududlaridan traditsionalistlar (an'anachilar, ahl al-hadis) ta'limotlari kirib kela boshladi. Islom ta'limotini keyingi davrda paydo bo'lgan yangiliklardan (bid'at) tozalash bu oqimning negizgi shiori bo'lib qoldi. Bu tanqidiy ruh muhaddislarga siyosiy sohada ham ancha muvaffaqiyatlar keltirdi. Hadislarni yig'ish, tartibga solish va faqat ishonchlilarini to'plamlarga jamlash borasida mislsiz ishlar qilindi. Imom al-Buxoriy, Imom at-Termiziy, Imom ad-Dorimiy, Abd ibn Humayd al-Kashshiy, Kulayb ibn al-Haysam ash-Shoshiylar hadis to'plamlari bilan islom tarixi zarvaraqaalariga o'z ismlarini yozdilar. Natijada muhaddislarning ijtimoiy-siyosiy mavqei Movarounnahrda, jumladan poytaxt Buxoroda, beqiyos o'sdi.

5 - Mavzu	Islom dini.
-----------	-------------

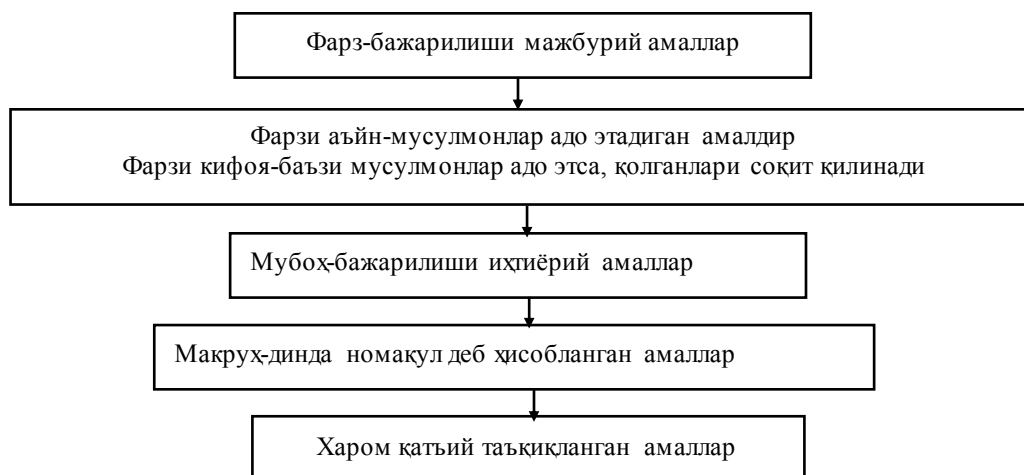
1.1. Ma'ruza mashg'ulotining o'qitish texnologiyasi.

Vaqt - 2 soat	Talabalar soni: 30 - 60 nafar.
O'quv mashg'ulotining shakli	Vizual ma'ruza
Ma'ruza mashg'ulotining rejasi	1. Islom dini va uning vujudga kelishi sabablari. 2. Islom dinining shakllanishida Muhammad alahissalomning o'rni. 3. Madina islom davlatining vujudga kelishi, dastlabki xalifalar. 4. Islomning Markaziy Osiyoga tarqalishi
O'quv mashg'ulotining maqsadi: Islom dini va uning vujudga kelishi sabablari, tarixiy sharoiti, ta'limoti, muqaddas manbalari, urf – odat va marosimlari xaqida ma'lumot berish.	
Pedagogik vazivalar	O'quv faoliyatining natijalari
- Islom dini va uning vujudga kelishi sabablari, tarixiy sharoitini tushuntirish - Islomning din sifatida shakllanishini ochib berish - Islom dinining aqidalari va ta'limotlari, urf – odat va marosimlari xaqida ma'lumot berish - Madina islom davlatining vujudga kelishi, dastlabki xalifalar xaqida ma'lumot berish. - Islomning Markaziy Osiyoga tarqalishi va rivojlanish davrini yoritish.	- Islom dini va uning vujudga kelishi sabablari, tarixiy sharoiti tushuntiriladi - Islomning din sifatida shakllanishini aniqlandi - Islom dinining aqidalari va ta'limotlari, urf – odatlari ochib berildi - Madina islom davlatining vujudga kelishi, dastlabki xalifalar xaqida ma'lumot olindi. - Islomning Markaziy Osiyoga tarqalishi va rivojlanishi, uning o'lka xalqlariga tasirini aniqlandi.
O'qitish uslubi va texnikasi	Ma'ruza, muammoli holatlarni yechish, aqliy hujum, klaster
O'qitish vositalari	Proyektor, tarqatma materiallar
O'qitish shakli	Individual, frontal, juftlikda ishlash
O'qitish sharoitlari	Proyektor va kompyuter bilan ta'minlangan auditoriya

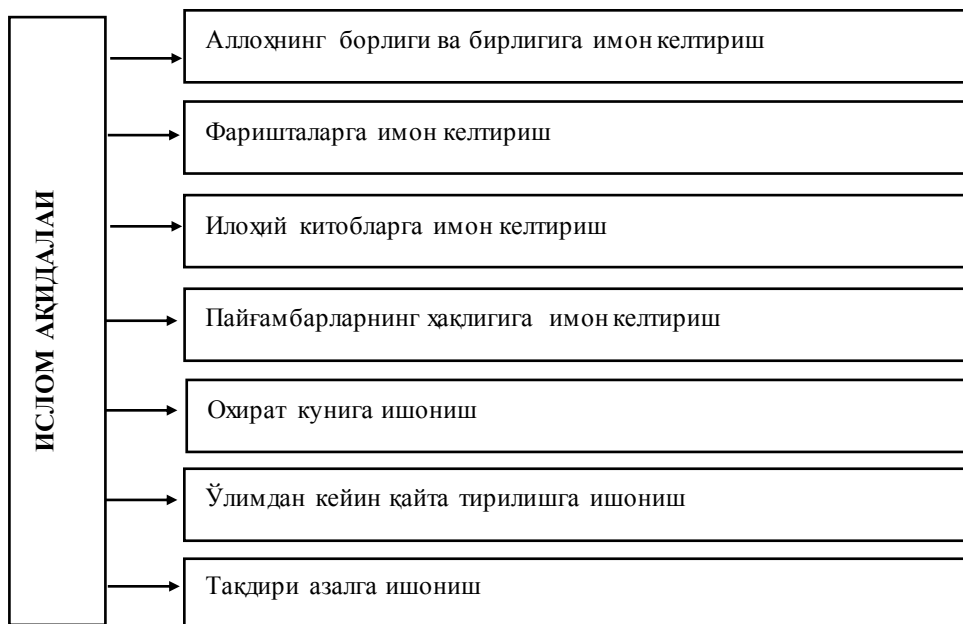
1.2. Ma'ruza mashg'ulotining texnologik kartasi.

Bosqichlar vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchi	Talaba
1-bosqich. Kirish (5 min.)	1.1. Mavzu maqsad va rejalashtirilgan o'quv natijalarini e'lon qiladi. 1.2. Rejani ekranga chiqaradi.	1.1. Eshitadilar, yozib oladilar. 1.2. E'tibor beradilar.
2-bosqich. Bilimlarni faollashtirish. (10 min.)	2.1. Asosiy tushunchalarni namoyish qiladi. 2.2. O'quv faoliyatini baholash mezonlarini ma'lum qiladi.	2.1. Aniqlik kiritadilar, savollar beradilar.
3-bosqich. Asosiy (55 min.)	3.1. Quyidagi savol bilan murojat qiladi: Islom dini xaqida qanday malumotga egasiz? 3.2 Islom dini va uning vujudga kelishi sabablari, tarixiy sharoitini tushuntiriladi 3.3 Islomning din sifatida shakllanishini ochib beriladi. 3.4.Islom dinining aqidalari va ta'limotilari, urf – odat va marosimlari xaqida ma'lumot beriladi 3.4.Islom davlatining vujudga kelishi, dastlabki xalifalar xaqida ma'lumot beriladi. 3.5. Islomning Markaziy Osiyoga tarqalishi va rivojlanishi, ouning o'lka xalqlariga tasirini yoritiladi.	3.1 Islom dini xaqida xaqida qisqacha ma'lumot beradi 3.2. Yozib oladilar. 3.3. Tushunchlarni mohiyatini anglaydilar. 3.4. Eshitadilar. 3.5 Eshitadilar, yozib . oladilar.
4-bosqich. Yakuniy (10 min.)	4.1. Mavzuga hulosasi yasaydi. O'quv jarayonida faol ishtirok etgan talabalarni rag'batlantiradi. 4.2. Musatqil ishlash va bilimlarni mustahkamlash uchun savollar beradi.	4.1. Eshitadilar. 4.2. Topshiriqlarni yozib oladilar.

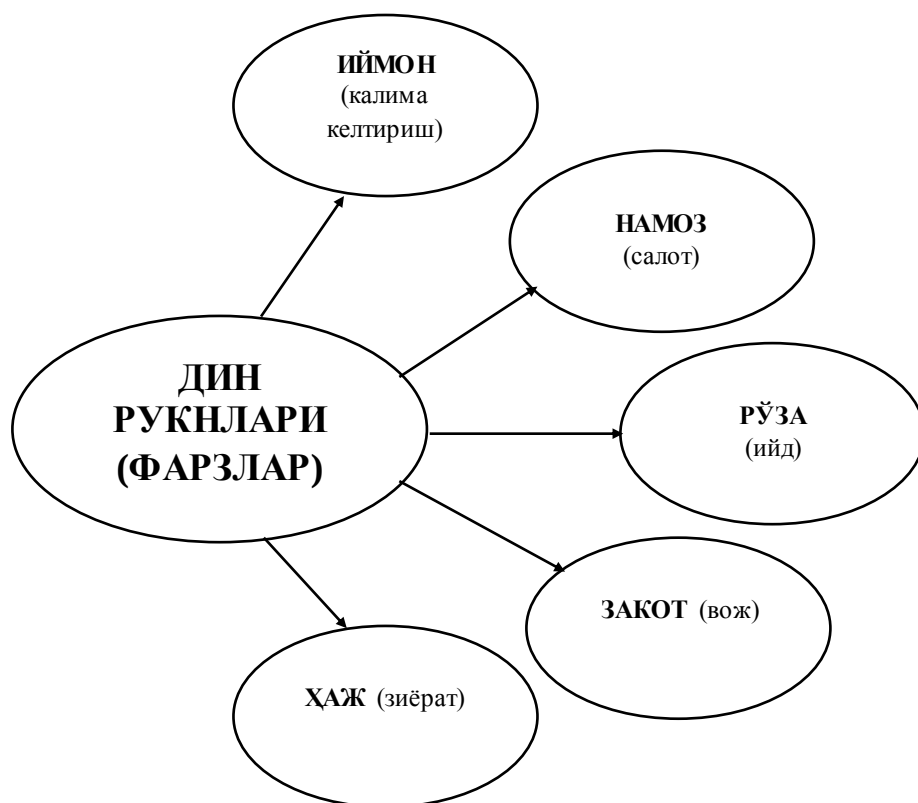
ШАРИАТНИНГ КАТЕГОРИЯЛАРИ

ИСЛОМДА ИЙМОН АҚИДАЛАРИ

ИСЛОМ АРКОНЛАРИ

O'tilgan mavzu bo'yicha savollar:

1. Muhammad payg'ambar qachon va qaerda dunyoga keldi?
2. Islom dinining asosiy aqidasi nimalardan iborat?
3. Yangi din da'vati taxminan qachon boshlandi?
4. 622 yildagi *Hijraning* mohiyati nimalardan iborat?
5. Makka va Madina davrlaridagi dinga da'vat mavzularida qanday asosiy farqlar bor?
6. Ilk islom davrida din va siyosat masalalari qay darajada bog'liq bo'lgan?

Tàyanch so`zlàr:

1.Kaba;	4.Imon;	7.Farz;
2.Johiliya;	5.Mushrik;	8Payg'ambar;
3.Islom;	6.Davat;	9.Musulmon

Adabiyotlar:

1. At-Termiziy. Shamoili Muhammadiya / Sayid Mahmud Taroziy-Oltinxon to'ra tarjimasi. T.: Mehnat nashriyoti, 1991.
2. Hasanov A.A. Makka va Madina tarixi. T., 1992.
3. Textual Sources for the Study of Islam. Edited and Translated by Andrew Rippin and Jan Knappert. Chicago, 1990.
4. Ibn Xisham. Sirat Sayyidina Muhammad Rasul Allax // Xrestomatiya po islamu. Per. s arabskogo, vved. i primech. M., 1994, B. 12-24.
5. Axmad b. Faris ar-Razi. Audjaz as-siyar li-Xayr al-bashar // Xrestomatiya po islamu. Per. s arabskogo, vved. i primech. M., 1994, B. 26-32.
6. Bol'shakov O.G. Istoriya Xalifata. 1. Islam v Aravii (570-633). M., 1989.
7. Islam. Entsiklopedicheskiy slovar'. M., 1991. B. 32-33, 128-129, 161.
8. Islam. Entsiklopedicheskiy slovar'. T., 2005.
9. Karimov A. I. "Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch" Toshkent 2008 yil.

Mavzu №6 Islom dinining asosiy manbalari. (2 soan)

REJA:

1. Quron va Hadis – islom dinining asosiy manbalari.
2. Quronning tarkibi va jamlanishi.
3. hadis va buyuk muhaddislar.

QUR`ONI KARIM Qur'oni karim – Alloh tarafidan 23 yilga yaqin muddat mobaynida Muhammad payg'ambarga oyatma-oyat, sura-sura tarzida nozil qilingan ilohiy (sakral) kitobdir. Bu kitob islom dinining muqaddas manbasi hisoblanadi. Islom ilohiyot maktablaridan biri *ahl as-sunna va-l-jamoa* ta'limotiga ko'ra, Qur'on Alloh taoloning so'zi va uning azaliy ilmidir.

Muqaddas Yozuv ko'p nomlaridan biri bo'lgan «Qur'on» so'zi – arabcha «qara'a» (o'qimoq) fe'lidən olingan. Boshqa fikrga binoan, u suryoniy tilidagi «kerain» – «muqaddas yozuv» ma'nosini bildiruvchi so'zdan olingan. Qur'on suralardan iborat. Sura Qur'ondan bir bo'lak bo'lib, eng kami uchta yoki undan ortiq oyatlarni o'z ichiga oladi. Qur'onda jami 114 ta sura mavjud. Oyatlar soni esa, Qur'on mantlarini taqsimlashning turli yo'llariga ko'ra, 6204 ta, 6232 ta, hatto 6666 tagacha belgilangan. Bu har xillik Qur'on nusxalarining bir-biridan farqli ekanligini emas, balki undagi oyatlarning turli qiro'at maktablarining (ularning soni 14 dan ortiq) an'analari bo'yicha turlicha taqsimlanganligini bildiradi.

Qur'ondagi suralar o'z mazmuniga yoki nozil bo'lgan vaqtiga, ya'ni xronologik tartibiga qarab emas, balki hajmiga ko'ra – avval katta, so'ng kichik suralar tartibida Payg'ambar vafotidan ancha keyin yig'ilib, joylashtirilgan. Suralarning hajmi ham har xil: eng katta hajmli ikkinchi surada 286 oyat bor bo'lsa, eng kichik suralar faqat 3 oyatdangina iborat.

Islomshunoslik va qur'onshunoslik xulosalari asosida suralarning xronologik tartibini quyidagicha shaklda tasavvur qilish mumkin:

1. Birinchi Makka davri (610-615 yillar). Bu davrda yuksak adabiy ijod namunalari bo'lgan saj' janridagi suralar o'qilgan. Yevropa olimlari ularga «Nazmiy suralar» deb nom berganlar.
2. Ikkinchi Makka davri (616-619 yillar). Bu suralar Muhammad payg'ambar va ularning izdoshlari doimiy ta'qib ostida yashagan va ko'pchiligi Habashistonga ko'chib ketgan vaqtda o'qilgan. Bu suralarda Allohning «Rahmon» sifatida ko'p tilga olinganligi sababli Yevropa olimlari ularni «Rahmon suralari» deb ataganlar.
3. Uchinchi Makka davri (619 yil boshlaridan – 622 yil sentyabrigacha). Bu davrda ham Muhammad payg'ambar va uning izdoshlari ta'qib ostida yashaganlar, maxfiy ravishda, ko'pincha shahardan tashqarida ibodatga to'planganlar. Bu davr suralarida payg'ambarlar haqidagi asotir-hikoyatlarga keng o'rin berilganligi sababli, yevropalik olimlar bularga «Payg'ambarlik suralari» deb nom berganlar.
4. Tarixiy voqealarni aniqroq aks ettirishini e'tiborga olgan holda Madinada tushirilgan 24 ta suraning nozil bo'lish davrini quyidagi besh bosqichga ajratish mumkin:
 - A. I davr (622 yil oktyabridan 624 yilgacha). Muhammad payg'ambar Madinaga ko'chib o'tganlaridan so'ng to makkaliklar bilan birinchi yirik to'qnashuv – Badr jangigacha o'qilgan 4 sura bu davrga kiradi.
 - B. II davr (624 yil martidan 625 yil martigacha). Bu davr Badr jangidan to Uhud jangigacha o'tgan bir yil mobaynida o'qilgan 3 surani o'z ichiga oladi.
 - V. III davr (625 yil martidan 627 yil martigacha). Uhuddagi mag'lubiyatdan to Xandaq jangigacha o'tgan ikki yil ichida beshta sura nozil bo'lgan.
 - G. IV davr (627 yil aprelidan 630 yil yanvarigacha). Bu davrga Xandaq jangidan to Makka fathigacha o'tgan salkam uch yil ichida o'qilgan 8 sura kiradi.

D. V davr (630 yil fevralidan 632 yil mayigacha). Makka fathidan Muhammad payg'ambarning vafotigacha o'tgan ikki yildan ortiqroq davr ichida yana to'rtta sura nozil bo'lgan.

Muhammad payg'ambar vafotidan keyin Qur'on kishilarning xotirasida va yozgan narsalarida saqlanib qoldi. Payg'ambardan so'ng musulmonlarga Abu Bakr boshliq etib saylandi. Uning xalifalik davrida (632-634) mo'minlar va murtaddlar (*dindan qaytgan*) o'rtasida shiddatli janglar (yuqorida eslatilgan *Ridda* voqealari) bo'lib o'tdi. Ushbu janglarda Qur'onni to'liq yod olgan *muqri'lar* (qorilar) ko'plab *shahid* bo'ldilar. Shunda bo'lajak xalifa Umar ibn al-Xattob (634-644) Abu Bakrga: «Barcha qorilar shu zaylda o'lib ketaversa, Qur'on nuqsonli bo'lib qolishi mumkin, shu sababli uni jamlab kitob holiga keltirish zarur», - degan maslahatini beradi. Avvaliga Abu Bakr ikkilanib turadi, chunki bu ish Payg'ambar hayotlik paytlarida qilinmagan edi. Bu hol bid'at deb qabul qilinishi mumkin edi. Keyinroq Abu Bakr ham Qur'onni kitob shakliga keltirib qo'yish zarurligini anglab yetdi va Zayd ibn Sobit ismli sahobani chaqirib bu ishni unga topshiradi. Shunday qilib, Zayd va boshqa qorilar mashaqqatli urinishlardan keyin Qur'onni kiyik terisidan bo'lgan sahifalarga yozib chiqdilar va bog'lab Abu Bakrning uyida saqlab qo'ydilar. Bu jamlanma keyinchalik «as-Suhuf al-bakriya» - «Abu Bakr sahifalari» deb nomlandi. Abu Bakr olamdan o'tgandan keyin jamlanma Umar ibn al-Xattob uyiga, u olamdan o'tgandan so'ng, uning qizi - Payg'ambar ayoli Hafsada qoldi.

Vaqt o'tishi bilan islom davlatida turli siyosiy guruhlar paydo bo'ldi. Ular o'rtasidagi ziddiyatlar xalifa Usmon ibn Affon (644-656) davrida o'tkirlashdi. Har bir guruh o'z siyosiy iddi'olarini Qur'on orqali asoslashga urinar edilar. Qur'onni o'qishdagi turli ixtiloflar bunga asos yaratar edi. Bu ixtiloflarni bartaraf etishni istagan xalifa Qur'onning yangi tahririni ko'chirishga buyruq beradi. Xalifa Usmon ibn Affon topshirig'iga binoan Zayd ibn Sobit barcha Qur'on qismlarini yig'ib, taqqoslab chiqib, qaytadan Qur'on karim matnini jamladi. Qur'onning birinchi rasmiy nusxasi 651 yilda xalifa Usmonga taqdim etildi. U asl nusxa hisoblanib undan yana uchta, ba'zi manbalarga ko'ra yettita nusxa ko'chirtirilib, arab askarlari turgan yirik shaharlardan - Basra, Damashq, Kufaga jo'natiladi. «**Imon**» deb nomlangan asl nusxa esa Madinada, xalifa Usmon huzurida qoldi. Ko'chirilgan nusxalar «**Mushafi Usmon**» deb ataldi.

Ilk Qur'on nusxalaridagi arab yozuvi nomukammal bo'lib, ularni Qur'onni to'liq yod biluvchi usta qorilargina o'qiy olar edilar. Hammaga faqat Qur'onning shu nusxasidan ko'chirishga buyruq beradilar. Saqlangan ilk nusxalar **hijoziy va kufiy** xatlarida ko'chirilgan. Mutaxassislarining fikricha, Arab davlatining poytaxtini 749 yilda Suriyadan Iroqqa o'zgartirilishi *hijoziy* xatining yo'qolib ketishiga olib keldi. Qur'on yozuvining hozirgi ko'rinishi faqat X asr kelib to'liq shakllangan. Qur'onning shu kunimizgacha saqlanib qolgan nodir nusxalari arab yozuvi rivojining bebaho yodgorliklari hisoblanadi.

Arab tarixchilarining xabar berishlaricha, xalifa Usmon Qur'onni mutolaa qilib o'tirganida fitnachi musulmonlar tomonidan o'ldirilgan. U kishining qoni Qur'on sahifasiga to'kilgan, degan naql xalq orasida keng tarqalgan. Bundan Kufadagi kitob savdogarlari foydalanib, ko'p nusxada «qonli» Qur'on nusxalari tayyorlab sotganlar. Hozirgi paytda jahon muzey va kutubxonalarida bunday nusxalar saqlanadi. Ulardan biri Toshkent shahrida O'zbekiston musulmonlar idorasida saqlanadi. Unda ham qon izlari bo'lib, shu nusxa aynan xalifa Usmonga tegishli degan fikrlar mavjud.

Mazkur Qur'on 353 varaqdan iborat bo'lib, varaqlar o'lchami 68x53 sm., matn yozilgan qism hajmi 50x44 sm. Sahifalar kiyik terisidan ishlangan bo'lib, har biriga 12 qatordan chiroyli *kufiy* xatida yozuv bitilgan. Ko'p varaqlari yo'qolgan va keyinchalik qog'oz sahifalar bilan to'latilgan.

Tataristonlik mashhur olim Shihobuddin al-Marjoniyni (1818-1889) aytishicha, Qur'onni qayta tiklash Samarqandda joylashgan «Mug'ak masjidi» imomi Abdurrahim ibn Usmon al-O'tiz-Imoniy (vaf. 1838 y.) tarafidan bajarilgan.

Usmon Qur'oni ruslar O'rta Osiyoni bosib olguncha Samarqandda, Xo'ja Axror madrasasida saqlanar edi. Qur'onning Samarqandga keltirilishi haqida ham mutaxassislar orasida har xil taxminlar mavjud. Ulardan birida muqaddas kitobni Abu Bakr al-Qaffol ash-Shoshiy (976 yili vafot etgan, Toshkentda dafn qilingan) Bag'doddan olib kelgan, deb hikoya qilinadi. Avlodlar osha Abu Bakr Qaffol Shoshiy merosxo'rlaridan Xo'ja Ahror qo'lga o'tgan bo'lishi mumkin. Xo'ja Ahror va uning avlodlari bu nusxadan zamonalarining boshqa sufiy tariqatlari shayxlari bilan bo'lgan raqobat kurashida unumli foydalanganlar. Bu nusxa vositasida ular o'zlarining islom sarchashmalariga yaqinroq ekanliklarini isbotlamoqchi bo'lganlar. Chunonchi, Ishqiya tariqati shayxlari ahroriy naqshbandiylarga qarshi Qur'onning o'z qadimiy nusxalariga - Katta Langar

Qur'oniga ega bo'lganlar.

Ikkinchi bir rivoyatda esa, Xo'ja Ahror muridlaridan biri Makkadan haj qilib qaytayotganida Istambulga kiradi va sultonni og'ir hastalikdan davolaydi. Sulton minnatdorchilik bildirib, unga Qur'onni hadya qiladi.

Ko'pchilik arabshunos olimlarning fikricha, bu Qur'on Amir Temur (1370-1405) tomonidan Basradan ko'plab qo'lyozma kitoblar va boshqa o'ljalar bilan birga Samarqandga keltirilgan va Temurning mashhur kutubxonasiga qo'ydirilgan. Temuriylar davridagi (1405-1506) o'zaro kelishmovchiliklarda Temur kutubxonasi yondirilib yuborilgan. Tasodifan shu nusxa omon qolgan. Bu fikr haqiqatdan uzoqroq. Chunki Amir Temurning kutubxonasi haqidagi farazlar hali isbotlangani yo'q. Ikkinchi tarafdin, Amir Temur zamonida boshqa bir Qur'on nusxasi hukmdorlar diqqat-e'tibori markazida edi. Bu Samarqand jome-masjidi (keyinchalik bu masjid Bibi-xonim masjidi nomini olgan) sahniga qo'yilgan Boysung'ur Qur'onidir.

Toshkent Qur'onini ilmiy jihatdan chuqur o'rgangan sankt-peterburglik sharqshunos olim A.F. Shebunin fikricha, Qur'on Basradan Amir Temur tomonidan Samarqandga keltirilgan. Chunki, A.F. Shebunin Parij, Berlin va Makkadagi boshqa nusxalariga solishtirib, bizdagi Qur'onning Basra nusxasi ekanligini isbotlashga harakat qildi. Darhaqiqat, bu muqaddas kitob eski nusxalardan hisoblanib, u VIII asr oxiri-IX asr boshlarida yaratilgan.

1868 yilda rus askarlarining Samarqandga kirishi bilan Usmon Mushafiga e'tibor kuchaydi. Musulmonlar Qur'onni yashirincha Buxoroga jo'natmoqchi bo'ladilar. Biroq bu xabar Zarafshon o'lkasining boshlig'i general Abramov qulog'iga yetib, «fan uchun bunday nodir, bebaho, qadimiy yodgorlikni qo'ldan chiqarmaslikning hamma chorasi ko'rilsin», deb polkovnik Serovga buyruq beradi. Serov Qur'onni general Abramovga keltiradi. Abramov esa uni zudlik bilan Turkiston general-gubernatori fon Kaufmanga yetkazadi. U, o'z navbatida, 1869 yil 24 oktyabrda Usmon Qur'onini Sankt-Peterburgga – Imperator kutubxonasiga alohida kuzatuvchilar nazoratida jo'natdi.

Bu Qur'on nusxasi ustida tadqiqotlar boshlandi. Masalan, 1895 yili mazkur Qur'onning bir varag'i 2 ming nusxada chop etildi. 1905 yili esa Ilyos ibn Ahmad-shoh «Yosin» surasining fotonusxasini chiqardi. Shu yili S.I. Pisarev va F.I. Uspenskiy Qur'onni faksimile uslubida 50 nusxa chop etib, 25 nusxasini sotuvga chiqardi. Har bir nusxasiga 500 so'm baho qo'yildi. Ular faksimileni asl nusxasiga o'xshatish uchun hajmini ham o'shandayligicha qoldirdilar. Hozir bu faksimile nusxadan jumhuriyatda bir nechta bo'lib, biri O'zbekiston musulmonlarining diniy idorasi kutubxonasida, ikkinchisi – O'zbekiston tarixi muzeyida saqlanadi.

Oktyabr to'ntarishidan so'ng Butunrossiya musulmonlar jamiyati nomidan Usmon To'qumboev RSFSR Xalq Komissarlari Sovetiga murojaat qilib, muqaddas Usmon Qur'onini o'z egalariga, ya'ni musulmonlarning o'lka s'ezdiga topshirilishini talab qiladi. RSFSR XKS tomonidan musulmonlarning talabi qondirilib, Qur'on musulmonlar ixtiyoriga beriladi. 1917 yil 29 dekabr kuni Peterburgdagi podshoh kutubxonasining «Nodir qo'lyozmalar» bo'limidan olinib, Butunrossiya musulmonlar jamiyati raisi U. To'qumboev javobgarligi ostida Ufa shahriga jo'natiladi. Qur'on 1923 yilgacha Ufada saqlanadi.

1923 yil 23 iyulda Butunittifoq Markaziy Ijroqo'mi Usmon Qur'onini Turkistonga qaytarishga qaror qiladi. Muqaddas yodgorlikni Ufadan Toshkentga maxsus komissiya kuzatuvida olib kelinadi. Komissiya tarkibida sharqshunos olim Sultonxo'ja Qosimxo'jaev, professor A.E. Shmidt va din peshvolaridan 3 vakil bor edi. Komissiya maxsus vagonda, qurolli kuchlar kuzatuvida Qur'onni Toshkentga keltirdilar. Shundan keyin Qur'on 1923 yil 18 avgustda Sirdaryo diniy idorasiga qarashli Xo'ja Ahror jome' masjidiga topshiriladi. Lekin ko'p o'tmay Qur'onni Toshkent eski shahar muzeyiga keltiradilar va u maxsus po'lat sandiqda saqlana boshlanadi. Eski shahar muzeyi birinchi o'zbek muzeyiga aylantirildi. Muzey 1926 yilning 1 yanvarida ochildi. 1926 yilning faqat bir oyi ichida muzeyni 4000 kishi kelib ko'rди.

Qur'oni karimga ko'plab olimlar tomonidan turli *tafsirlar* yozilgan. Qur'on XII asrdan boshlab Yevropa xalqlari tillariga, jumladan, lotin tiliga tarjima qilina boshlagan. XVIII asr boshlarida Yevropa xalqlari tillaridan, XIX asr o'rtalarida arabcha asl nusxasidan rus tiliga tarjima qilingan. G.S. Sablukovning arabchadan dastlabki tarjimasi Qozonda uch marta (1878, 1894, 1907 yillarda) nashr qilingan. Akademik I.Yu. Krachkovskiy tomonidan amalga oshirilgan Qur'onning ilmiy izohlari bilan rus tiliga tarjimasi hanuzgacha mashhur. Bu tarjima uning vafotidan (1951 y.) keyin, 1963 va 1986 yillarda to'liq nashr etilgan.

Mamlakatimiz mustaqil bo'lganidan so'ng Qur'oni karimni o'zbek tiliga tarjima qilishga kirishildi. Movarounnahr Diniy boshqarmasi vakillari Qur'onning o'zbek tilidagi tarjimasini nashr etishda bir qancha tarjimalar bilan tanishib chiqib, Alouddin Mansur tarjimasini muvofiq topdilar. 1992 yilda Qur'on o'zbek tiliga tarjima qilindi va «Cho'lpon» nashriyotida ko'p nusxada chop etildi. Shuningdek, «Zvezda Vostoka» jurnali Qur'on matnlarini akademik I.Yu. Krachkovskiy tarjimasida falsafa fanlari doktori, professor, islomshunos olim M.A. Usmonovning tuzatishi va qisqa sharhi bilan «Qadimiy adabiyot yangiliklari» – «Drevniy pamyatnik literatury» turkumi ostida 1990 yildan boshlab berib bordi.

Qur'onga o'zbek tilida tafsir yozish ishlari shu bilan to'xtab qolmadi. 2001 yilda taniqli olim Abdulaziz Mansur tomonidan Qur'oni karim ma'nolarining izohli tarjimasini nashr etildi. Islomning ilk davridan to shu kunga qadar Qur'oni karimga turli tillarda, har xil yo'nalishlarda minglab tafsirlar bitilgan. Ularda Qur'oni karimni turli davrlar va muhitlarda tushunish o'z aksini topgan. Binobarin, vaqt o'tishi bilan Qur'onning yangidan-yangi ma'nolari kashf etila boradi. Shuning barobarida yangi tafsirlar ham maydonga kelaveradi

2. HADISLAR Hadis – Muhammad payg'ambarning aytgan so'zlari, qilgan ishlari, taqrirlari (ko'rib qaytarmagan ishlari) yoki u kishiga berilgan sifatlarni o'zida mujassam qilgan xabar va rivoyatlardir. «Hadis» so'zining lug'aviy ma'nosi – «so'z, xabar, hikoya; yangi».

Hadislar islom dini ta'limoti va qonunlari uchun, ba'zi mazhablar nazdida, Qur'ondan keyingi ikkinchi manba hisoblanadi. Hadislar tarkib jihatidan ikki qismdan: aynan xabar beruvchi *matn* va uni rivoyat qilgan roviylar zanjiri – *isnoddan* iborat.

Hadislar o'zidagi ma'lumot xarakteriga qarab, xilma-xildir:

- al-hadis al-qudsiy (bu kabi hadisda ma'no – Allohdan, lafz – Payg'ambardan deb hisoblanadi);
- al-hadis an-nabaviy (bunda ma'no ham, lafz ham Payg'ambarniki deb hisoblanadi) va boshqalar.

Hadislar ilk davrda faqat og'zaki ravishda avloddan-avlodga uzatilar edi. Yozma ravishda hadislarini to'plamaslik haqidagi Payg'ambar va xalifalarning ko'rsatmalari, asosan, ilk islom davriga taalluqli edi. Keyingi davrda paydo bo'lgan muhaddislarning fikricha, Payg'ambar o'z so'zlarini yozib olishdan odamlarni qaytarishlariga sabab – hadislarining Qur'on oyatlariga aralashtirib yubormaslik lozim edi. Boshqa hadisda esa Payg'ambar (bu ahl al-hadis muhitiga tegishli bo'lsa kerak): «Bu og'izdan – deya o'z og'izlariga ishora qildilar – faqatgina haq so'z chiqadi» – deb, o'z so'zlarini yozib olishga buyurganliklari haqida rivoyat qilingan

.Arab xalifaligi davridan VII-VIII asrlarda xadislar to'plana boshlandi. Bu borada ilk qadam qo'ygan shaxs- xalifa ibn Abdulaziz bo'ldi. U joylardagi o'z noiblariga Muhammad alayhissalomning hadislarini jamlashni amr qildi. Birchi **hadis kitobini Ibn SHihob az-Zuhriy yozdilar**. Xadisshunoslik savob ish hisoblanib, xadislarini to'plash mustaqil fanga aylandi. Bu ishda ixtisoslashgan iloxiyot olimlari esa muxaddislar deb ataldilar

Keyinchalik soni tobora osha borgan hadislar alohida to'plamlarga yig'ila boshlandi. Ularda maxsus tekshirish orqali «tozalanib» olingan hadislar jamlana boshladi. Shunday ilk to'plamlardan biri Madinadagi **Urva ibn az-Zubayrga** (v. 94/712 yoki 99/717 y.) va ikkinchisi Suriyaga ko'chib ketgan **Muhammad ibn Muslim az-Zuhriyga** (v. 741 y.) tegishli.

Ilk tuzilgan to'plamlar har bir sahoba nomidan rivoyat qilingan hadislarini o'zida jam qilganligi uchun *musnad* deb ataladi. Keyingi davrlarda tuzilgan at-Tayolisiy (v. 818 y.) va Ahmad ibn Hanbalning (v. 855 y.) to'plamlari mazkur uslubda yozilgan. Biroq undan foydalanish ancha noqulay. Chunki bunda bir mavzu haqida ma'lumot olish uchun bir necha to'plamlarni ko'rib chiqish kerak.

Ikkinchi turdagi to'plamlarda hadislar shu paytdagacha shakllanib ulgurgan fiqh fani mavzulari bo'yicha joylashtirildi. Bu turdagi to'plamlarga Madina regional fiqh maktabi vakili Molik ibn Anasning (v. 795 y.) «al-Muvatto'» asari misol bo'la oladi.

IX asr mavjud hadis to'plamlari qayta ishlangan holda ularni boblar bo'yicha tasnif qilib, *musannaflar*

yozish davri bo'ldi. Musannaflar tuzilishi mobaynida hadislar, asosan ularning isnodlari tanqidiy o'rganilib, *sahih* (ishonchli)lari *hasan* va *zaif* (ishonchsiz)laridan ajratildi. Islom olamida shunday musannaflardan oltitasi XII-XIII asrlardan boshlab alohida e'tiborga molik deb sanala boshlandi.

Hadis to'plamlarining qay darajada ishonchli ekanligini aniqlab beradigan maxsus nazorat bo'lmaganligi bois ularning mavqeini jamiyatda egallagan obro'siga qarab belgilash mumkin. Al-Buxoriy va Muslimning asarlari X asrdayoq e'tirof etila boshlagan bo'lsa, qolgan to'plamlar vaqt o'tishi bilan asta-sekin tan olina bordi. Masalan, molikiy Ibn Xaldun (v. 1406 y.) o'z asari «al-Muqaddima»da Ibn Mojjaning «as-Sunan» asarini tan olmagan holda faqat besh to'plam haqida so'z yuritadi. Vaqt o'tishi bilan u oltinchi to'plam sifatida tan olindi. Biroq ba'zi ulamolar Molikning «al-Muvatto'»sini Ibn Mojjaning «as-Sunan»idan yuqori qo'yadilar. Bu qabildagi e'tirozlar har bir olimda topilishi mumkin. Shialar va xavorijlar bu to'plamlarni umuman tan olmaydilar. Chunki ulardagi isnodlar shialar va xavorijlar uchun ishonchsiz bo'lgan shaxslar nomlaridan iboratdir.

Keyinchalik islom olamida turli darajadagi soxta hadislarining ko'payib ketishi muhaddis-olimlar oldiga katta mas'uliyatli vazifani – mana shu to'qima va sahih hadislarini ajratib berish vazifasini qo'ydi. Qissanavislar (*qussoslar*) inkor etib bo'lmaydigan isnodlar bilan hadislar to'qish bobida eng «ilg'or» kishilar bo'lib, bu hikoyalari uchun sodda kishilar ularga yaxshigina haq to'lar edilar. Ko'pchilik soxta hadislarini osonlikcha aniqlash mumkin edi. Hadislar turli maqsadlarda to'qilar edi. Ba'zilar siyosiy manfaatlar yo'lida, ijtimoiy mafkuralarni tarqatish maqsadida yangi hadis to'qisalar, mashhur hadislarini qisman o'zgartirsalar, boshqalar o'z shaxsiy manfaatlarini o'ylab turli hadislarini muomalaga kiritdilar.

Xususan, hadislar orasida to'qima hikoyalar ko'p uchraydi. Ularda Arabistondan uzoqdagi keyin bosib olingan o'lkalar (masalan, Buxoro, Samarqand, O'sh) va hatto Payg'ambar davrida hali asos solinmagan shaharlar, keyinchalik paydo bo'lgan masalalar, mavzular haqida so'z boradi. Islom tarixining navbatdagi bosqichlarida vujudga kelgan *xorijiy*, *murji'iy*, *qadariy*, *jahmiy*, *shi'a*, *abbosiy* kabi oqim va guruhlar haqida gapiriladi. Umaviylar (661-749), Abbosiylar (749-1258) va alaviylarning «benuqson» xalifalari, imomlari, ularning bobokalonlari Payg'ambarning «hamfikr» yordamchilari sifatida zikr qilinadilar.

Turli kishilarning hadis to'qishga bo'lgan urinishlari hadislarining jamiyat hayotida, undagi nufuz, muayyan siyosiy-ijtimoiy maqsadlarga erishishda naqadar katta ahamiyatga ega bo'lganligini isbotlaydi. Hadislar islom ta'limoti rivoji va uning turli davr mintaqalardagi ko'rinishlarini o'rganishda qimmatli manbadir.

VIII-XII asrlar Movarounnahrda hadis ilmi sohasida olg'a siljish davri bo'ldi. Bu davrda yashagan olimlar faqatgina ma'lum bir chegaralangan doirada ijod qilish bilan kifoyalanmay, balki imkon qadar ilmning ko'proq qirralariga ega bo'lishga intilganlar. Shunga ko'ra biror olim, masalan, faqatgina mufasssir yoki faqihning o'zi emas, balki bir vaqtning o'zida muhaddis ham bo'lgan. Chunki bu davrda, yuqorida aytib o'tilgandek, diniy ixtiloflar kuchaygan edi. Shunga ko'ra ulamolar mavjud ixtiloflarni oldini olish, bartaraf etish uchun har taraflama kuchli bilimga ega bo'lishlari lozim edi.

Hadis sohasida keyinchalik *kompilyativ* (ko'chirma) ishlar ham ko'payib bordi. Ular mazkur olti to'plam darajasiga ko'tarilmasa-da, o'quv jarayonida asosiy qo'llanmalar sifatida foydalanilardi. Ulardan al-Bag'aviyning «Masobih as-sunna» va yana xalq orasida ommalashib ketgan Valiy ad-din al-Xatib at-Tabriziyning «Mishkot al-masobih» asarlaridir. Hadis to'plamlariga ham ko'plab sharhlar yozildi. «Arba'un» («qirqlik») janridagi hadis to'plamlari tuzish xalq orasida sharaflari va sevimli ishga aylandi. Masalan, Abdurrahmon Jomiy (v. 1492 y.), Alisher Navoiylar (v. 1501 y.) ham Payg'ambar hadislarini she'riy usulda tarjima qilib, o'z «Arba'un»larini yaratdilar. Shu bilan birgalikda turli manbalardan hadislar jamlanib, yangi to'plamlar ham yaratilib turdi.

SHialarda xadislarni to'plash o'ziga xos xususiyati bilan ajralib turadi, ularning to'plamlari "Axbor" deb ataladi. Ular o'zlarining nomlarinigina va avval boshdan hazrat Alini hamda kiyngi avlodlarini qo'llab-quvvatlagan arboblarni nufuzli hisoblaydilar. Muxammad al-Kumiy va Muxammad al-Kulashiy tomonidan X asr tuzilgan xadislarni to'plami shialar uchun eng obruli to'plamlar bo'lib hisoblanadi. Ularda shialik ta'limoti talablariga javob beradigan rivoyatlar mujassam bo'lgan edi. Bunday asarlar qatoriga – Abu Ja'far Muhammad ibn Ya'qub al-Kuliniyning (v. 939 y.) «al-Kofi fi ilm ad-din», al-Bobuya al-Qummiy nomi bilan mashhur Abu Ja'far Muhammad ibn Alining (v. 991 y.) «Kitob man lo yahzuru al-faqih», Abu Ja'far Muhammad ibn al-Hasan at-Tusiyning (v. 1067-68 y.) «Tahzib al-ahkom» va keyinchalik undan muxtasar qilgan «al-Ibtisor fi-mo-xtulifa fih min al-axbor» asarlari kiradi. Ular ham sunniylik to'plamlaridagi aynan

o'xshash mavzularni o'z ichiga olgan kitoblardir.

Hadis ilmi taraqqiyotida ayollarning ham o'ziga xos o'rni bor. Hadislarni rivoyat qilgan roviylar haqida xabar beruvchi *ilm ar-rijol (roviylar haqidagi ilm)* asarlarida bu sohada zikr etilgan hadis rivoyatchilari orasida ko'plab ayollar uchraydi.

3. Hadisshunoslik ilmi-mashxur muxaddislar. IX-asr (h'ijriy III-asr), darhaqiqat, ilmi hadis uchun oltin davr bo'ldi. Bu davrda hadis ta'lif etish sohasida **"musnad", "sahih" va "sunan"** deb atalmish turli yo'nalishlar vujudga keldi:

1) "musnad" yo'nalishlarida tasnif etilgan to'plamlarda turli mavzudagi Hadislar bir joyda keltirilib, ular hadis rivoyat qiluvchi sahobalarning islom dinini qabul qilgan vaqtiga ko'ra, yoki alifbo tartibida joylashtirilgan. Abdulloh ibn Muso, Imom Ahmad ibn Hanbalning hadis yo'nalishga mansubdir.

2) "Sahih" yo'nalishiga buyuk muhaddis Imom Buxoriy asos solganlar. Bu yo'nalishda ta'lif etilgan to'plamlarga faqat to'g'ri, ishonarli hadislar kiritilgan.

3) "sunan" yo'nalishidagi to'plamlarda esa, to'g'ri, ishonarli hadislar bilan bir hatorda "zaif" hadislar ham keltirilgan. Abu Dovud, Iso at-Termiziy, an-Nasoiy, Ibn Mojaning muallafotlari ana shu yo'nalishga mansubdir.

Xozirgi kungacha ishonarli xadislarning 6 ta to'plami vujudga kelgan. Bulardan ayniqsa, "Sahihi Buxoriy" eng ko'p darajada e'zozlanadi. Yurdoshimiz Muxammad ibn Ismoil al Buxoriy (810-870 yillar) 600 mingdan ziyod hadis to'plagan va uning 7275 tasini "Ishonarli" deb topgan. Bu to'plam hozirda 4 jildda o'zbek tilida nashr etilgan.

Hadis asoschilaridan: Imom Abdul-Husayn Muslim ibn Hajjoj (817-875), u "Sahih Muslim" asari muallifidir.

Imom Abu Dovud (Siystoniy) (202-275/ 817-889), u "sunani Abu Dovud" asari muallifidir.

Imom Abu Adurahmon ibn sha'biy Nasoiy (215-303/830-915), u "sunani Nasoiy" asari muallifidir.

Imom Abu Abdulloh Muxammad ibn Yusuf ibn mojja (209-273/ 825-887), u "sunan ibn Mojja" asari muallifidir.

Imom Abu Iso at Termiziy u "sunan at-Termiziy" asarining muallifidir.

Yana bu muhaddislar qatorida Abdulloh ibn Adurahmon ad-Dorimiy as-Samaqandiyni (181/798-255/869) ham aytib o'tish lozim. U "sunani ad-Dorimiy" asari muallifidir. Imom Dorimiy hadis ilmini Samarqanda rivojlantirishga o'zining katta hissasini qo'shdi.

Hadislarni tanqidiy o'rganish bo'yicha tez orada olti to'plamda uchragan bir qator maxsus terminlar guruhi vujudga keldi. Imom at-Termiziy bu sohada salmoqli ishni amalga oshirdi. U faqatgina hadislarni to'plash bilangina cheklanib qolmasdan, ularning tahliliga ham alohida bo'lim ajratdi. Imom at-Termiziy birinchilardan bo'lib hadislarni *sahih*, *hasan* va *zaif* guruhlariga ajratgan olimdir. Vaqt o'tishi bilan hadis ilmidagi terminlar taraqqiy etib bordi va bu sohada umumiy qabul qilingan shaklga keldi.

Hadislar *sahih (ishonarli)*, *hasan (yaxshi)*, *zaif (ishonchsiz)*, *saqim (kasal)* va boshqa turlarga ajratildi. Masalan, sunniylikda *sahih* hadislar darajalari bo'yicha yetti xilga bo'lindi:

8. Imom Buxoriy va Imom Muslim keltirgan;
9. faqat Imom Buxoriy keltirgan;
10. faqat Imom Muslim keltirgan;
11. ikkala muhaddis ham keltirmagan, balki ularning shartlari bo'yicha rivoyat qilingan;
12. Imom Buxoriy shartlari bo'yicha rivoyat qilingan;
13. Imom Muslim shartlari bo'yicha rivoyat qilingan;
14. boshqa ulamolar tomonidan tasdiqlangan hadislar.

Quyidagi isnodga tegishli texnik terminlar barcha ulamolar tomonidan bir xilda talqin qilinmasada, asta-sekin ular barqaror istilohga aylanib bordi. Ularni o'rganish qulay bo'lishi uchun ularni besh guruhga bo'lib ko'rsatish mumkin.

3. I. Roviylarning soniga ko'ra: *mutavotir, mashhur, mustafid, aziz, g'arib, fard, shozz, ohod* hadislar;
4. II. Isnodning tabiatiga ko'ra: *muttasil marfu', muttasil mavquf, musnad, maqtu', munqati', munfasil, muallaq, mursal, mu'allal yoki ma'lul* hadislar;
5. III. Matn yoki isnodning asosiy xususiyatlariga ko'ra: *ziyodot as-siqot, mu'an'an, musalsal, mudallas, mubham, maqlub, mudraj, mudtarib, isnod oli* hadislar;
6. IV. Hadislarning qabul qilish uchun yaroqliligiga ko'ra: *ma'ruf, munkar, majhul, maqbul, mahfuz* hadislar;
7. V. Hadislarning inkor etilishiga ko'ra: *munkar, mardud, matruk, matruh* hadislar.

Hadislarni o'rganish fani *ulum al-hadis (hadis ilmlari)* deb ataladi. Bu ilmiy sohada ko'plab asarlar yaratildi. Ular orasida eng avvalgi davrda yozilgan, boshqalariga nisbatan har tomonlama mukammal deb hisoblangan asar Abu Muhammad ar-Romahurmuziyning (v. 971 y.) yetti jildli «al-Muhaddis al-fosil bayn ar-roviy va-l-vo'iy» kitobidir. Undan keyingi o'rinda al-Hokim an-Nishopuriyning «Ma'rifat ulum al-hadis», Ibn as-Salohning «Ulum al-hadis» nomli asarlari turadi. Bu fan hadislar va roviylar tasnifi, sahoba va ularning o'quvchilari – *tobi'unlarni* bilish, hadislarni rivoyat qilish, yozib olish, ulardagi xatoliklarni to'g'rilash, isnodda kelgan birinchidan tortib oxirgi roviylarning yashagan yillarini o'rganishdan iborat maxsus bilimlar majmuasini o'z ichiga oladi.

Hadis ko'pincha *sunna* so'zi bilan ham yonma-yon keladi. Sunna so'zining lug'aviy ma'nosi – «odat», «tariqa», «yo'l» bo'lib, istilohda Payg'ambar odatlari, tutgan yo'li, taqdir (ko'rib qaytarmagan) va buyurgan ishlariga nisbatan ishlatiladi. Boshqacha qilib aytganda, bu istiloh Payg'ambar turmush tarzini anglatadi.

Ayni kunlarda – Vatanimiz istiqloлга erishgandan keyingi davr mobaynida madaniy, ma'naviy va diniy tarix, uni chuqur tadqiq etishga keng yo'l ochildi. Mamlakatimizda hadislarni o'rganish bo'yicha qisqa muddat ichida talay ishlar amalga oshirildi. «Axloq-odobga oid hadis namunalari», «al-Adab al-mufrad», «Ming bir hadis», to'rt jildidan iborat «al-Jomi' as-sahih»ning tarjimai nashr etildi. Xususan, t.f.d. Ubaydulla Uvatov, t.f.n. B.I. Eshonjonov, N. Mirmahmudov kabi tadqiqotchi-olimlarimiz tomonidan Imom al-Buxoriy, Imom at-Termiziy, Imom Muslim kabi bir qator muhaddis ulamolar hayoti, ilmiy faoliyatlarini yoritildi. Bu yo'lda ilmiy izlanishlar olib borilib, maqola, risola va kitoblar nashr ettirildi.

Vazirlar Mahkamasining buyuk muhaddis Imom al-Buxoriy ilmiy-diniy merosining xalqimiz ma'naviy-ruhiy hayotidagi beqiyos o'rnini hisobga olib, jamiyatning barkamol kishilarini tarbiyalashda undan oqilona foydalanishga shart-sharoitlar yaratish maqsadida 1997 yil 29 aprelida «1998 yilda Imom al-Buxoriy tavalludining hijriy-qamariy taqvim bo'yicha 1225 yilligini mamlakatimizda keng nishonlanishi haqida» qaror qabul qildi. Bu qaror asosida buyuk muhaddisning yubiley to'yi mamlakatimiz miqyosida nishonlandi.

1998 yili mamlakatimiz Prezidenti Islom Karimov tashabbusi bilan «Imom al-Buxoriy» xalqaro jamg'armasi tashkil etildi. Bu jamg'arma qisqa muddat ichida salmoqli ishlarni amalga oshirdi. Jumladan, 2000 yildan «Imom al-Buxoriy saboqlari» ma'naviy-ma'rifiy, ilmiy-adabiy jurnalini prof. Z.I. Munavvarov muharrirligida muntazam ravishda nashr etmoqda. Unda Vatanimiz va chet ellik tadqiqotchilar tomonidan buyuk muhaddislar ijodi, hadis ilmi rivoji haqidagi ilmiy maqolalar berib borilmoqda.

6 - Mavzu	Islom dinining asosiy manbalari.
-----------	---

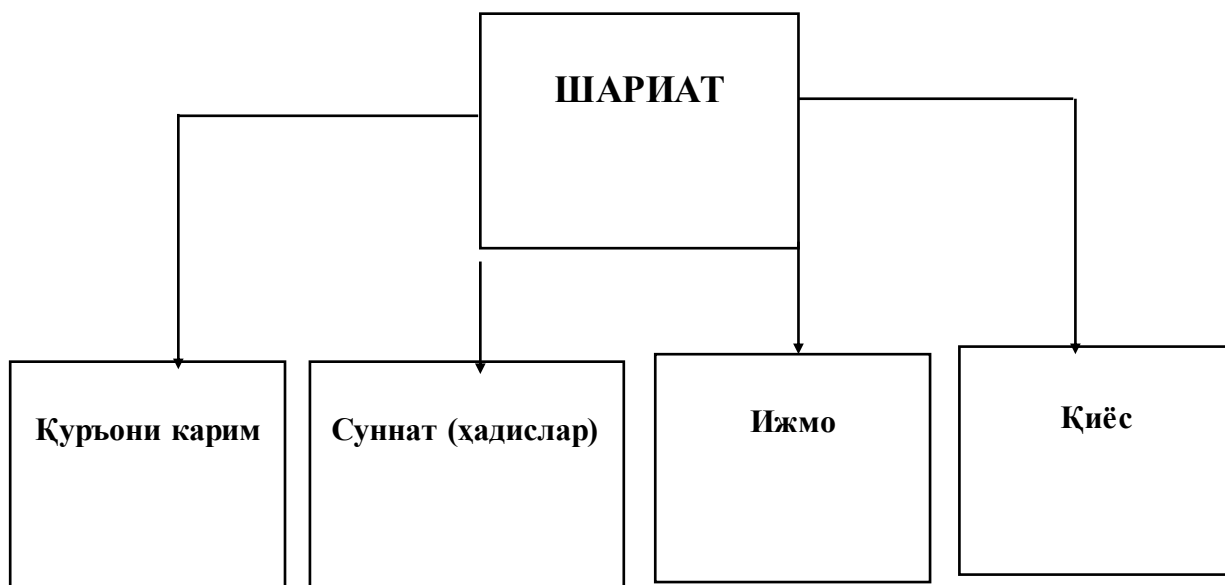
1.1. Ma'ruza mashg'ulotining o'qitish texnologiyasi.

Vaqt - 2 soat	Talabalar soni: 30 - 60 nafar.
O'quv mashg'ulotining shakli	Vizual ma'ruza
Ma'ruza mashg'ulotining rejasi	1.Quron va Hadis – islom dinining asosiy manbalari. 2Quronning tarkibi va jamlanishi. 3hadis va buyuk muhaddislar.
O'quv mashg'ulotining maqsadi: Islom dinining asosiy manbalari sifatida Quron va Hadisning mohiyatini tushuntirish, uning tarkibi va jamlanishi, buyuk muhaddislal xaqida malumot berish, Quron va Hadisning xozirgi kunda ilmiy meros sifatida o'rganish.	
Pedagogik vazivalar	O'quv faoliyatining natijalari
- Quron va Hadis – islom dinining asosiy manbalari sifatida ko'rsatish; - Quron va Hadisning mohiyatini ochib berish; - Buyuk muhaddislal xaqida malumot berish; - Quron va Hadisning xozirgi kunda ilmiy meros sifatida o'rgatish	- Quron va Hadis – islom dinining asosiy manbalari sifatida tushunadi - Quron va Hadisning mohiyatiga tushunadi, uning tarkibi va jamlanishi ochi berildi - Buyuk muhaddislal xaqida ma'lumot olindi. - Quron va Hadisning xozirgi kunda ilmiy meros sifatida malumotga ega buldi.
O'qitish uslubi va texnikasi	Ma'ruza, muammoli holatlarni yechish, aqliy hujum, klaster
O'qitish vositalari	Proyektor, tarqatma materiallar
O'qitish shakli	Individual, frontal, juftlikda ishlash
O'qitish sharoitlari	Proyektor va kompyuter bilan ta'minlangan auditoriya

1.2 . Ma'ruza mashg'ulotining texnologik kartasi.

Bosqichlar vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchi	Talaba
1-bosqich. Kirish (5 min.)	1.1. Mavzu maqsad va rejalashtirilgan o'quv natijalarini e'lon qiladi. 1.2. Rejani ekranga chiqaradi.	1.1. Eshitadilar, yozib oladilar. 1.2. E'tibor beradilar.
2-bosqich. Bilimlarni faollashtirish. (10 min.)	2.1. Asosiy tushunchalarni namoyish qiladi. 2.2. O'quv faoliyatini baholash mezonlarini ma'lum qiladi.	2.1. Anqlik kiritadilar, savollar beradilar.
3-bosqich. Asosiy (55 min.)	3.1. Quyidagi savol bilan murojat qiladi: Quron va Hadis xaqida qanday malumotga egasiz? 3.2. Quron va Hadis – islom dinining asosiy manbalari sifatida tushuntiriladi 3.3. Quron va Hadisning mohiyatiga tushunadi, uning tarkibi va jamlanishi ochib beriladi. 3.4. Buyuk muhaddislal xaqida ma'lumot beriladi 3.4. Quron va Hadisning xozirgi kunda ilmiy meros sifatida o'rgatadi.	3.1. Quron va Hadis xaqida xaqida qisqacha ma'lumot beradi 3.2. Yozib oladilar. 3.3. Tushunchlarni mohiyatini anglaydilar. 3.4. Eshitadilar, yozib oladilar.
4-bosqich. Yakuniy (10 min.)	4.1. Mavzuga hulosa yasaydi. O'quv jarayonida faol ishtirok etgan talabalarni rag'batlantiradi. 4.2. Musatqil ishlash va bilimlarni mustahkamlash uchun savollar beradi.	4.1. Eshitadilar. 4.2. Topshriqlarni yozib oladilar.

ШАРИАТНИНГ МАНБАЛАРИ

O'tilgan mavzu bo'yicha savollar

9. Qur'oni karim qachon nozil bo'la boshladi?
10. Qur'on nozil bo'lish davriga ko'ra qanday qismlarga bo'linadi?
11. Qur'on qachon yaxlit kitob shakliga keltirildi?
12. Qur'on qanday qism va bo'limlardan iborat?
13. Qur'onning jamlanishi kimlar tomonidan amalga oshirildi?
14. Toshkentdagi «Usmon Mushafi» haqida nima bilasiz?
15. Mashhur mufasssirlardan kimlarni bilasiz?
16. Qur'onda ko'tarilgan mavzular qaysilar?
17. Qur'onning o'zbek tiliga tarjimasi kim tomonidan amalga oshirildi?
18. Hadis, xabar, sunna deganda nimani tushunasiz?
19. Hadislar qachondan boshlab yozila boshlandi?
20. Eng mashhur muhaddislar kimlar?
21. Qanday hadis to'plamlarini bilasiz?
22. Qanday hadis turlarini bilasiz?
23. Imom al-Buxoriy kim bo'lgan?

Tàyanch so`zlàr:

1.Qur'on; 3. «as-Suhuf al-bakriya»;

2.Sura; 4. «Usmon Mushafi»;

5.Hadis; 6.Muhaddis;

Adabiyotlar

1. Qur'oni karim ma'nolarining tarjimasi. Tarjima va izohlar muallifi Abdulaziz Mansur. T.: «Toshkent islom universiteti» nashriyoti, 2001.
2. Karomatov H.S. Qur'on va o'zbek adabiyoti. Toshkent: FAN, 1993.
3. Islam. Istoriograficheskie ocherki. Razdel 1. Koran i koranistika. M., 1991, B. 7-84.
4. Qur'oni karim ma'nolarining tarjimasi. Tarjima va izohlar muallifi Abdulaziz Mansur. T.: «Toshkent islom universiteti» nashriyoti, 2001.
5. Karomatov H.S. Qur'on va o'zbek adabiyoti. Toshkent: FAN, 1993.
6. Maxdum, Shayx Ismoil. Toshkentdagi Usmon Mushafining tarixi. T., 1995.
7. Islam. Istoriograficheskie ocherki. Razdel 1. Koran i koranistika. M., 1991, B. 7-84.
8. Imom al-Buxoriy. al-Adab al-mufrad. T.: O'zbekiston, 1990.
9. Imom al-Buxoriy. al-Jomi as-sahih. 4 jildlik. T.: Qomuslar bosh tahririyati, 1991-1993.
10. Mirmahmudov N. Imom ad-Dorimiy // Hidoyat. 2000. № 8. B. 6.
11. Uvatov U. Buyuk muhaddislar: Imom al-Buxoriy, Imom Muslim, Imom at-Termiziy. Toshkent: «O'zbekiston milliy entsiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 1998. – 63 b.
12. Karimov A. I. "Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch" Toshkent 2008 yil.

Mavzu №7 Islom dinining asosiy oqim va mazxablari. (2 soan)

REJA:

3. Sunniylik va shialik.
4. Sunniylik va shialikdagi mazxablar.
5. Islomdagi oqimlar

Mazhab (arabsha – yunalish, oqim, yul ta’limot),shariat mazhablari – islomda diniy huquq tizimlari va yunalishlari.

Hozirgi vaqtda sunniylikda turtida Mazhab – hanafiylik, molikiylik, shofiylik,handaliylik, shialikda bir mazhab – jafariylik saqlanib qolgan.

FIQH fani o’ziga xos fan bo’lib, u birinchi navbatda din masalalarini o’z ichiga oladi. Lug’atda «al-fiqh» so’zi «aql ila anglamoq, tushunmoq» ma’nolarini beradi. Istilohda esa u «islom huquqi»ni anglatadi.

Buyuk mujtahidlar (tabaya tobiyinlar) davri.

«Ahli ar – ra’y» (fikir tarafdorlari) oqimi.

Hanafiya **mazhabi.** Mazhab eponimi Abu Hanifa an-Nu’mon ibn Sobit al-Kufiy (699-767) hisoblanadi. Ammo mazhabni shakllantirishda uning o’quvchilari Abu Yusuf (v. 798 y.) va Muhammad ibn al-Hasan ash-Shayboniylarning (v. 804-05 y.) xizmati kattadir. Umumislomiy masalalarda mazhablar o’rtasida katta farqlarni uchratmasakda, shu bilan birgalikda, konkret xususiy masalalarning qariyb hammasida mazhablar o’rtasida o’ziga xos qoidalarni uchratamiz. Shu sababli boshqa mazhablar bilan qiyosan hanafiya mazhabiga xos bo’lgan jihatlarni sanab o’tirishga hojat yo’q.

Hanafiya mazhabi, asosan, Albaniya, Bosniya va Gertsegovina, Turkiya, Suriya, Iroq, Afg’oniston, Pokiston, Hindiston, Bangladesh, Turkmaniston, O’zbekiston, Qirg’iziston, Qozog’iston, Tojikiston, Rossiya, Jibuti, Eritreya mamlakatlarida keng tarqalgan. Hanafiya mazhabi rivojida O’rta Osiyo (Movarounnahr) faqihlarining o’rni beqiyosdir. X-XII asrlar davomida Yaqin Sharq mamlakatlarida shialik tazyiqi ostida so’nib borgan hanafiy markazlarni Saljuqiylar, Usmoniylar imperatorligi davrida aynan Movarounnahr hanafiylari qaytadan tikladilar. Ular barcha yangi markazlar uchun ustozlar bo’lib qoldilar.

«Ahli al –hadis» (hadisga ergashuvchilari) oqimi.

Molikiya mazhabi. Mazhab asoschisining to’liq ismi – Molik ibn Anas ibn Molik ibn Abi Omir al-Asbahiydir. Imom Molik 93/711-12 yili Madinada tug’ilgan. Uning mashhur asarlari orasida «al-Muvatto’» bor.

Molikiya mazhabi ko’proq Misr, Sudan, Liviya, Tunis, Jazoir, Marokash, Mavritaniya, Kuvayt, Bahraynda tarqalgan.

Shofi’iya mazhabi. Asoschisining to’liq ismi Abu Abdulloh Muhammad ibn Idris ibn Abbos ibn Usmon ibn Shofi’ al-Hoshimiy al-Muttalibiy. U 767 yilda Falastin diyorida tavallud topgan. Imom Shofi’iy 800 yilda shia mazhabini qabul qilgan deb ayblanib, Iroqqa surgun qilindi. Iroqda Imom Shofi’iy Abu Hanifaning shogirdlaridan Imom Muhammad ash-Shayboniy va boshqa Iroq faqihlari bilan uchrashib, ular bilan ilmiy munozaralar o’tkazdi. U 814-5 yili Misrga kelib, u yerda o’z ilmiy faoliyatini davom ettirdi. U bu yerda o’z mazhabining asosini tashkil qilgan «al-Umm» asarini yozdi. Imom Shofi’iy 820 yili Misrda vafot etdi. Uning shogirdlari orasida Ismoil ibn Yahyo al-Muzaniy, Abu Ya’qub Yusuf ibn Yahyo al-Buvaytiylarning nomlarini alohida qayd etish o’rinli.

Shofi’iya mazhabi Suriya, Livan, Falastin, Iordaniya, Saudiya Arabistoni, Birlashgan Arab Amirliklari, Yaman, Misr, Somali, Komor va Mal’div orollari, Hindiston, Malayziya, Indoneziya, Bruney sultonligida tarqalgan.

Hanbaliya mazhabi. Mazhabning eponimi – Abu Abdulloh Ahmad ibn Hanbal 780 yili Bag'dod shahrida tug'ilgan. Ibn Hanbal faoliyati an'anachilar ilohiyoti bilan mu'tazila orasidagi g'oyaviy kurashning avjiga chiqqan (Qur'oni karimni *maxluq*, ya'ni yaratilgan degan aqidani hokimiyat tarafidan xalqqa kuch bilan singdirish bilan bog'liq *mihna* – «sinov») davriga to'g'ri keldi. Boshqa olimlar qatori Ibn Hanbal ham quvg'inga uchrab, 833 yilda hibsga olindi. U hadis ilmida «al-Musnad» asarini yozdi. Olimning shogirdlari Ibn Hanbal ta'limotini rivojlantirib, keyinchalik fiqhiy mazhab darajasiga olib chiqdilar. Hanbaliya mazhabi hozirgi kunda Saudiya Arabistoni, Qatar, Bahrayn kabi davlatlarda tarqalgan.

VIII asrning oxiri-IX asrning boshlarida Movarounnahrda hanafiyya mazhabi tarqala boshladi. Buxoro va Samarqand shaharlarida shu mazhab ta'limoti asosida Movarounnahr fiqh maktabi tarkib topdi. Movarounnahrlik faqihlar teran bilimlari, qimmatli asarlari bilan islom dunyosida katta shuhrat qozondilar. Faqihlarning davlat hukmron doiralari, xalq ommasiga ta'siri juda kuchli edi. Diniy hayotda uchraydigan muammoli masalalar faqihlar orqali yechilgan. Fiqh shaxs, oila va jamiyat hayoti turli shahobchalarini masalalarini qamrab olganligi tufayli Movarounnahr maktabi namoyandalari bu o'lka xalqlari an'analari, urf-odatlarini umumislom mavqelaridan turib tahlil qilishdek vazifani bajarganlar. Movarounnahrlik faqihlarning bir necha avlodlari faoliyati orqali mahalliy xalqlarning tarixiy, huquqiy an'analari islom madaniyatida o'z aksini topdi.

VIII-X asrlarda Movarounnahrning ayrim shaharlarida hanafiylikka asoslangan ilmiy markazlar paydo bo'ldi. Buxoro maktabiga Abu Hafs Ahmad ibn Hafs al-Kabir al-Buxoriy (v. 832 y.) asos solgan. Samarqand ilmiy markazining shakllanishiga Abu Muqotil as-Samarqandiy, Abu Bakr al-Juzjoni, al-Atakiylarning ta'siri katta bo'ldi. Buxoro faqihlari bu davrda asosan fiqhning amaliy masalalari (*furū' al-fiqh*) bilan, samarqandliklar esa o'z ilmiy faoliyatlarini ilohiyot (usul ad-din) mavzui bilan shug'ullanishga qaratdilar.

XI-XIII asrlarga kelib, fiqh rivoji yuksak pog'onaga ko'tarildi. Qoraxoniylar (999-1212) davri faqihlari umumislom darajasida shoh asarlar yaratib, hanafiya mazhabi klassiklari mavqeiga erishdilar. Haqiqatan ham Movarounnahr hanafiy mazhabining «qal'asi» edi, desak adashmaymiz. Sadrlar, ar-Rig'damuniy, az-Zaranjariy, al-Mahbubiy, as-Saffor, al-Pazdaviy, Samarqand sayyidlari, al-Xayzoxaziy, al-Aqiliy, al-Marg'inoniy oilalari ilm va ijtimoiy hayotda kuchli mavqega ega bo'ldilar.

XI-XII asrlarda faoliyat olib borgan Movarounnahr faqihlaridan Abu Zayd ad-Dabusi (v. 1037 y. dan avval), al-Halvo'iy (v. 1056 y.), as-Saraxsiy (v. 1088-1089 y.), al-Pazdaviy (v. 1089 y.), as-Sadr ash-Shahid (v. 1141 y.), Abu Hafs an-Nasafiy (v. 1142 y.), Alo' ad-din as-Samarqandiy (v. 1144-45 y.), Burhon ad-din al-Kabir al-Buxoriy (v. 1174-75 y.), al-Attobiy (vaf. 1190 y.), al-Kosoni (v. 1191 y.), Qozixon (v. 1196 y.) va Burhon ad-din al-Marg'inoniy (v. 1197 y.) kabi ma'lum va mashhur faqihlarning nomlarini keltirish mumkin.

Shialik. Shialik islomdagi uch yirik oqimdan biri bo'lib, hokimiyat masalasida islom jamoasida paydo bo'lgan ixtilof natijasida vujudga kelgan.

Shia so'zining to'liq shakli «*ash-shi'a*» («tarafdorlar, guruh, partiya»), aniqrog'i «*Shi'at Ali*» («Ali tarafdorlari partiyasi») bo'lib, bu nom xalifa Ali (656-661) va uning avlodlariga ergashganlarga nisbatan berilgan.

Shialikda imomat masalasi asosiy diniy *ruknlardan* hisoblanadi. Imomat jamiyat manfaatlaridan emas, balki din *ruknlaridan* kelib chiqadi, deb e'tiqod qilinadi. Ularning ta'limotiga ko'ra, rahbar jamoa tomonidan saylanmay, balki u meros sifatida o'tadi. Mazkur ta'limotga binoan, Muhammad payg'ambar Alini xalifa etib tayinlagan, undan keyin esa xalifalik uning avlodlarida qonuniy meros sifatida vasiyat yo'li bilan uzatiladi. Imomlik (xalifalik) payg'ambarlik kabi ilohiy mansab hisoblanib, Alloh bandalari orasidan payg'ambarlarini tanlab, ularni gunohlardan saqlagani va ularga *ilmi ladun* (Alloh huzuridan berilgan ilm) bergani kabi xalifalarni ham shunday tanlaydi, deyiladi. Abu Bakr, Umar va Usmonlar esa, bu huquqni Alidan zo'rlik bilan tortib olishgan. Alining xalifaligi Payg'ambar vafotining birinchi kunidan boshlangan, deb hisoblaydilar.

Ash-Shahrastoni (v. 1153 y.) iborasi bilan aytganda: «Shialarning e'tiqodiga ko'ra, Alining imomligi va xalifaligiga oshkora va maxfiy dalillar kelgan hamda undan keyingi imomlik uning avlodlaridan tashqariga

chiqmaydi, agarda chiqsa ham, bu ularga zulm qilish yo'li bilan oshirilishi mumkin».

Shialar aynan imomat masalasida o'zaro bir necha firqalarga bo'linib ketganlar.

Zaydiya. Zaydiya firqasining asoschisi Zayd ibn Ali Zayn al-obidin (698-740) Madinada tug'ilgan. Imom Zayd otasi qo'lida tahsil oladi. Otasining vafotidan so'ng diniy ilmlarni akasi Muhammad Boqirdan o'rganadi. Shuningdek, o'z tengqurlaridan bo'lgan Ja'far as-Sodiqdan hadis va fiqh ilmlarini o'rgandi. Zayd ibn Ali ilm yo'lida Basraga borib, mu'tazila, qadariya, jahmiya va boshqa turli firqalar aqidalari asoslarini o'rgandi. U vaqtda Basra va Kufada mazkur firqalar kabi xristian va fors falsafasidan ta'sirlangan oqimlar ko'p edi. Bu yerda Vosil ibn Ato (mu'tazila kalom maktabi asoschisi)dan aqida ilmini mukammal egallagach, o'zi uchun mu'taziliylar yo'lini tanladi.

Isno'ashariya. Ushbu firqa e'tiqodicha, 12 imomlik (isno'ashariya) Ali ibn Abi Tolibdan boshlanadi, so'ng uning Fotimadan bo'lgan o'g'illari al-Hasan va al-Husaynga o'tadi va nihoyat 12-imom Muhammad al-Mahdiyga borib tugaydi. Shuning uchun bu firqa isno'ashariylar – «o'n ikki imomni e'tirof qiluvchilar» deb nomlangan.

Isno'ashariya imomlari quyidagilar:

1. Ali ibn Abi Tolib (al-Murtazo);
2. al-Hasan ibn Ali (al-Mujtabo);
3. al-Husayn ibn Ali (ash-Shahid);
4. Ali Zayn al-obidin ibn al-Husayn (as-Sajjod);
5. Muhammad ibn Ali (al-Boqir);
6. Ja'far ibn Muhammad (as-Sodiq);
7. Muso al-Kozim ibn Ja'far as-Sodiq (al-Kozim);
8. Ali ibn Muso (ar-Rizo);
9. Muhammad al-Javod ibn Ali (at-Ta'iqiy);
10. Ali al-Hodi ibn Muhammad al-Javod (an-Naqiy);
11. al-Hasan al-Askariy ibn Ali al-Hodi (az-Zakiy);
12. Muhammad al-Mahdiy ibn al-Hasan al-Askariy (al-Hujjat al-Qo'im al-Muntazir).

Bu firqaning markazlashgan joyi Erondir. Undan tashqari Ozarbayjon, Suriya, Livan, Falastin, Hindiston va Pokistonda «Isno'ashariya» oqimi vakillarini uchratish mumkin.

Ja'fariya. Shialikning isna'ashariya firqasidagi imomlardan biri bo'lgan Abu Abdulloh Ja'far as-Sodiq 699 yil Madinada tug'ildi. U Imom Muhammad al-Boqirning o'g'li bo'lib, ota tarafidan nasabi Ali ibn Abi Tolibga borsa, ona tarafidan nasabi Abu Bakr as-Siddiqqa boradi. Yoshligida Ja'far bobosi Zayn al-Obidin qo'lida tarbiya topib, undan ilm oldi. Bobosi vafot etgach, otasining qo'lida ilm olib, keyinchalik zamonasining kuchli olimlaridan biriga aylandi. Otasi 732 yil vafot etgach, ularning xonadoni go'yo Madina dorilfununlaridan biriga aylandi. Kufa, Basra va Hijozdan ko'pgina olimlar kelib, undan ilm olganlar. Abu Abdulloh diniy va dunyoviy ilmlarni egallagan olimlardan edi. U islomda birinchilardan bo'lib falsafa yo'nalishiga asos solgan. Bundan tashqari fiqh, hadis, kalom ilmlarida ham peshqadamlardan bo'lgan.

Ismoiliya. Ismoiliya firqasi – islomdagi shia oqimining asosiy shahobchalaridan biri bo'lib, islom tarixida juda muhim o'rin tutadi. Ushbu firqa vakillari turli mamlakatlarda botiniya, sab'iya, qarmatiya, ta'limiya, mulhidiya va h.k. nomlar bilan atalganlar. Ismoiliyaning paydo bo'lishi VIII asrda shialar orasidagi o'zaro bo'linishdan boshlandi. Shialarning keyinchalik «imomiylar» deb atalgan bir guruhi Ja'far as-Sodiqning kichik o'g'li Muso al-Kozimni yettinchi imom deb tan oldilar. Chunki Imom Ja'far katta o'g'li Ismoilni vorislikdan mahrum etib, imomlikni kichik o'g'liga vasiyat qilgan edi.

Fotimiya (Ubaydiya). Imom Ubaydulloh al-Mahdiy Abbosiylar va qarmatiylardan qochib, o'z safdoshlari bilan Mag'ribda joylashadi va 909 yilda Fotimiylar davlatiga asos soladi. Shu tariqa Ismoiliylar imomlari yashirin davrdan oshkora davrga o'tadi. Fotimiylar davlati o'z ta'limotini yoyish maqsadida Sharqqa targ'ibotchilar yubora boshladi.

Fotimiy askarlari Javhar as-Siqilliy boshchiligida Misrni qo'lga olib, so'ngra al-Qohira shahrini o'zlariga

poytaxt qildilar. Ilmiy markaz sifatida al-Azharni qurdilar. Keyinchalik, al-Mustansir bi-l-loh (1036-1094) o'zidan so'ng imomlik o'g'li Nizorga o'tishini ta'kidlaydi, lekin uning vaziri Afzal ibn Badr al-Jamoliy al-Mustansirning vafotidan foydalanib, uning kichik o'g'li al-Musta'liyni imom deb e'lon qiladi. Ammo Ismoiliya firqasi da'vatchilarining ko'p qismi al-Musta'liyga bay'at qilishdan bosh tortib, Nizor va uning o'g'illarini imomlikka haqli deb hisoblashgan.

Qarmatiylar. Ismoiliylarning da'vatchilari Yamanda muvaffaqiyat qozongach, Bahraynda qarmatiylar harakati bilan tanilgan yangi firqa vujudga keldi. Bu firqaning asoschisi kufalik Hamdon Qarmatdir. Ismoiliya arboblardan Husayn al-Ahvoziy vafot qilgach, Hamdon boshqaruvni o'z qo'lga oldi. U o'z siyosatini targ'ibot qilishda faol ish olib bordi, natijada uning tarafdorlari asta-sekin ko'paydi. U Kufa tashqarisida joylashgan «Dor al-hijra» deb nomlangan markazni o'zi uchun qarorgoh qilib, u yerda da'vatchilar tayyorladi. Shuningdek, u kambag'al va beva-bechoralarga yordam berish maqsadida safdoshlaridan mol va turli soliqlarni yig'ar edi.

Og'axoniylar. XIII asrga kelib ismoiliylarning nizoriy oqimi deyarli yo'q bo'lib ketdi. Biroq XIX asrga kelib, asli shialardan bo'lgan Hasan Ali Shoh (1804-1881) Eronda o'z atrofiga bir qancha qo'shinlarni yig'ib, davlatga qarshi isyon ko'tardi. Ko'pchilik Hasanni qo'llab-quvvatladi. Natijada Eronda davlat to'ntarishi boshlandi. Inglizlar forsiylar yurtlariga bo'lgan qiziqishlari tufayli ushbu to'ntarishga homiylik qildilar. Lekin bu to'ntarish 1840 yilga kelib samarasiz yakunlandi. Hasan Ali Shoh va uning qo'shinlari asir olindi. Keyinchalik inglizlar asirga olinganlarni katta pul evaziga hamda Erondan olib chiqib ketish sharti bilan ozod qildilar. Inglizlar ularni Afg'onistonda qaror topishlari uchun qo'llab-quvvatladi. Afg'onlar bunga yo'l qo'ymay, ularni Hindistonga chiqarib yubordilar. Natijada ular Bombay shahrida o'zlariga qarorgoh barpo qilib, o'z faoliyatlarini davom ettirdilar. Inglizlar Hasan Ali Shohdan o'z maqsadlari yo'lida foydalandilar. Ular Hasanga ismoiliylar tarafdorlarining mutlaq hokimligini berib, ismoiliy-nizoriylarning imomi deb e'lon qilindi va unga Og'axon laqabi berildi. Hasan Ali atrofiga Hindiston ismoiliylari qo'shildi, natijada Og'axoniylar oilasi barpo qilindi. Hasan Ali vafot etgach, o'g'li Ali Shoh (v. 1885 y.) Ikkinchi Og'axon nomi bilan tanilib, otasining ishlarini davom ettirdi. Ikkinchi Og'axon vafotidan so'ng yakka hokimlik uning o'g'li Muhammad Shoh al-Husayniy Uchinchi Og'axonga (v. 1957 y.) o'tdi. Uchinchi Og'axon o'z vafotidan oldin ismoiliylar an'anasiga xilof ravishda hokimlikni katta o'g'liga emas, balki nevarasi Karimxon al-Husaynga vasiyat qildi. Karimxon Amerika universitetlarining birida tahsil olgan va u hozirgi kunda ismoiliylarning 48-imomi, To'rtinchi Og'axon deb hisoblanadi.

Nusayriya (Alaviya). Nusayriylar shialarning 12 imomlik firqasidan bo'ladilar. Ular nomini Ibn Nusayrga nisbatlaydilar. Nusayriylarning o'zlari ushbu nomni yoqtirmaydilar va o'zlarini «alaviylar» deb nomlaydilar. Lekin turklar ularni bu nom bilan atalishini inkor etib, Suriyadagi o'zlari yashaydigan tog'lar nomi bilan nomlashadi. Keyinchalik, frantsizlar XX asr boshlarida ularga eski nomlarini qaytarib berishdi, shunga ko'ra Nusayr tog'lari mustaqil alaviylar yerlaridan hisoblanadi. Ular:

- Alini iloh darajasiga ko'tarishadi;

3.ISLOMDAGI OQIMLAR

Xavorijlar. Usmon ibn Affon (644-656) davriga kelib islom jamoasi (*umma*) ichida fitnalar paydo bo'ldi. Usmonga uyushtirilgan suiqasd (656 y.) ham ana shu siyosiy kurashlarning natijasi edi. Xalifa o'ldirilgach, uning o'rniga o'z tarafdorlari tomonidan Ali ibn Abi Tolib (656-661) saylandi. Ana shu davrdan *umma*-davlat ichida birinchi fuqarolar urushi boshlanadi (656-660).

Talha ibn Ubaydulloh, az-Zubayr ibn al-Avomm va Mu'oviya ibn Abi Sufyon kabi guruh rahbarlari Aliga qarshi chiqib, bu holatni shunday talqin qildilar: «Ali qo'zg'olonchilarga qarshi kurashda Usmonga yordam bermadi, qodir bo'la turib odamlarni bu ishdan qaytarmadi, bundan tashqari u xalifalik mansabiga ko'tarilganidan keyin Ibn Affonning qasosini olmadi, balki u Usmonni qatl etilishidan manfaatdor bo'ldi».

Bu uch sahobaning bu fikrga kelishlariga har biri xalifalikka Alidan ko'ra o'zini loyiqroq deb hisoblashi turtki bo'ldi. Ular o'z da'volari haq ekanligini turli yo'llar bilan isbotlardilar: Talha va az-Zubayr «Umar (634-644) vafotidan oldin xalifa saylash xususida kengashga (*sho'ro*) chaqirilgan olti kishidan birimiz», deyishsa, Mu'oviya esa Usmonga yaqin qarindosh (ularning ikkisi ham Quraysh qabilasining Umayya urug'idan edilar) va uning qasosini olishga loyiq ekanligini ro'kach qildi.

Talha va az-Zubayr «al-Jamal» («Tuya») jangida halok bo'ldilar. Shundan so'ng Ali o'rniga xalifalikka da'vogarlardan birgina Mu'oviya ibn Abi Sufyon (660-680) qoldi. 657 yili Suriyada Mu'oviya va Ali o'rtasida bo'lib o'tgan Siffin jangi Ali tarafdorlarining ikki guruhga ajralib chiqishiga sabab bo'ldi. Bu jangda Ali ibn Abi Tolib qarshi tomon (Umaviylar, 660-749) bilan o'zaro bitim tuzib, urushni to'xtatishga rozi bo'ldi. Alining tutgan bunday murosasozlik siyosatidan uning qo'shini orasidagi bir guruh kishilar norozi bo'lib, ajralib chiqdilar. Aliga itoat etishdan bosh tortganlar «xavorij» deb, Mu'oviyaga qo'shilmay Ali atrofiga to'planganlar, keyinchalik, «shia» deb nomlana boshlandi. Bu guruhlar keyinchalik islomdagi ikki katta oqimiga asos soldilar. O'z navbatida har bir toifaning o'ziga xos diniy-siyosiy nuqtai nazarlari, ta'limot va amaliyotlari shakllana boshladi.

Xavorijning kelib chiqishi. Ali bilan Mu'oviya o'rtasidagi tuzilgan bitimdan Kufa yaqinida turgan 12 ming kishidan iborat qo'shinning bir qismi norozi bo'ldi. Ular «hukm chiqarish faqat Allohning qo'lidadir», degan shior bilan qo'shinni tark etib, Kufa yaqinidagi Harura qishlog'iga ketdilar. Bu firqaning Kufadagi «xypyj» (bo'ysinmaslik) voqeasi ularning «Xavorij» (qarshi chiquvchilar) nomini olishlariga sabab bo'ldi. Bu voqea Harura qishlog'ida yuz berganligi bois avvaliga ularni «haruriylar» deb ham ataganlar. Ular o'zlarini «Shurot» («Jonlarini Alloh yo'lida tikkan kishilar») deb nomlaganlar. Yana ularning «Muhakkima» («hukm Allohning qo'lida» deguvchilar) degan nomlari ham bo'lgan.

Xavorijlar o'zlariga Abdulloh ibn Vahb ar-Rosibiyni *amir* etib saylab, Ali va Mu'oviyani yo'q qilish payiga tushdilar. Xalifa Alini 660 yilda xorijiy Abdurrahmon ibn Muljam o'ldirgach, xavorijlar ikki firqaga bo'linib, biri Iroqda qoldi, ikkinchisi Arabiston yarim oroliga ketdi. Umaviylar davrida xavorijlarga qarshi keskin kurash olib borildi. Chunki ular Umaviylar davlatiga katta xavf solardilar. Bu davrda Xavorijlar kuchayib, Kirmon, Fors, Yamoma, Hadramavt, Toif va Yaman kabi shahar va o'lkalarni egalladilar.

Hokimiyat Umaviylardan Abbosiylar sulolasi (749-1258) qo'liga o'tganidan keyin ham bu toifa bir muddat o'z kuchini yo'qotmadi. Biroq Abbosiylar uzoq vaqt ularga qarshi uzluksiz olib borgan kurashlaridan so'nggina xavorijlar inqirozga yuz tutdi.

Xavorijlar ta'limotlari asosi quyidagilardan iborat:

- ular gunohkorni «kofir» deb e'lon qildilar. Shunga ko'ra xalifa Usmonni Abu Bakr va Umar yo'lidan yurmagan uchun kofir deyishadi. Ali, Mu'oviya, Abu Muso al-Ash'ariy, Amr ibn al-Oslar muxolif guruhlarda qatnashganlari uchun ular nazdida kofirlar;
- «zolim» podshohga qo'lda qilich bilan qarshi chiqishni diniy vazifa (*vojib*) deb biladilar. O'z e'tiqodini yashirish printsipini (*taqiya*) rad etadilar. O'zlari harbiy jihatdan zaif bo'lsalar ham, qudratli «zolim» podshohga qarshi chiqish vojib bo'laveradi, deb hisobladilar;
- xalifalikka har qanday odam, Quraysh qabilasidan yoki arab bo'lishligidan qat'i nazar musulmonlar tomonidan saylanishi mumkin. Xalifalik, shialar aytganidek, ma'lum jamoat (sulola) ichida cheklanmagan;
- namoz, ro'za, zakot va boshqa amallarni imonning bir bo'lagi, deb hisoblaydilar. Kishi to barcha amallarni bajarmaguncha, dili bilan tasdiqlab, tili bilan aytishi musulmon deb tan olinishi uchun kifoya emas.

Xavorij oqimlari. VII asr ikkinchi yarmida xavorijlar orasida yigirmaga yaqin turli guruhlar paydo bo'ldi. Ular ichida eng yiriklari – **ibodiylar, azoriqalar hamda sufriylar bo'lib, ular o'z yo'lboshchilari nomi bilan shunday atalganlar.**

7 - Mavzu	Islom dinining asosiy oqim va mazxablari.
-----------	--

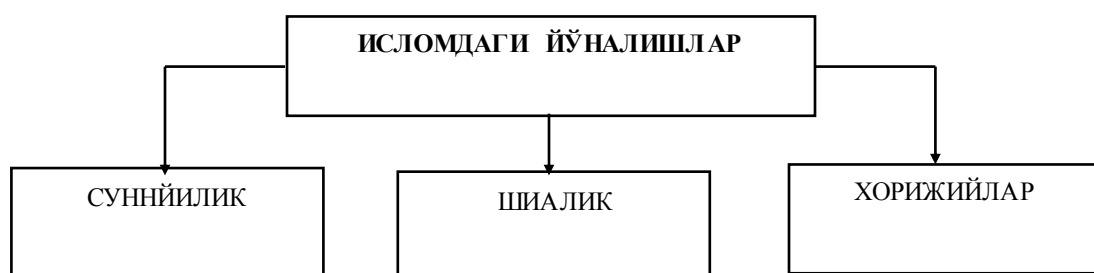
1.1. Ma'ruza mashg'ulotining o'qitish texnologiyasi.

Vaqt - 2 soat	Talabalar soni: 30 - 60 nafar.
O'quv mashg'ulotining shakli	Vizual ma'ruza
Ma'ruza mashg'ulotining rejasi	1.Sunniylik va shialik. 2.Sunniylik va shialikdagi mazxablar. 3.Islomdagi oqimlar
O'quv mashg'ulotining maqsadi: Islom dinining asosiy oqim va mazxablarini vujudga kelishi, hozirgi vaqtdagi mazxablar xaqida malumot berish,	
Pedagogik vazivalar	O'quv faoliyatining natijalari
-Islom dinda sunniylik va shialik mazxablari xaqida malumot berish; -Hozirgi vaqtdagi Islom dinda sunniylik va shialik mazxablari xaqida malumot berish; -Hozirgi vaqtdagi Islomda oqimlarning maqsadlari haqida ma'lumot berish	- Islom dinda sunniylik va shialik mazxablari xaqida malumotga ega buladi; - Hozirgi vaqtdagi Islom dinda sunniylik va shialik mazxablari xaqida malumotlar bilan tanishadi; - Hozirgi vaqtda Islomdagi oqimlarning maqsadlari haqida ma'lumot olindi.
O'qitish uslubi va texnikasi	Ma'ruza, muammoli holatlarni yechish, aqliy hujum, klaster
O'qitish vositalari	Proyektor, tarqatma materiallar
O'qitish shakli	Individual, frontal, juftlikda ishlash
O'qitish sharoitlari	Proyektor va kompyuter bilan ta'minlangan auditoriya

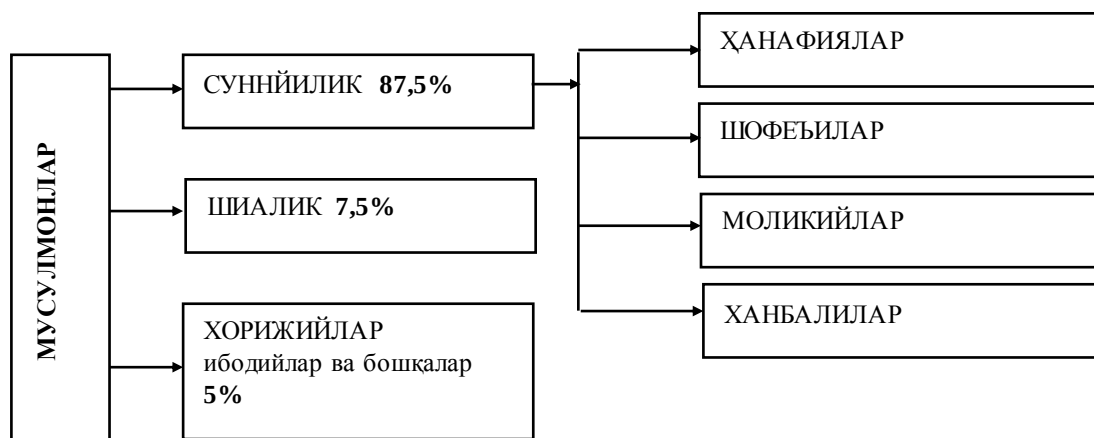
1.2. Ma'ruza mashg'ulotining texnologik kartasi.

Bosqichlar vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchi	Talaba
1-bosqich. Kirish (5 min.)	1.1. Mavzu maqsad va rejalashtirilgan o'quv natijalarini e'lon qiladi. 1.2. Rejani ekranga chiqaradi.	1.1. Eshitadilar, yozib oladilar. 1.2. E'tibor beradilar.
2-bosqich. Bilimlarni faollashtirish. (10 min.)	2.1. Asosiy tushunchalarni namoyish qiladi. 2.2. O'quv faoliyatini baholash mezonlarini ma'lum qiladi.	2.1. Aniqlik kiritadilar, savollar beradilar.
3-bosqich. Asosiy (55 min.)	3.1. Quyidagi savol bilan murojat qiladi: Hozirgi vaqtdagi Islom dinida sunniylik va shialik mazxablari xaqida qanday malumotga egasiz? 3.2. Islom dinda sunniylik va shialik mazxablari xaqida malumot beriladi; 3.3. Hozirgi vaqtdagi Islom dinda sunniylik va shialik mazxablari xaqida tushuntiriladi 3.4. Hozirgi vaqtdagi Islomda oqimlarning maqsadlari ochib beriladi.	3.1. Hozirgi vaqtdagi Islom dinida sunniylik va shialik mazxablari xaqida qisqacha ma'lumot beradi 3.2. Yozib oladilar. 3.3. Tushunchalarni mohiyatini anglaydilar. 3.4. Eshitadilar, yozib oladilar.
4-bosqich. Yakuniy (10 min.)	4.1. Mavzuga hulosasi yasaydi. O'quv jarayonida faol ishtirok etgan talabalarni rag'batlantiradi. 4.2. Musatqil ishlash va bilimlarni mustahkamlash uchun savollar beradi.	4.1. Eshitadilar. 4.2. Topshiriqlarni yozib oladilar.

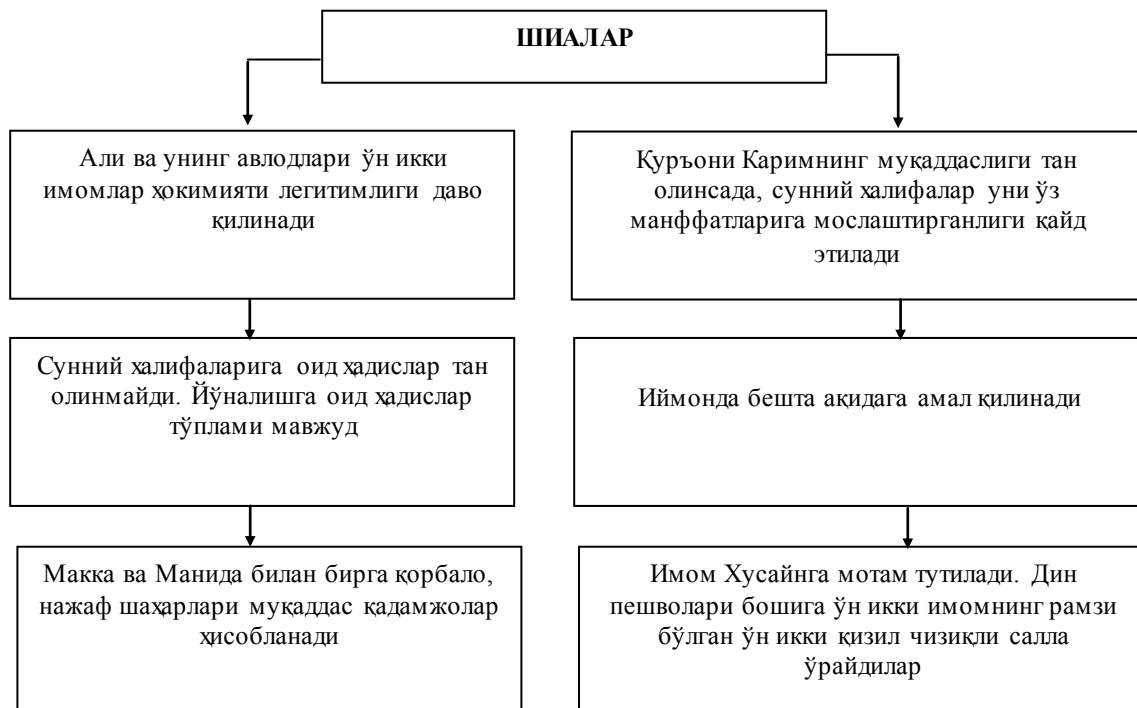
ИСЛОМ ДИНИНИНГ ЙЎНАЛИШЛАРИ

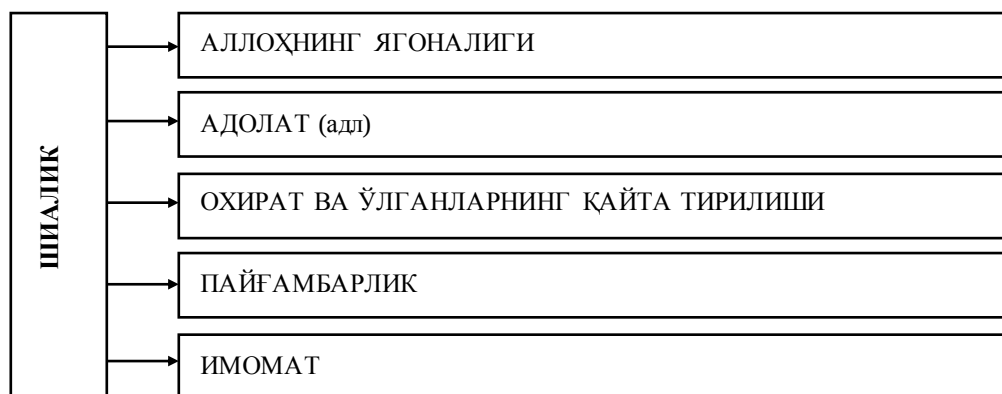
ЖАҲОН МУСУЛМОНЛАРНИНГ ЙЎНАЛИШЛАРГА ВА МАЗҲАБЛАРГА МАНСУБЛИГИ

ШИАЛИКНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

ШИАЛИК АҚИДАЛАРИ

O'tilgan mavzu bo'yicha savollar

3. Ilk fiqh maktablari qachon vujudga keldi?
4. *Ijtihad* qilish huquqi kimlarga beriladi?
5. Qanday fiqhiy mazhablar mavjud?
6. Movarounnahr fiqh maktabining asosiy namoyandalari kimlar?
7. Shialikning kelib chiqishi qanday tarixiy voqea bilan bog'lanadi?
8. Shialikda imomat masalasi qanday o'rin tutadi?
9. Shialik haqida qanday manbalar ma'lumot beradi?
10. Shialikning qanday firqalari mavjud?
11. Shialik ta'limotining sunniylikdan farqlanadigan qanday asosiy jihatlari mavjud?
12. Ismoilylarning siyosiy faoliyatini yoritib bering.

Tayanch iboralar:

1.Mazhab; 3. Ijtihad; 5.Oqim; 7.Tobi'in;

2. Fiqh; 4.Fatvo; 6.Mujtahid; 8. Xavorijlar;

Adabiyotlar

1. Husniddinov Z.M. Islom – yo'nalishlar, mazhablar, oqimlar. T.: Movarounnahr, 2000.
2. Petrushevskiy I.P. Islam v Irane v VII-XV vekax (kurs lektsiy). Leningrad, 1966.
3. Pigulevskaya N.V., Yakubovskiy A.Yu., Petrushevskiy I.P., Stroeveva L.V., Belenitskiy A.M. Istoriya Irana s drevneyshix vremen do kontsa XVIII v. Leningrad, 1958.
4. Jo'zjoniy A.SH. Islom huquqshunosligi, hanafiy mazhabi va O'rta Osiyo faqihlari. T.: Toshkent islom universiteti, 2002.
5. Mo'minov A. Movarounnahr ulamolari: hanafiylar // Sharqshunoslik, № 9, 1999, B. 40-44.
6. Mo'minov A. Imom-i A'zam Abu Hanifa // Muloqot, № 7-8, 1994, B. 37-40.
7. Qodirov Z. Imom A'zam hayot yo'li va fiqh usullari. T.: Movarounnahr 1999.
8. Goldziher I. Introduction to Islamic Theology and Law. Princeton, 1981.
9. Hallaq W. A History of Islamic Legal Theories. An Introduction to Sunni Usul al-Fiqh. Cambridge, 1997.
10. Schacht J. An Introduction to Islamic Law by Joseph Schacht. Oxford, 1964.
11. Schacht J. The Origins of Muhammadan Jurisprudence. Oxford, 1950.
12. Abu Yusuf Ya'kub b. Ibraxim al-Kufi. Kitab al-Xaradj. Sankt-Peterburg, 2001.
13. Islam. Entsiklopedicheskiy slovar'. Toshkent, 2005
- 14.
15. Prozorov S.M. Shiitskaya (imamitskaya) doktrina verxovnoy vlasti // Islam: religiya, obshchestvo, gosudarstvo. M., 1984, B. 204-211.
16. Churakov M.V. Narodnoe dvizhenie v Magrife pod znamenem xaridjizma. M., 1990.

«Hamma uchun vijdon erkinligi kafolatlanadi. Har bir inson xohlagan dinga e'tiqod qilish yoki hech qaysi dinga e'tiqod qilmaslik huquqiga ega. Diniy qarashlarni majburan singdirishga yo'l qo'yilmaydi».

O'zbekiston Respublikasi

Konstitutsiyasining 31-moddasi

Mavzu №8 O'zbekistonda vijdon erkinligi. (2 soan)

REJA:

1. Vijdon erkinligi tushunchasi.

2. Mustaqillik va O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi tomonidan vijdon erkinligining kafolatlanishi.

Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar masalasi ijtimoiy hayotda har doim muhim va murakkab masala bo'lib kelgan. Binobarin, uning zahirida shaxsning huquqi, demokratiya, adolatparvarlik va insonparvarlik kabi katta ijtimoiy, siyosiy, huquqiy va axloqiy tushunchalar yotadi. Vijdon erkinligi kishilarning ruhiy olamiga, uning sog'lom va barkamolligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu bois bu masalaning ijtimoiy hayotdagi o'rni va bajaradigan vazifalari g'oyat muhim. Birlashgan Millatlar Tashkilotining ustavidan tortib barcha xalqaro hujjat va shartnomalarda, hamma mamlakatlarning konstitutsiya va qonunlarida vijdon erkinligi o'z ifodasini topgan. 1948 yilda qabul qilingan inson huquqlari umumiy Deklaratsiyasiga muvofiq har bir inson fikrlash, vijdon va din erkinligi huquqiga ega. Bu huquq o'z dini yoki e'tiqodini o'zgartirish erkinligini, o'z dini yoki e'tiqodiga o'zicha, shuningdek, boshqalar bilan birgalikda amal qilish kafolatini, ibodat qilishda va diniy marosimlarda yakka tartibda yoki odamlar orasida birga qatnashish erkinligini o'z ichiga oladi.

Bundan tashqari bu masala yana bir murakkab hodisa – turli dunyoqarash, e'tiqodda bo'lgan kishilar o'rtasidagi, davlat bilan din, diniy tashkilotlar bilan davlat o'rtasidagi munosabatlarning amalda huquqiy ta'minlanishini ham nazarda tutadi. Zero, odamlar doim turli dunyoqarash va e'tiqod bilan yashaganlar va yashaydilar. Har kimning o'z ichki dunyosi, o'z e'tiqodi bo'ladi.

Vijdon erkinligi qandaydir bir mavhum tushuncha emas, u ma'lum ijtimoiy vaziyatda albatta namoyon bo'ladi. Shuning uchun uni konkret tarixiy, ijtimoiy sharoitsiz, ob'ektiv va sub'ektiv omillarsiz tasavvur qilish qiyin. Bundan tashqari «vijdon erkinligi» tushunchasini ilmiy talqin qilishda milliy, mafkuraviy va madaniy omillarni ham albatta nazarda tutish kerak.

Shu jihatdan 1992 yilda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasining 31-moddasida har bir fuqaro uchun vijdon erkinligi huquqining kafolatlanishi tabiiy holdir. Yana bir muhim tomoni – keyingi yillarda davlat bilan diniy tashkilotlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarda salmoqli o'zgarishlar sodir bo'lmoqda. Dinning jamiyatdagi o'rni tiklanmoqda. Diniy uyushma va tashkilotlarning faoliyat ko'rsatishlariga imkoniyat yaratilmoqda. Qator tarixiy obidalar diniy tashkilotlar ixtiyoriga o'tkazildi, yangi masjidlar ochilmoqda. Diniy tashkilotlarning xalqaro aloqalari kun sayin kengayib bormoqda.

Mustaqillik yillarida vijdon erkinligi printsiplarini tiklash va unga og'ishmay amal qilish davr, kundalik hayot talabi va zaruriyatiga aylanib qoldi. 1991 yilda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi «Vijdon erkinligi va

diniy tashkilotlar to'g'risida»gi qonunni qabul qildi. 1998 yilda bu qonunning yangi tahriri qabul qilinib, 15 may kuni matbuotda e'lon qilindi va shu kundan e'tiboran u kuchga kirdi.

Mazkur qonun 23 moddadan iborat. Uning 1-moddasida ushbu qonunning maqsadi nimalardan iborat ekanligi ochiq va ravshan bayon etilgan: «Ushbu qonunning maqsadi har bir shaxsning vijdon erkinligi va diniy e'tiqod huquqini, dinga munosabatidan qat'i nazar, fuqarolarning tengligini ta'minlash, shuningdek diniy tashkilotlarning faoliyati bilan bog'liq munosabatlarni tartibga solib turishdan iborat».

Qonunning 3-moddasi vijdon erkinligi huquqi haqida bo'lib, unda har bir fuqaro dinga munosabatini o'zi mustaqil aniqlashi, u har qanday dinga e'tiqod qilish yoki hech qanday dinga e'tiqod qilmaslik huquqiga ega ekanligi va bu huquq esa O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi tomonidan kafolatlanajagi ta'kidlandi.

4-moddada fuqarolarning dinga munosabatlaridan qat'i nazar, teng huquqliligi haqida so'z boradi. Rasmiy hujjatlarda fuqaroning dinga munosabati ko'rsatilishiga yo'l qo'yilmasligi ta'kidlanadi.

Vijdon erkinligi haqidagi qonunning 5-moddasida O'zbekiston Respublikasida din va diniy tashkilotlar davlatdan ajratilganligi ko'rsatilgan. Bu degani davlat diniy masalalar bilan shug'ullanmaydi, diniy tashkilot va diniy boshqarma ishlariga aralashmaydi. Din va diniy tashkilotlar ham davlat ishlariga aralashmasligi lozim. Lekin diniy tashkilotlar jamoat ishlarida ishtirok etish huquqiga egalar.

Shuningdek, mazkur moddada davlat turli diniy konfessiyalar o'rtasidagi tinchlik va totuvlikni qo'llab-quvvatlashi, konfessiyalar o'rtasida adovatni avj oldirishga, xususan, bir diniy konfessiyadagi dindorni boshqasiga kiritishga qaratilgan xatti-harakatlarga, missionerlikka yo'l qo'ymasligi ta'kidlangan.

Diniy tashkilotlarga O'zbekiston Respublikasida diniy xarakterga ega bo'lgan partiyalar tuzish, respublikadan tashqaridagi diniy partiyalarning bo'lim yoki filiallarini ochish man etiladi.

Dindan davlatga va Konstitutsiyaga qarshi targ'ibot olib borishda, dushmanlik, nafrat, millatlararo adovat uyg'otish, axloqiy negizlarni va fuqaroviy totuvlikni buzishda, bo'hton, vaziyatni beqarorlashtiruvchi uydirmalar tarqatishda, aholi o'rtasida vahima chiqarishda hamda davlatga, jamiyat va shaxsga qarshi qaratilgan boshqa xatti-harakatlarda foydalanishga yo'l qo'yilmaydi. Terrorizm, narkobiznes va uyushgan jinoyatchilikka ko'maklashadigan, shuningdek boshqa g'arazli maqsadlarni ko'zlovchi diniy tashkilotlar, oqimlar, sektalar va boshqalarning bunday faoliyatlari taqiqlanadi.

Fuqarolar dinga bo'lgan munosabatlaridan qat'i nazar, ta'limning xilma-xil turlari va darajalarini egallashi mumkin. Qonunning 9-moddasida ko'rsatilishicha, diniy tashkilotlarning markaziy boshqaruv organlari ruhoniylarni va o'zlariga zarur bo'lgan diniy xodimlarni tayyorlash uchun diniy o'quv yurtlari tuzishga haqli. Diniy o'quv yurtlari O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida ro'yxatdan o'tkazilib, tegishli litsenziya olganidan keyin faoliyat ko'rsatish huquqiga ega bo'ladi.

Oliy va o'rta diniy o'quv yurtlarida ta'lim olish uchun fuqarolar O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi qonuniga muvofiq umumiy majburiy o'rta ta'lim olganidan keyin qabul qilinadi.

Diniy ta'lim beruvchilar maxsus diniy ma'lumoti bor kishilar bo'lib, bolalarni o'qitish uchun diniy boshqarmaning yoki markazning ruxsatnomasiga ega bo'lishi kerak. Xususiy diniy ta'lim berishga yo'l qo'yilmaydi. Bu qonun-qoidalarni buzganlar qonun oldida javobgardirlar.

Diniy tashkilotlar diniy ta'lim olish uchun fuqarolarni chet elga yuborishlar va chet el fuqarolarini ta'lim olish uchun qabul qilishlari mumkin.

Diniy tashkilot – bu ma'lum dinga ishonuvchilar va ularning jamoalarining uyushmasidir (masjid, cherkov, sinagoga, diniy o'quv yurtlari va h.k.). Uni tashkil etish uchun unga bir xil e'tiqodga ega bo'lgan kamida 100 kishi a'zo bo'lishi kerak. O'zbekiston Respublikasining har qanday fuqarosi 18 yoshga to'lganidan keyin ma'lum diniy jamiyatga a'zo bo'lishi mumkin.

Diniy tashkilotlar o'z mulklariga ega bo'ladilar. Binolar, din bilan bog'liq buyumlar, ishlab chiqarish va

xayriya ishlariga mo'ljallangan inshootlar, pul mablag'lari hamda diniy tashkilotlar faoliyatini ta'minlash uchun zarur bo'lgan boshqa mol-mulk diniy tashkilotlarning mulki hisoblanadi. Diniy tashkilotlarga tushadigan moliyaviy va mulkiy xayriyalardan, shuningdek, fuqarolardan tushgan mablag'lardan davlat solig'i undirilmaydi.

Ibodot, diniy rasm-rusum va marosimlar o'tkazish mahalliy hokimiyat tomonidan taqiqlanmaydi. Qonunning 3-moddasida ko'rsatilishicha, dinga e'tiqod qilish yoki o'zga e'tiqodlar erkinligi milliy xavfsizlikni va jamoat tartibini, boshqa fuqarolarning hayoti, salomatligi, axloqi, huquqi va erkinligini ta'minlash uchun zarur bo'lgan darajadagina cheklanish mumkin.

Diniy tashkilotlar fuqarolarni ishga olishga haqlidirlar. Ular davlat, jamoat korxonalari va tashkilotlarining ishchi xizmatchilari bilan baravar soliq to'laydilar, ijtimoiy ta'minlanish va sug'urta qilish xizmatlaridan foydalanadilar. Umumiy asosda pensiya olish huquqiga egalardir.

Qonunning oxirgi 23-moddasida «Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida»gi qonunni buzgan kishilar qonun oldida javob berishlari ko'rsatilgan.

Konstitutsiyada hurfiylilik, vijdon va diniy e'tiqod erkinligi masalalariga katta e'tibor berilgan. Unda dinning tarbiyaviy ahamiyatiga yanada ko'proq e'tibor berilishi lozimligi ko'rsatilgan.

O'zbekiston Respublikasida ijtimoiy hayot siyosiy institutlar, mafkuralar va fikrlarning xilma-xilligi asosida rivojlanadi. Uning hududida 15 ta diniy konfessiya vakillari istiqomat qiladilar. Yuqoridagi qonunda keltirilganidek, ular Konstitutsiya oldida huquq va majburiyat yuzasidan tengdirlar. Konstitutsiyaning 12-moddasida ta'kidlanishicha, hech qanday mafkura davlat mafkurasi sifatida o'rnatilishi mumkin emas. Shunga ko'ra hech qanday konfessiya boshqalaridan ustun deb qaralishi yoki ularga o'z ta'sirini o'tkazishga intilishi mumkin emas.

DINIY EKSTREMIZM VA FUNDAMENTALIZM

Diniy ekstremizm – muayyan diniy konfessiya va tashkilotlardagi ashaddiy mutaassib, fanatik unsurlarning faoliyati mafkurasi. Fanatizm o'z aqidasiining shak-shubhasiz to'g'riligiga ishonib, boshqa firqa va mazhablarni butunlay rad etgan holda ularni tan olmaslik, balki ularni diniy asoslarni buzishda ayblab, ularga qarshi urush ochishga chaqiradigan omillardandir. Diniy fanatizm diniy ekstremizm va terrorizmga zamin tayyorlaydi.

Fundamentalizm – ma'lum din vujudga kelgan ilk davriga qaytish va bu yo'l bilan zamonaning barcha muammolarini hal qilish mumkin degan fikrni ilgari suruvchilarning yo'nalishi. Diniy fundamentalizm – aqidaning o'zgarmasligini himoya qiladigan, *vahy* va *mo'jizalarning* muqaddas kitoblardagi bayonining harfiy talqini tarafdori, ularning har qanday majoziy talqiniga murosasiz, so'zma-so'z talqinga asoslangan e'tiqodni aqlga tayangan mantiqiy dalillardan ustun qo'yadigan, muayyan diniy e'tiqod shakllanishining boshlang'ich davrida belgilangan barcha yo'l-yo'riqlarni qat'iy va og'ishmay bajarilishini talab qiladigan diniy oqimlarni ifodalashda qo'llaniladigan istilohdir.

Fundamentalizm iborasi ilk bor I Jahon urushi arafasida vujudga kelgan protestantizmdagi ortodoks oqimlarni ifodalash uchun ishlatilgan. Bu oqim 1910 yildan keyin shu nom bilan atala boshlagan. Fundamentalistlar xristianlikning an'anaviy aqidalariga, ayniqsa, Bibliyaning mutlaq mukammalligiga ishonishni mustahkamlashni, uni so'zma-so'z sharhlashga qat'iy rioya qilishni talab qildilar. Bu oqim keyinchalik Amerikada keng tarqalib, 1919 yili Filadelfiyada Jahon xristian fundamentalistlari assotsiatsiyasiga asos solindi.

Asrimizning 70-yillaridan boshlab esa bu so'z islomga nisbatan qo'llanila boshlandi. Islom fundamentalizmi zamonaviy islomdagi uch yo'nalishdan biridir (qolgan ikkitasi – traditsionalizm va modernizm). Islom fundamentalizmining asosiy g'oyasi – «sof islom» printsiplariga qaytish, maqsadi «islomiy taraqqiyot» yo'lini joriy etishdir.

XX asrning 80-90-yillarida butun dunyoda diniy omilning faollashuvi sobiq sovetlardan keyingi makonda ham o'z aksini topdi. Bu davr jamiyat taraqqiyotida, bir jihatdan, diniy e'tiqodning ijtimoiy-madaniy

hayotdagi tabiiy mavqei tiklanayotgan, ikkinchi tomondan, mazkur asosda ayrim mafkuraviy ziddiyatlar tugʻilishi vaqti boʻldi.

Asosiy qonunimizda yana shu narsa qatʼiy qilib belgilab qoʻyilganki, konstitutsiyaviy tuzumni zoʻrlik bilan oʻzgartirishni maqsad qilib qoʻyuvchi, Respublikaning suvereniteti, yaxlitligi va xavfsizligiga, fuqarolarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklariga qarshi chiquvchi, urushni, ijtimoiy, milliy, irqiy va diniy adovatni targʻib qiluvchi, xalqning sogʻligʻi va maʼnaviyatiga tajovuz qiluvchi, shuningdek, harbiylashtirilgan birlashmalarining, milliy va diniy ruhdagi siyosiy partiyalarning hamda jamoat birlashmalarining tuzilishi va faoliyati taqiqlanadi (57-modda).

Oʻrta Osiyodagi respublikalar oʻz mustaqilligiga erishishi va uning mustahkamlanishi davrida «islom omili», «islom uygʻonishi», «qayta islomlashish», «islom fenomeni» kabi iboralar tobora koʻproq ishlatilib, bu hol ularning beqiyos faollashuvini oʻzida aks ettirdi. Bunga sabab sobiq sovet davlatining mafkuraviy tasavvurlari va qadriyatlarining yemirilib, muayyan vaqt davomida hosil boʻlgan maʼnaviy boʻshliqni toʻldirish ehtiyoji boʻldi. Kommunistik mafkuraning maʼnaviy jihatdan qashshoq boʻlib, oʻziga xos mutaassibli va muayyan millatlar manfaatlariga qarshi qaratilganligi shoʻro hokimiyatidan keyin bu hududda diniy fundamentalizm uchun qulay sharoit tugʻdirdi.

Sobiq Ittifoqdagi hukmron partiyaning namoyandalari diniy jamoalarni xalqlarning aql-idrokini egallash uchun kurashda oʻzlarining raqibi deb hisoblashi dinning chekinishi va hatto uning muayyan maʼnodagi muxolif kuchga aylanishiga olib keldi. Dinning doimiy taʼqib ostida boʻlib kelgani, islom dinining eng salohiyatli ulamolarning qatagʻon qilinishi, minglab masjid va madrasalarning buzib tashlanishi diniy taassubni yoʻqotishga emas, balki uning ildizlarini oziqlantiruvchi xatarli omillarning kuchayishiga olib keldi. Millatlar orasida oʻzlikni anglash tuygʻusi, etnik jihatdan nasl-nasabini izlashga intilish kuchaydi.

Oʻzbekistonga nisbatan islom fundamentalizmining tahdidi aqidaparastlikni yoyish, bu yoʻl bilan musulmonlarni islohotchi davlatga ishonchini yoʻqotishga urinishda oʻzini namoyon etmoqda. Bunday guruhlar mustahkamlanib borayotgan umummilliy birdamlik va hamjihatlik, millatlar va fuqarolararo totuvlikka rahna solishga harakat qilmoqdalar. Demokratiya va dunyoviy davlat tushunchalarini, eʼtiqod erkinligiga asoslangan koʻp konfessiyali dunyoviy jamiyatni obroʻsizlantirishga yoʻnaltirilgan saʼy-harakatlarni amalga oshirmoqdalar.

Prezidentimiz taʼkidlaganidek, «eng avvalo, jamiyat, guruh, alohida shaxs maʼnaviy hayotining muayyan sohasi boʻlgan din umuminsoniy axloq meʼyorlarini oʻziga singdirib olgan, ularni jonlantirgan, hamma uchun majburiy xulq-atvor qoidalariga aylantirgan.

Binobarin din odamlarda ishonch hissini mustahkamlagan. Ularni poklab, yuksaltirgan. Hayot sinovlari, muammo va qiyinchiliklarni yengib oʻtishlarida kuch bagʻishlagan. Umuminsoniy va maʼnaviy qadriyatlarni saqlab qolish hamda avloddan avlodga yetkazishga yordamga kelgan.

8 - Mavzu	O'zbekistonda vijdon erkinligi .
------------------	---

1.1. Ma'ruza mashg'ulotining o'qitish texnologiyasi.

Vaqt - 2 soat	Talabalar soni: 30 - 60 nafar.
O'quv mashg'ulotining shakli	Vizual ma'ruza
Ma'ruza mashg'ulotining rejasi	1. Vijdon erkinligi tushunchasi. 2. Mustaqillik va O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi tomonidan vijdon erkinligining kafolatlanishi.
O'quv mashg'ulotining maqsadi: O'zbekistonda vijdon erkinligi, vijdon erkinligi tushunchasi, Konstitutsiyasi tomonidan vijdon erkinligining kafolatlanishi xaqida malumot berish	
Pedagogik vazivalar	O'quv faoliyatining natijalari
- Vijdon erkinligi tushunchasi xaqida malumot berish; - Mustaqillik yullarida vijdon erkinligi va diniy bag'ri kenglik xaqida tushuntirish. - Mustaqillik yullarida vijdon erkinligi va diniy bag'ri kenglik xaqida malumot berish; - O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi tomonidan vijdon erkinligining kafolatlanishi haqida ma'lumot berish	- Vijdon erkinligi tushunchasi xaqida malumotga ega buladi; - Mustaqillik yullarida vijdon erkinligi va diniy bag'ri kenglik xaqida ma'lumot olindi; - O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi tomonidan vijdon erkinligining kafolatlanishi haqida bilib oldi.
O'qitish uslubi va texnikasi	Ma'ruza, muammoli holatlarni yechish, aqliy hujum, klaster
O'qitish vositalari	Proyektor, tarqatma materiallar
O'qitish shakli	Individual, frontal, juftlikda ishlash
O'qitish sharoitlari	Proyektor va kompyuter bilan ta'minlangan auditoriya

1.2. Ma'ruza mashg'ulotining texnologik kartasi.

Bosqichlar vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchi	Talaba
1-bosqich. Kirish (5 min.)	1.1. Mavzu maqsad va rejalashtirilgan o'quv natijalarini e'lon qiladi. 1.2. Rejani ekranga chiqaradi.	1.1. Eshitadilar, yozib oladilar. 1.2. E'tibor beradilar.
2-bosqich. Bilimlarni faollashtirish. (10 min.)	2.1. Asosiy tushunchalarni namoyish qiladi. 2.2. O'quv faoliyatini baholash mezonlarini ma'lum qiladi.	2.1. Anqlik kiritadilar, savollar beradilar.
3-bosqich. Asosiy (55 min.)	3.1. Quyidagi savol bilan murojat qiladi: Vijdon erkinligi xaqida qanday malumotga egasiz? 3.2. Vijdon erkinligi tushunchasi xaqida malumot beriladi; 3.3. Mustaqillik yullarida vijdon erkinligi va diniy bag'ri kenglik xaqida tushuntiradi 3.4.O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi tomonidan vijdon erkinligining kafolatlanishi haqida ma'lumot beradi.	3.1 Vijdon erkinligi xaqida qisqacha ma'lumot beradi 3.2. Yozib oladilar. 3.3. Tushunchlarni mohiyatini anglaydilar. 3.4. Eshitadilar, yozib oladilar.
4-bosqich. Yakuniy (10 min.)	4.1. Mavzuga hulosa yasaydi. O'quv jarayonida faol ishtirok etgan talabalarni rag'batlantiradi. 4.2. Musatqil ishlash va bilimlarni mustahkamlash uchun savollar beradi.	4.1. Eshitadilar. 4.2. Topshriqlarni yozib oladilar.

O'tilgan mavzu bo'yicha savollar:

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida diniy e'tiqod erkinligiga qanday munosabat bildirilgan?
2. Diniy e'tiqod erkinligi haqida Konstitutsiyaning qaysi moddasida so'z yuritiladi?
3. «Diniy tashkilotlar» deganda nimalar nazarda tutiladi?
4. Diniy tashkilotlarga kimlar a'zo bo'la oladi?
5. Turli konfessiyalar orasida nizo chiqmasligi uchun davlat qanday tadbirlarni qo'llaydi?
6. Fundamentalizm ilk bor qaysi din doirasida paydo bo'ldi?
7. Diniy ekstremizm deganda nimani tushunasiz?

Tayanch iboralar:

- 1. E'tiqod erkinligi; 3. Fundamentalizm; 5.Oqim; 7. Vijdon erkinligi ;**
2. «Diniy tashkilotlar ; 4. Ekstremizm; 6. Konfessiya; 8. Terorizmr

Adabiyotlar:

4. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. T., 1992. – 48 bet.
 5. «Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasining qonuni (yangi tahriri) / O'zbekistonning yangi qonunlari, ? 19. T., Adolat, 1998, 224-234-betlar, Xalq so'zi, 1998, 15-may, 2-bet.
 6. Karimov A. I. "Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch" Toshkent 2008 yil.
 7. Karimov I.A. **Jahon moliyaviy – iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari.** T.,2009
 8. Karimov I.A. Olloh qalbimizda, yuragimizda. T., 1999.
 9. Karimov I.A. O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li / O'zbekiston buyuk kelajak sari. – T.: «O'zbekiston», 1998.
 10. E'tiqod erkinligi qonuniy asosda bo'lsin / O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning Oliy majlis XI sessiyasida so'zlagan nutqi. Xalq so'zi, 1998, 5-may.
 11. Readon B. Bag'rikenglik: tinchlik sari olg'a qadam. T., 2002.
-

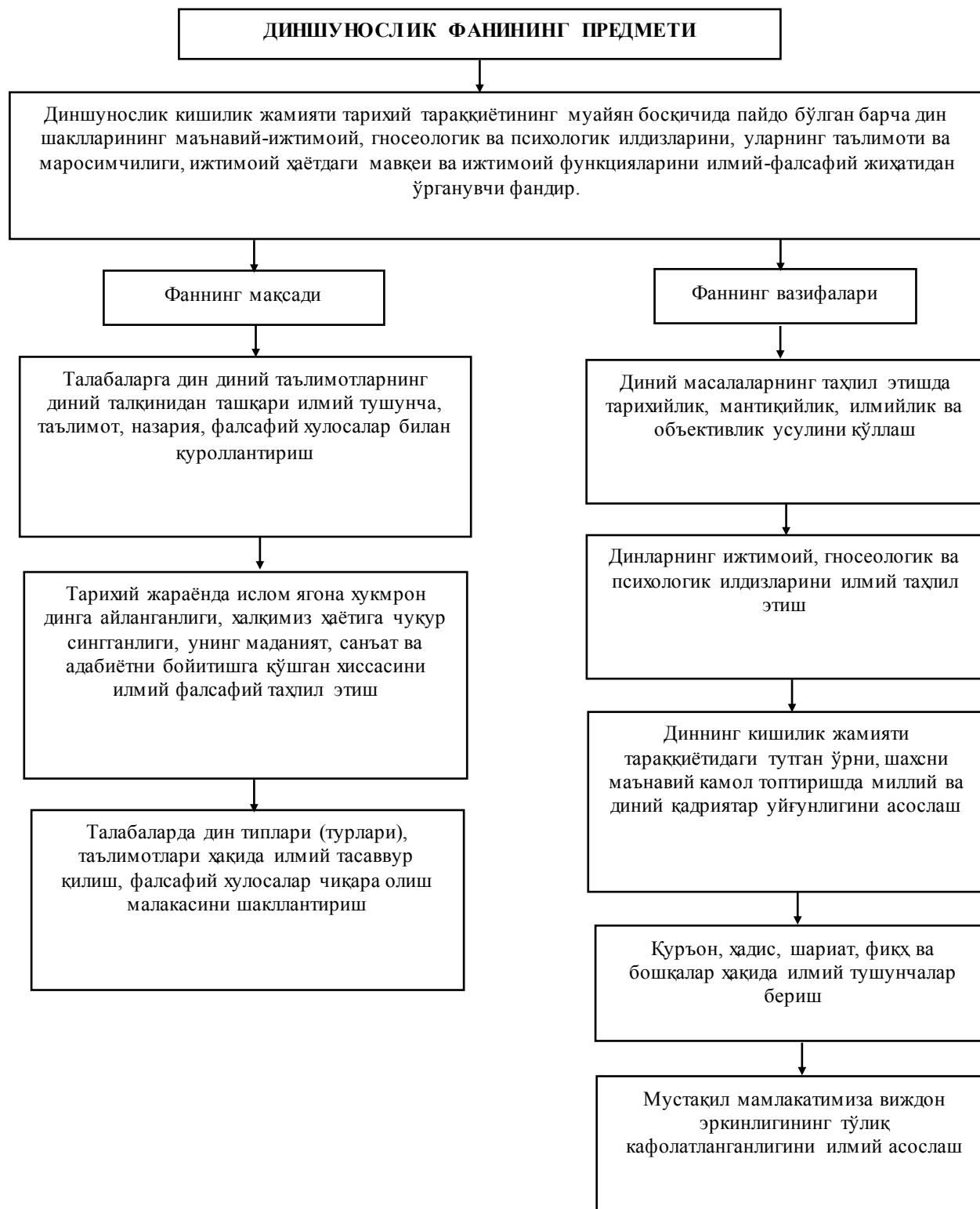
1 -Seminar	Dinshunoslik fani, uning predmeti va vazifasi.
------------	---

2 Seminar mashg'ulotining o'qitish texnologiyasi.

Vaqt - 2 soat	Talabalar soni: 26 nafar.
O'quv mashg'ulotining shakli	Vizual baxs – munizara
Seminar mashg'ulotining rejasi	1. Dinshunoslik fani, uning predmeti, uni o'qitishdan ko'zda tutilgan asosiy maqsad. 2. Dinni iptidoiy shakllari. 3. Milliy dinlarni kelib chiqishi va o'sha davrgi ijtimoiy – tarixiy sharoitlar. 4. Yahudilikni vujudga kelishi va ta'limoti.
O'quv mashg'ulotining maqsadi: Dinshunoslik fanining predmeti, vazifasilari hamda uni o'qitishdan ko'zda tutilgan asosiy maqsadi, milliy dinlarni kelib chiqishi, yahudilikni vujudga kelishi va ta'limoti. to'g'risidagi bilimlarni shakllantirish.	
Pedagogik vazivalar	O'quv faoliyatining natijalari
- Dinshunoslik fanining predmeti, uni o'qitishdan ko'zda tutilgan asosiy bilimlarni shakllantirish; -Dinning ibtidoiy shakllanish formalarini ko'rsanish; - Milliy dinlarni kelib chiqishi va o'sha davrgi ijtimoiy – tarixiy sharoitlarbilish; - Yahudilikni vujudga kelishi va ta'limoti xaqida ma'lumotga ega bulish	- Dinshunoslik fanining predmeti, uni o'qitishdan ko'zda tutilgan asosiy maqsadlari va vazifalarini ochib beradi; (1-ilova) -Dinning kelib chiqishi to'g'risida diniy va falsafiy yondashuvlarni sharhlaydi;(2-ilova) -Dinning ibtidoiy shakllanish formalarini sanab o'tadi.. (3-ilova) -Milliy dinlarning kelib chiqishi va o'sha davrdagi ijtimoiy-tarixiy shaoritlari o'rganildi. -Yahudiylik dinining vujudga kelishi va ta'limotilarini aniqlandi
O'qitish uslubi va texnikasi	Seminar, kichik guruhlarda ishlash, aqliy hujum, klaster baxs – munizara
O'qitish vositalari	Proyektor, tarqatma materiallar
O'qitish shakli	Individual, frontal, juftlikda ishlash
O'qitish sharoitlari	Proyektor va kompyuter bilan ta'minlangan auditoriya

3 Seminar mashg'ulotining texnologik kartasi.

Bosqichlar vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchi	Talaba
1-bosqich. Kirish (5 min.)	1.1. Seminar maqsad va rejalashtirilgan o'quv natijalarini e'lon qiladi. 1.2. Rejani ekranga chiqaradi.	1.1. Eshitadilar, yozib oladilar. 1.2. E'tibor beradilar.
2-bosqich. Bilimlarni faollashtirish. (10 min.)	2.1. Asosiy tushunchalarni namoyish qiladi. 2.2. O'quv faoliyatini baholash mezonlarini ma'lum qiladi.	2.1. Anqlik kiritadilar, savollar beradilar.
3-bosqich. Asosiy (55 min.)	3.1. Quyidagi savol bilan murojat qiladi..Hozirgi davrda qanday dinlarni bilasiz? 3.2 Dinning kelib chiqishi to'g'risida diniy va falsafiy yondashuvlarni syraydi ? 3.3.Dinlarni tasniflash suraladi 3.4. Umumiy savol beriladi	3.1. Hozirgi davrdagi dinlarni sanaydilar 3.2. Dinning kelib chiqishi to'g'risida diniy va falsafiy yondashuvlarni aytib o'tiladi 3.3 Dinlarni tasniflab o'tiladi 3.4. baxs – munizara qiladilar
4-bosqich. Yakuniy (10 min.)	4.1. Mavzuga hulosa yasaydi. O'quv jarayonida faol ishtirok etgan talabalarni rag'batlantiradi. 4.2. Musatqil ishlash va bilimlarni mustahkamlash uchun savollar beradi.	4.1. Eshitadilar. 4.2. Topshriqlarni yozib oladilar.

2 -Seminar	Jahon dinlari: Buddizm va hristianlik dinlari.
-------------------	---

4 Seminar mashg'ulotining o'qitish texnologiyasi.

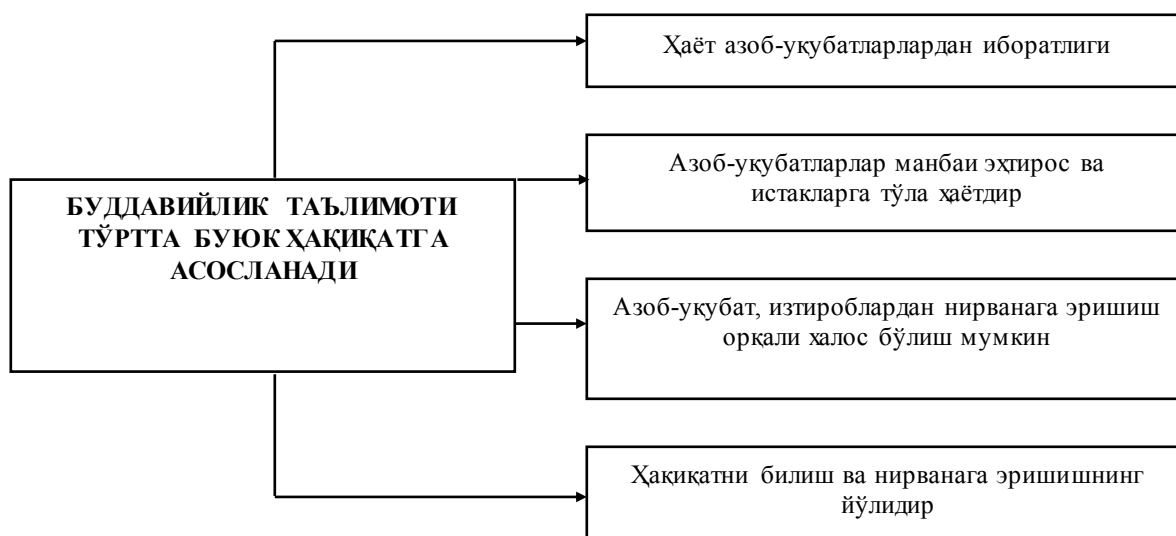
Vaqt - 2 soat	Talabalar soni: 30 nafar.
O'quv mashg'ulotining shakli	Vizual baxs – munizara
Seminar mashg'ulotining rejasi	1. Buddizmni keltirib chiqargan tarixiy sharoit. 2. Buddizmning asosiy aqidalari va ta'limoti. 3. Hristianlikni keltirib chiqargan tarixiy sharoit. 4. Hristianlikning asosiy aqidalari.
O'quv mashg'ulotining maqsadi: Buddizmni keltirib chiqargan tarixiy sharoiti , ta'limoti, xristianlik dinini keltirib chiqargan tarixiy sharoiti , ta'limoti, muqaddas manbalari, urf – odat va marosimlari to'g'risidagi bilimlarni shakllantirish.	
Pedagogik vazivalar	O'quv faoliyatining natijalari
- Buddizmning asosiy aqidalari va ta'limotlarini ochib berish; -Buddizmning asosiy oqimlari muqaddas manbalari, urf – odat va marosimlari xaqida ma'lumot berish; - Xristianlikning asosiy aqidalari va ta'limotlarini ochib berish -Xristianlik dinining oqimlari, muqaddas manbalari, urf – odat va marosimlari xaqida ma'lumot berish.	-Buddizmning asosiy aqidalari va ta'limotlarini aniqlandi -Buddizmning asosiy oqimlari muqaddas manbalari, urf – odat va marosimlari ochi berildi - Xristianlik dinining asosiy aqidalari va ta'limotlarini aniqlandi - Xristianlik dinining oqimlari, muqaddas manbalari, urf – odat va marosimlari ochi berildi
O'qitish uslubi va texnikasi	Seminar, kichik guruhlarda ishlash, aqliy hujum, klaster baxs – munizara
O'qitish vositalari	Proyektor, tarqatma materiallar
O'qitish shakli	Individual, frontal, juftlikda ishlash
O'qitish sharoitlari	Proyektor va kompyuter bilan ta'minlangan auditoriya

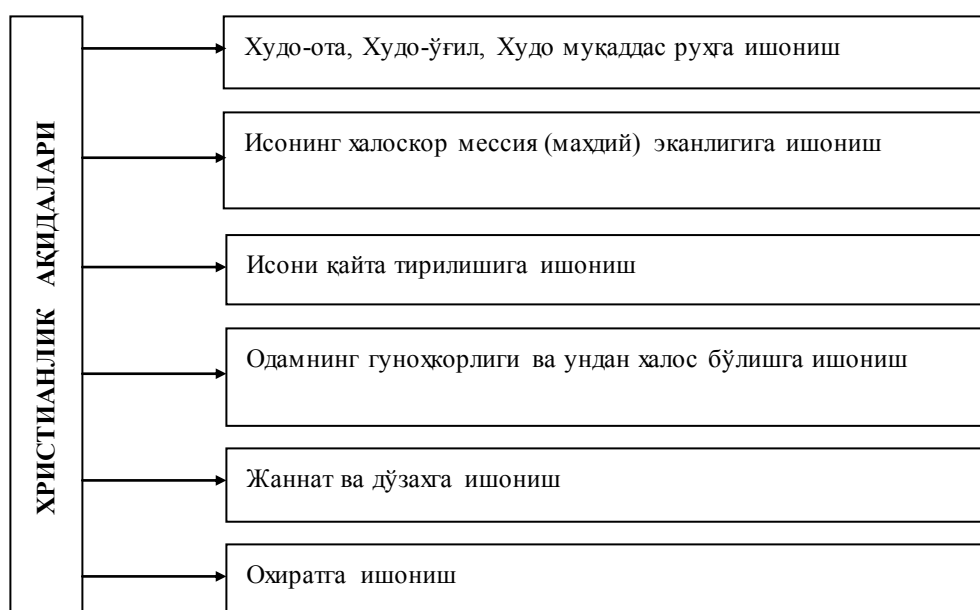
5 Seminar mashg'ulotining texnologik kartasi.

Bosqichlar vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchi	Talaba
1-bosqich. Kirish (5 min.)	1.1. Seminar maqsad va rejalashtirilgan o'quv natijalarini e'lon qiladi. 1.2. Rejani ekranga chiqaradi.	1.1. Eshitadilar, yozib oladilar. 1.2. E'tibor beradilar.
2-bosqich. Bilimlarni faollashtirish. (10 min.)	2.1. Asosiy tushunchalarni namoyish qiladi. 2.2. O'quv faoliyatini baholash mezonlarini ma'lum qiladi.	2.1. Aniqlik kiritadilar, savollar beradilar.
3-bosqich. Asosiy (55 min.)	3.1. Quyidagi savol bilan murojat qiladi.. Jahon dinlariga qaysilar kiradi ? 3.2 Buddizmning asosiy aqidalari va ta'limotilari syraydi ? 3.3. Buddizmning asosiy oqimlari muqaddas manbalari, urf – odat va marosimlari suraladi 3.4 Xristianlik dinining asosiy aqidalari va ta'limotilarini suraladi 3.5.Xristianlik dinining oqimlari, muqaddas manbalari, urf – odat va marosimlari ochi berildi suraladi. 3.6. Umumiy savol beriladi	3.1. Jahon dinlarini sanaydilar 3.2. Buddizmning asosiy aqidalari va ta'limotilarini aniqlandi 3.3.Buddizmning asosiy oqimlari muqaddas manbalari, urf – odat va marosimlari ochi berildi 3.4. Xristianlik dinining asosiy aqidalari va ta'limotilarini aniqlandi 3.5. Xristianlik dinining oqimlari, muqaddas manbalari, urf – odat va marosimlari ochi berildi 3.6. baxs – munizara qiladilar
4-bosqich. Yakuniy (10 min.)	4.1. Mavzuga hulosa yasaydi. O'quv jarayonida faol ishtirok etgan talabalarni rag'batlantiradi. 4.2. Musatqil ishlash va bilimlarni mustahkamlash uchun savollar beradi.	4.1. Eshitadilar. 4.2. Topshriqlarni yozib oladilar.

БУДДА ТАЪЛИМОТИ

БУДДАВИЙЛИК

3 - Mavzu	Islom dini.
------------------	--------------------

6 **Seminar mashg'ulotining o'qitish texnologiyasi.**

Vaqt - 2 soat	Talabalar soni: 26 nafar.
O'quv mashg'ulotining shakli	Vizual baxs – munizara
Seminar mashg'ulotining rejasi	1. Islom dini va uning vujudga kelishi sabablari. 2. Islom dinining shakllanishida Muhammad . alahissalomning o'rni. 3. Madina islom davlatining vujudga kelishi, dastlabki xalifalar. 4. Islomning Markaziy Osiyoga tarqalishi

O'quv mashg'ulotining maqsadi: Islom dini va uning vujudga kelishi sabablari, tarixiy sharoiti , ta'limoti, muqaddas manbalari, urf – odat va marosimlari xaqida ma'lumot berish.

Pedagogik vazivalar	O'quv faoliyatining natijalari
- Islom dini va uning vujudga kelishi sabablari, tarixiy sharoitini tushuntirish - Islomning din sifatida shakllanishini ochib berish -Islom dinining aqidalari va ta'limotlari, urf – odat va marosimlari xaqida ma'lumot berish -Madina islom davlatining vujudga kelishi, dastlabki xalifalar xaqida ma'lumot berish. - Islomning Markaziy Osiyoga tarqalishi va rivojlanish davrini yoritish.	- Islom dini va uning vujudga kelishi sabablari, tarixiy sharoiti tushuntiriladi - Islomning din sifatida shakllanishini aniqlandi - Islom dinining aqidalari va ta'limotlari, urf – odatlari ochi berildi -Madina islom davlatining vujudga kelishi, dastlabki xalifalar xaqida ma'lumot olindi. - Islomning Markaziy Osiyoga tarqalishi va rivojlanishi, ouning o'lka xalqlariga tasirini aniqlandi.
O'qitish uslubi va texnikasi	Seminar, aqliy hujum, klaster, baxs – munizara
O'qitish vositalari	Proyektor, tarqatma materiallar
O'qitish shakli	Individual, frontal, juftlikda ishlash
O'qitish sharoitlari	Proyektor va kompyuter bilan ta'minlangan auditoriya

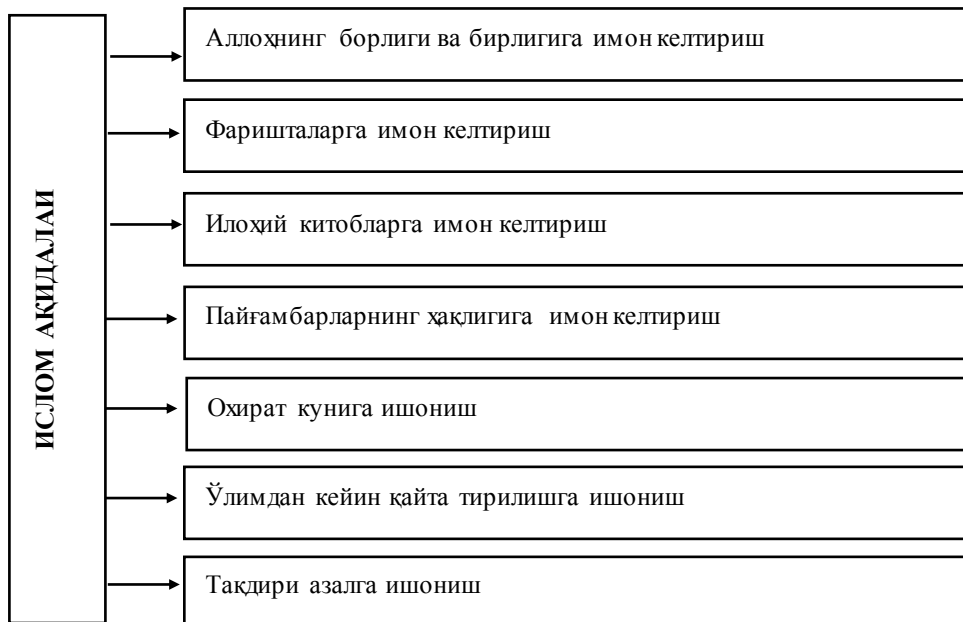
7 Seminar mashg'ulotining texnologik kartasi.

Bosqichlar vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchi	Talaba
1-bosqich. Kirish (5 min.)	1.1. Mavzu maqsad va rejalashtirilgan o'quv natijalarini e'lon qiladi. 1.2. Rejani ekranga chiqaradi.	1.1. Eshitadilar, yozib oladilar. 1.2. E'tibor beradilar.
2-bosqich. Bilimlarni faollashtirish. (10 min.)	2.1. Asosiy tushunchalarni namoyish qiladi. 2.2. O'quv faoliyatini baholash mezonlarini ma'lum qiladi.	2.1. Aniqlik kiritadilar, savollar beradilar.
3-bosqich. Asosiy (55 min.)	3.1. Quyidagi savol bilan murojat qiladi: Islom dini xaqida qanday malumotga egasiz? 3.2 Islom dini va uning vujudga kelishi sabablari, tarixiy sharoitini xaqida suraladi 3.3. Islom dinining aqidalari va ta'limotilari, urf – odat va marosimlari xaqida suraladi 3.4. Seminar mavzudagi rejalar suraladi 3.5. umumiymsavol beriladi	3.1 Islom dini xaqida xaqida ma'lumot beradi 3.2. Islom dini va uning vujudga kelishi sabablari, tarixiy sharoitini tushuntiradilar . 3.3. Islom dinining aqidalari va ta'limotilari, urf – odat va marosimlari xaqida ma'lumot berish 3.4.Seminar mavzudagi rejalar yoritiladiri 3.5 baxs – munizara qilinadi
4-bosqich. Yakuniy (10 min.)	4.1. Mavzuga hulosa yasaydi. O'quv jarayonida faol ishtirok etgan talabalarni rag'batlantiradi. 4.2. Musatqil ishlash va bilimlarni mustahkamlash uchun savollar beradi.	4.1. Eshitadilar. 4.2. Topshriqlarni yozib oladilar.

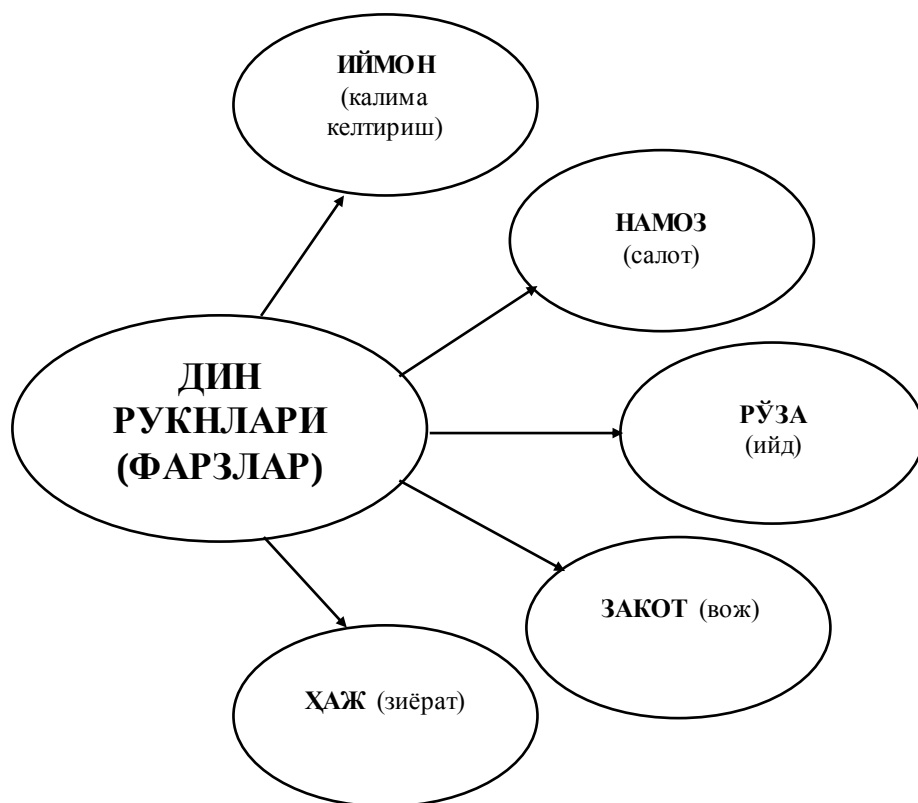
ШАРИАТНИНГ КАТЕГОРИЯЛАРИ

ИСЛОМДА ИЙМОН АҚИДАЛАРИ

ИСЛОМ АРКОНЛАРИ

4 - Mavzu	Islom dinining asosiy manbalari.
------------------	---

8 **Seminar mashg'ulotining o'qitish texnologiyasi.**

Vaqt - 2 soat	Talabalar soni: 26 nafar.
O'quv mashg'ulotining shakli	Vizual baxs - munozara
Seminar mashg'ulotining rejasi	23. Quron va Hadis – islom dinining asosiy manbalari. 24. Quronning tarkibi va jamlanishi. 25. hadis va buyuk muhaddislal.

O'quv mashg'ulotining maqsadi: Islom dinining asosiy manbalari sifatida Quron va Hadisning mohiyatini tushuntirish, uning tarkibi va jamlanishi, buyuk muhaddislal xaqida malumot berish, Quron va Hadisning xozirgi kunda ilmiy meros sifatida o'rganish.

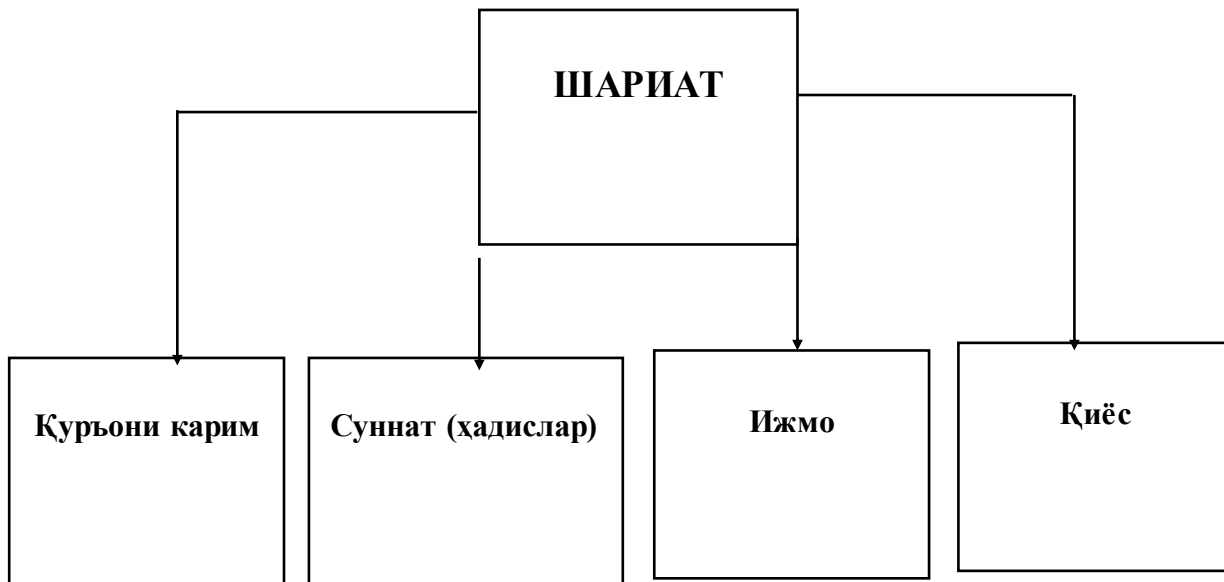
Pedagogik vazivalar	O'quv faoliyatining natijalari
- Quron va Hadis – islom dinining asosiy manbalari sifatida ko'rsatish; - Quron va Hadisning mohiyatini ochib berish; - Buyuk muhaddislal xaqida malumot berish; - Quron va Hadisning xozirgi kunda ilmiy meros sifatida o'rgatish	- Quron va Hadis – islom dinining asosiy manbalari sifatida tushunadi - Quron va Hadisning mohiyatiga tushunadi, uning tarkibi va jamlanishi ochi berildi - Buyuk muhaddislal xaqida ma'lumot olindi. - Quron va Hadisning xozirgi kunda ilmiy meros sifatida malumotga ega buldi.
O'qitish uslubi va texnikasi	Seminar, kichik guruhlarda ishlash, aqliy hujum, klaster baxs – munizara
O'qitish vositalari	Proyektor, tarqatma materiallar
O'qitish shakli	Individual, frontal, juftlikda ishlash
O'qitish sharoitlari	Proyektor va kompyuter bilan ta'minlangan auditoriya

1 Seminar mashg'ulotining texnologik kartasi.

2

Bosqichlar vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchi	Talaba
1-bosqich. Kirish (5 min.)	1.1. Seminar, maqsad va rejalashtirilgan o'quv natijalarini e'lon qiladi. 1.2. Rejani ekranga chiqaradi.	1.1. Eshitadilar, yozib oladilar. 1.2. E'tibor beradilar.
2-bosqich. Bilimlarni faollashtirish. (10 min.)	2.1. Asosiy tushunchalarni namoyish qiladi. 2.2. O'quv faoliyatini baholash mezonlarini ma'lum qiladi.	2.1. Aniqlik kiritadilar, savollar beradilar.
3-bosqich. Asosiy (55 min.)	3.1. Quyidagi savol bilan murojat qiladi: Quron va Hadis xaqida qanday malumotga egasiz? 3.2 Seminar mavzudagi rejalar suraladi 3.3. Buyuk muhaddislal xaqida suraladi 3.4. Umumiymsavol beriladi	3.1. Quron va Hadis xaqida xaqida qisqacha ma'lumot beradi 3.2. Seminar mavzudagi rejalar yoritiladiri 3.3. Buyuk muhaddislal xaqida malumot beradilar 3.4. baxs – munizara qilinadi
4-bosqich. Yakuniy (10 min.)	4.1. Mavzuga hulosa yasaydi. O'quv jarayonida faol ishtirok etgan talabalarni rag'batlantiradi. 4.2. Musatqil ishlash va bilimlarni mustahkamlash uchun savollar beradi.	4.1. Eshitadilar. 4.2. Topshriqlarni yozib oladilar.

ШАРИАТНИНГ МАНБАЛАРИ

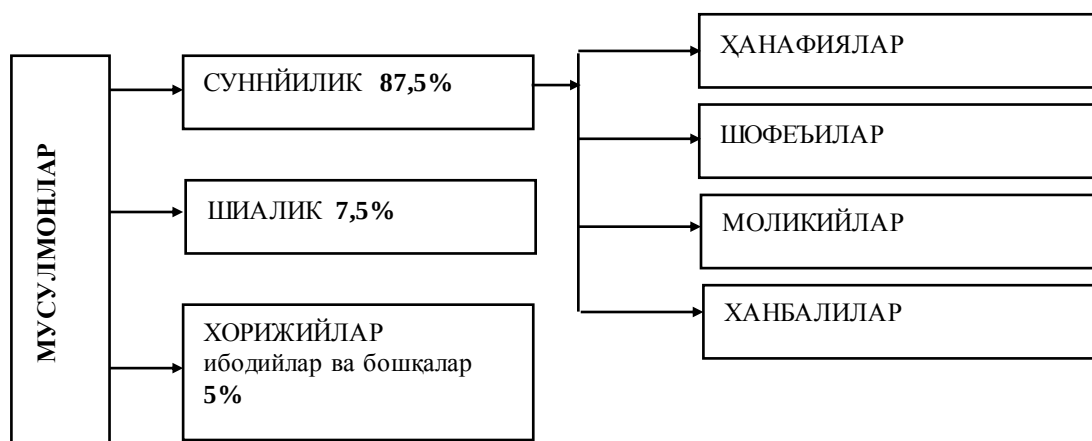
5 - Mavzu	Islom dinining asosiy oqim va mazxablari.
-----------	--

3 Seminar mashg'ulotining o'qitish texnologiyasi.

Vaqt - 2 soat	Talabalar soni: 26 nafar.
O'quv mashg'ulotining shakli	Vizual baxs – munizara
Seminar, mashg'ulotining rejasi	1. Sunniylik va shialik. 2. Sunniylik va shialikdagi mazxablar. 3. Islomdagi oqimlar
O'quv mashg'ulotining maqsadi: Islom dinining asosiy oqim va mazxablarini vujudga kelishi, hozirgi vaqtdagi mazxablar xaqida malumot berish,	
Pedagogik vazivalar	O'quv faoliyatining natijalari
-Islom dinda sunniylik va shialik mazxablari xaqida malumot berish; -Hozirgi vaqtdagi Islom dinda sunniylik va shialik mazxablari xaqida malumot berish; -Hozirgi vaqtdagi Islomda oqimlarning maqsadlari haqida ma'lumot berish	- Islom dinda sunniylik va shialik mazxablari xaqida malumotga ega buladi; - Hozirgi vaqtdagi Islom dinda sunniylik va shialik mazxablari xaqida malumotlar bilan tanishadi; - Hozirgi vaqtda Islomdagi oqimlarning maqsadlari haqida ma'lumot olindi.
O'qitish uslubi va texnikasi	Seminar, kichik guruhlarda ishlash, aqliy hujum, klaster baxs – munizara
O'qitish vositalari	Proyektor, tarqatma materiallar
O'qitish shakli	Individual, frontal, juftlikda ishlash
O'qitish sharoitlari	Proyektor va kompyuter bilan ta'minlangan auditoriya

1.1 Seminar mashg'ulotining texnologik kartasi.

Bosqichlar vaqti	Faoliyat mazmuni	
	O'qituvchi	Talaba
1-bosqich. Kirish (5 min.)	1.1. Mavzu maqsad va rejalashtirilgan o'quv natijalarini e'lon qiladi. 1.2. Rejani ekranga chiqaradi.	1.1. Eshitadilar, yozib oladilar. 1.2. E'tibor beradilar.
2-bosqich. Bilimlarni faollashtirish. (10 min.)	2.1. Asosiy tushunchalarni namoyish qiladi. 2.2. O'quv faoliyatini baholash mezonlarini ma'lum qiladi.	2.1. Aniqlik kiritadilar, savollar beradilar.
3-bosqich. Asosiy (55 min.)	3.1. Quyidagi savol bilan murojat qiladi: Hozirgi vaqtdagi Islom dinida sunniylik va shialik mazxablari xaqida qanday malumotga egasiz? 3.2. Seminar mavzudagi rejalar suraladi 3.3. Hozirgi vaqtdagi Islom dinda sunniylik va shialik mazxablari xaqida suraladi 3.4. Umumiymsavol beriladi	3.1 Hozirgi vaqtdagi Islom dinida sunniylik va shialik mazxablari xaqida qisqacha ma'lumot beradi . 3.2. Seminar mavzudagi rejalar yoritiladiri 3.3. Hozirgi vaqtdagi Islom dinda sunniylik va shialik mazxablari xaqida malumot beradilar 3.4. baxs – munizara qilinadi
4-bosqich. Yakuniy (10 min.)	4.1. Mavzuga hulosa yasaydi. O'quv jarayonida faol ishtirok etgan talabalarni rag'batlantiradi. 4.2. Musatqil ishlash va bilimlarni mustahkamlash uchun savollar beradi.	4.1. Eshitadilar. 4.2. Topshriqlarni yozib oladilar.

I kurs uchun “Dinshunoslik” fanidan reyting jadvali (1-semestr)

№	I. Joriy baholash	I. J.b. 20XII.09	II J.b. 30.I.10.		Jami ball	Saralash ball
		25 ball	25 ball		50 ball	28 ball
1	Darsdagi faolligi (Topshiriqlarni o'z vaqtida bajarishi, uy vazifasi)	25			25	14
2	Seminardagi faolligi (og'zaki so'rov, test yechish,)		25		25	14
						-
	II. Oraliq baholash			I. O.B. 30.I.10	Jami ball	Saralash ball
1.	Mustaqil ish (ijodiy izlanish, referat, konspekt)	-		35	35	19
	III. Yakuniy baholash	-		-	15	8 ball
	Jami ball	25	25	35	100	55 ball

*O`zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi
Muqimiy nomidagi Qo`qon Davlat pedagogika institute*

Falsafa kafedrası

DINSHUNOSLIK FANIDAN TEST SAVOLLARI.

Qo'qon 2010

I-variant

1. Asosan bir millat va elat vakillari e'tiqod qiladigan dinni toping?

- 1) Dunyoviy 4) Ko'phudolik
- 2) Milliy 5) Urug' -qabila
- 3) Yakkaxudolik

2. Hinduizm dinining asosiy hudolari qaysilar?

- 1) Shan-di, Lao-tszi, Pan-gu 4) Brahman, Vishu, Shiva
- 2) Jinna, Nanak, Gaumata 5) Iso, Muso, Ibrohim
- 3) Amataresu, Yaxve, Olloh

3. Yaxudilik dinida nechta asosiy oqim mavjud?

- 1) 2 ta 3) 3 ta
- 2) 4 ta 4) 6 ta

4. Konfutsichilik dinining muqaddas kitobi qaysi ?

- 1) eramizning 6-7 asrlarida 4) eramizgacha 4-3 asrlarida
- 2) eramizning 1-2 asrlarida 5) eramizgacha 6-5 asrlarida
- 3) eramizning 3-4 asrlarida

5. Jahon dinlarining qaysi g'oyasi ularning turli xalqlar o'rtasida keng tarqalishiga olib keldi?

- 1) Narigi dunyoda mukofotlash g'oyasi
- 2) Hammaning Xudo oldida tengligi g'oyasi
- 3) Oxirat to'g'risidagi g'oya
- 4) Jannat va do'zax to'g'risidagi g'oya
- 5) Hayotning kelib chiqishi to'g'risidagi g'oya

6. Buddizm dini qachon paydo bo'ldi?

- 1) eramizning 5 asrida 4) eramizning 7 asrida
- 2) eramizgacha 6 asrda 5) eramizning 1 asrida
- 3) eramizgacha 13 asrda

7. Buddizmning asosiy aqidasi nima?

- 1) Gunoh 4) Nirvana
- 2) Azob-uqubat 5) Narigi dunyo
- 3) Itoatkorlik

8. Sharq dinlaridan qaysi biri nasroniylikka eng ko'p ta'sir ko'rsatdi?

- 1) Yahudiylik 4) Islom
- 2) Buddizm 5) Hinduizm 3) Zoroastriyizm

9. Nasroniylikning bosh ibodati qaysi?

- 1) Nasroniy avliyolarga sig'inish 4) Xochni muqaddas deb bilish
- 2) Injilni muqaddas deb bilish 5) Bayramlarni nishonlash
- 3) Liturgiya

10. Diniy tashkilotlarning qanday ikki xil asosiy vazifalari bor?

- 1) Ijtimoiy va sinfiy 4) Umumdavlat va xalqaro
- 2) G'oyaviy va tarbiyaviy 5) To'ldiruvchilik va tartibga soluvchilik
- 3) Diniy va diniy bo'lmagan

11. Diniy ongning qanday darajalari bor?

- 1) Diniy tashkilotlar va diniy maktablar 4) Diniy ishonch va diniy ibodat
- 2) Diniy kayfiyat va diniy xatti-harakat 5) Diniy e'tiqod
- 3) Kundalik diniy ong va diniy mafkura

12. Iso masihni inson deb atagan nasroniylar qanday atalgan?

- 1) Nestorianlar 4) Protestantlar
- 2) Monofizitlar 5) Qibtiylar Pravoslavlar

13. Nasroniylikda ikkinchi bo'linish eramizning qaysi asrida bo'lgan?

- 1) 11 asrda 2) 16 asrda 3) 5 asrda 4) 1 asrda 5) 4 asrda

14. Rusda pravoslavlik qachon paydo bo'lgan?

- 1) 1054-yilda 2) 988-yilda 3) 395-yilda 4) 1448-yilda 5) 1589-yilda

15. 13 asrda bid'at(eres) bilan kurashish uchun tuzilgan katolik cherkovi tribunali nima

deb ataladi?

- 1) Indulgenziya 2) Inkvizitsiya 3) Inaguratsiya 4) Konklav 5) Ensiklika

16. Mustaqil cherkovlar nima deb ataladi?

- 1) Modernistik cherkovlar 4) Monofizit cherkovlar
2) Ortoksal cherkovlar 5) Protestant cherkovlar
3) Avtokefal cherkovlar

17. Islom dinining paydo bo'lishi masalasiga G'arb islomshunoslarining qarashlari?

- 1) Soxtalashtirish 2) Pluyralizm
3) Ideallashtirish 4) Islomning o'ziga xosligining tarixiy sharoitlarini chuqur tahlil qilish

18. Muhammad (s.a.v.)ning g'oyalarini dastlab kimlar qo'llab-quvvatlamadi?

- 1) Shaharning quyi tabaqalari 2) Makka zodagonlari 3) Badaviylar
4) O'rta tabaqa 5) Madina aholisi

19. Islom Ka'ba ziyoratini qayerdan o'zlashtirdi?

- 1) Yahudiylikdan 2) Qadimgi arab dinlaridan 3) Zoroastriyazmdan
4) Buddizmdan 5) Nasroniylikdan

20. Qur'on suralari qanday qismlarga bo'lingan?

- 1) Katta va kichik 2) Makka va Madina suralari 3) Dastlabki va yangi
4) Qonuniy va noqonuniy

21. Musulmoncha hijriy yil yil hisobi qaysi yildan boshlangan?

- 1) 570 yildan 2) 610 yildan 3) 622 yildan 4) 632 yildan 5) milodiy 1 asrdan

22. Islomda diniy marosimlarni olib boruvchi ruhoniylar qanday ataladi?

- 1) Xalifa. 2) Imom. 3) Xanif. 4) Murshid. 5) Xo'ja.

23. So'fiylarning eng asosiy maqsadi nima?

- 1) Mistitsizm. 2) Xudo bilan qo'shilish. 3) Asketizm. 4) Faqirlik.
5) Diniy odatlardan voz kechish.

24. 1926 yilda qanday xalqaro Islom tashkiloti tuzilgan?

- 1) Islom olami Ligasi (IOL). 2) Islom olami Kongresi (IOK).
3) Jahon Islom Tashkiloti (JIT). 4) Yevropa Islom Kengashi (EIK).
5) Islom Banklari Xalqaro Uyushmasi (IBXU).

25. Islom dinining muqaddas kitoblari qaysi ?

- 1) Shariat va sunna 2) Qur'on va Avesto. 3) Qur'on va Xadis.
- 4) Injil va Tripitaka. 5) Eski ahd va Yangi ahd.

26. Aqida, marosim va tashkilotchilik masalalarida cherkovning rasmiy doktrinasidan farq qiluvchi diniy ta'limotlar nima deb ataladi?

- 1) Antiklerikalizm 2) Yeres (bid'at) 3) Deizm 4) Bogoborchestvo

27. Islomning sunniylik va shialikka bo'linishi qachon ro'y berdi?

- 1) VII asrning oxirlarida 2) VII asrning birinchi yarmida
- 3) VII asrning ikkinchi yarmida 4) XI asrda 5) X asrning oxirida

28. Qadimgi Hindistondagi qaysi falsafiy maktab materialistik g'oyalarni tarqatdi?

- 1) Buddizm 2) Chorvaklar 3) Braxmanizm 4) Skeptiklar 5) Atomistlar

29. Qur'onning asl nusqasi qanday nomlanadi?

- 1) suhuf 2) imon 3) musxafi 4) muhtasar

30. Dinning nechta asosiy vazifasi bor ?

- 1) 2 ta 3) 6 ta
- 2) 5 ta 4) 7 ta

31. "Al-musnad" asar muallifi kim?

- 1) Imom SHofi'iy 2) imom Molik 3) imom Azam
- 4) Ahmad ibn Hanbal 5) imom Al-Buxoriy

32. Diniy modernizatsiya (isloh) qilishning bosh sababi nima?

- 1) Dinning inqirozi 2) Jamiyatning ijtimoiy, ilmiy-texnikaviy
- 3) Yangi dinlarning vujudga kelishi 4) Fan va texnika yutuqlari
- 5) Ekologik muammolar

33. Olamning diniy manzarasini tanqid qilishda dahriylik nimaga tayanadi?

- 1) Materialistik falsafa g'oyalariga 2) Tabiatshunoslik yutuqlariga
- 3) Ruhoniylik g'oyalariga 4) Atoqli yozuvchilarning ishlariga
- 5) Ekologik muammolar

34. Kimlar birinchi bo'lib vijdon erkinligi talabini olg'a surdilar?

- 1) Markschilar 2) Burjua ideologlari 3) Revolyutsion demokratlar
- 5) Hozirgi zamon siyosatchilari

35. O'zbekiston Respublikasining "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida"gi qonuni qaysi yilda qabul qilingan?

- 1) 1990 2) 1991 3) 1992 4) 1977 5) 1988

II-variant

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining qaysi moddasida fuqarolarning vijdon erkinligi huquqi e'lon qilingan?

- 1) 18-moddasida 2) 31-moddasida 3) 56-moddasida
4) 34-moddasida 5) 61-moddasida

2. Qur'on suralari qanday qismlarga bo'lingan?

- 1) Katta va kichik 2) Makka va Madina suralari 3) Dastlabki va yangi
4) Qonuniy va noqonuniy

3. Musulmoncha hijriy yil yil hisobi qaysi yildan boshlangan?

- 1) 570 yildan 2) 610 yildan 3) 622 yildan 4) 632 yildan 5) milodiy 1 asrdan

4. Islomda diniy marosimlarni olib boruvchi ruhoniylar qanday ataladi?

- 1) Xalifa. 2) Imom. 3) Xanif. 4) Murshid. 5) Xo'ja.

5. So'fiylarning eng asosiy maqsadi nima?

- 1) Mistitsizm. 2) Xudo bilan qo'shilish. 3) Asketizm. 4) Faqirlik.
5) Diniy odatlardan voz kechish.

6. 1926 yilda qanday xalqaro Islom tashkiloti tuzilgan?

- 1) Islom olami Ligasi (IOL). 2) Islom olami Kongresi (IOK).
3) Jahon Islom Tashkiloti (JIT). 4) Yevropa Islom Kengashi (EIK).
5) Islom Banklari Xalqaro Uyushmasi (IBXU).

7. Islom dinining muqaddas kitoblari qaysi?

- 1) Shariat va sunna 2) Qur'on va Avesto. 3) Qur'on va Xadis.

4) Injil va Tripitaka. 5) Eski ahd va Yangi ahd.

8. Aqida, marosim va tashkilotchilik masalalarida cherkovning rasmiy doktrinasidan farq qiluvchi diniy ta'limotlar nima deb ataladi?

1) Antiklerikalizm 2) Yeres (bid'at) 3) Deizm 4) Bogoborchestvo

9. Islomning sunniylik va shialikka bo'linishi qachon ro'y berdi?

1) VII asrning oxirlarida 2) VII asrning birinchi yarmida

3) VII asrning ikkinchi yarmida 4) XI asrda 5) X asrning oxirida

10. Qadimgi Hindistondagi qaysi falsafiy maktab materialistik g'oyalarni tarqatdi?

1) Buddizm 2) Chorvaklar 3) Braxmanizm 4) Skeptiklar 5) Atomistlar

11. Antik hurfikrlilik namoyondalaridan kim "Narsalarning tabiati haqida" poemasining muallifi?

1) Lkian 2) Lukretsiy 3) Snofan 4) Prodik 5) Geredot

12. O'yg'onish davri hurfikrliligi qaysi asrlarni o'z ichiga oladi?

1) XVII-XIX asrlar 2) XV-XVI asrlar 3) XI-XIV asrlar

4) XVIII-XIX asrlar 5) IX-XV asrlar

13. Fransuz dahriylari Didro, Lametriy, Golbax, Galvetsiylar byurjua hurfikrliligi rivojining qaysi bosqichiga tegishli?

1) O'yg'onish davri 2) Yangi davr 3) Hozirgi davr burjua

4) Antik 5) O'rta asrlar hurfikrliligi

14. Diniy modernizatsiya (isloh) qilishning bosh sababi nima?

1) Dinning inqirozi 2) Jamiyatning ijtimoiy, ilmiy-texnikaviy

3) Yangi dinlarning vujudga kelishi 4) Fan va texnika yutuqlari

5) Ekologik muammolar

15. Olamning diniy manzarasini tanqid qilishda dahriylik nimaga tayanadi?

1) Materialistik falsafa g'oyalariga 2) Tabiatshunoslik yutuqlariga

3) Ruhoniylik g'oyalariga 4) Atoqli yozuvchilarning ishlariga

5) Ekologik muammolar

16. Kimlar birinchi bo'lib vijdon erkinligi talabini olg'a surdilar?

1) Markschilar 2) Burjua ideologlari 3) Revolyutsion demokratlar

4) Antik mutaffakkirlar 5) Hozirgi zamon siyosatchilari

17. O'zbekiston Respublikasining "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida"gi qonuni qaysi yilda qabul qilingan?

- 1) 1990 2) 1991 3) 1992 4) 1977 5) 1988

18. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining qaysi moddasida fuqarolarning vijdon erkinligi huquqi e'lon qilingan?

- 1) 18-moddasida 2) 31-moddasida 3) 56-moddasida
4) 34-moddasida 5) 61-moddasida

19. Xudoni olamning undan tashqarida tabiat va jamiyat rivojiga aralashmaydigan, qiyofasiz deb qaraydigan ta'limot qaysi yonalishga tegishli?

- 1) Skeptitsizm 2) Panteizm 3) Deizm 4) Dahriylik 5) Antiklerikalizm

20. Dinning ildizlari deganda nima tushuniladi?

- 1) Dinning ijtimoiy shakllari 2) Dinning asosiy tarkibiy qismlari
3) Dinning paydo bo'lishi va qayta tiklanishi
4) Dinning tarixiy shakllari
5) Turli dinlar diniy ta'limotlarining va ibodatlarining o'ziga xos xususiyatlari

21. Dinning psixologik ildizlari deb nimaning dindorlikni tug'diruvchi va mavjud bo'lib turishini ta'minlovchi o'ziga xos xususiyatlariga aytiladi?

- 1) Ijtimoiy borliqning 2) Jamiyat siyosiy rivojlanishining
3) Inson hissiy holatining 4) Tarbiya jarayonining 5) Bilish jarayonining

22. Dinning qaysi tarixiy turida dinning ibtidoiy shakllari unsurlari yaqqolroq namoyon bo'ladi?

- 1) Jahon 2) Milliy davlat 3) Urug' qabila 4) Davlat 5) Zamonaviy

5. Dahriylikning falsafiy asosi nima?

- 1) Dualizm 2) Idealizm 3) Materializm 4) Agnostitsizm 5) Ratsionalizm

23. Qanday dinlarda marosimchilik muayyan dinga qarashlilik(tegishlilik)ning asosiy ko'rsatkichidir?

- 1) Urug'-qabilaviy 2) Jahon 3) Milliy 4) Yakkahudolik 5) Ko'phudolik

24. Jaynizm qaysi davlatning milliy dinidir?

- 1) Yaponiyaning 2) Xitoyning 3) Hindistonning
4) Mangoliyaning 5) Indoneziyaning

25. Ko nfutsiychilikning asoschisi kim?

- 1) Pani Gu 2) Lao Tszi 3) Kun Tszi 4) Shan Di 5) Nanak

26. Daosizm qanday din?

- 1) Genoteistik 2) Monoteistik 3) Politeistik 4) Panteistik 5) Deistik

27. Talmud qaysi dinning muqaddas kitobi?

- 1) Buddizm 2) Nasroniylik 3) Yahudiylik 4) Islom 5) Hinduizm

28. Jahonshumullik (kosmopolitizm) qaysi dinlar uchun xosdir?

- 1) Urug' -qabilaviy 2) Milliy 3) 4) 5)

29. Budda so'zining ma'nosi nima?

- 1) Azob-uqubatlardan qutulishning keng yo'li.
2) Azob-uqubatlardan qutulishning tjr yo'li.
3) Donolikka erishgan oily haqiqatga etgan.
4) Hamma tirik jonzotning o'zgaruvchan va muvaqqatligi haqidagi tasavvur.
5) Nurlangan.

30. Buddizimda dinga ishongan kishining asosiy mfqsadi nima?

- 1) "Muqaddas qadamjolar"ga sig'inish.
2) Rohiblikni qabul qilish.
3) Nirvanaga erishish.
4) Qayta tug'ilish zanjiridan o'tish. 5) Ilohlarga sig'inish.

31. Injil (Bibliya) qanday qismlardan iborat?

- 1) Besh kitob, Apokalipsi.
2) To'rt Evangaliya.
3) Eski ahd va Yangi ahd.
4) Yangi ahd.
5) Havoriy (Apostol) larning qilgan ishlari, Evangeliya.

32. "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida"gi qonun yangi tahriri qachon qabul qilingan?

- 1) 1997y 1 may 2) 1998y 1 may 3) 1998y 16 may 4) 1998y 5 sentabr

33. "Oллоh barchamizning qalbimizda, yuragimizda" ushbu jumla quydagi shaxslardan kimga tegishli?

1) A.Fitratga 2) A.Qodiriy 3) I.Karimovga 4) A.Avloniyga

34. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining qaysi moddasida vijdon erkinligi haqida so'z yuritiladi?

1) 17-modda 2) 23-modda 3) 31-modda 4) 37-modda.

35. Dinshunoslik fani G'arbda qachon vujudga kelgan?

1) XVIII asr boshlari. 2) XIX asr boshlari. 3) XX asr o'rtalari. 4) XIX asr o'rtalari

III-variant

1. Din o'z e'tiqod qikuychilari uchun qandy vazifani bajaradi?

1) Tasalli beruvchilik. 2) Birlashtiruvchilik.
3) Nazorat riluvchilik. 4) Barcha javoblar to'ri.

2. Urug'-qabila dinlari bugungi kunda er sharining qaysi qismlarida saqlanib qolgan?

1) Osiyo, Janubiy Amerika. 2) Janubiy Amerika, Avstraliya.
3) Afrika, Shimoliy Amerika. 4) Osiyo, Avstraliya.

3. Quyidagi dinlardan qaysi biri jahon dinlari tarkibiga kiradi?

1) Islom. 2) Induizm. 3) Sintoizm. 4) Yahudiylik.

4. Monoteistik dinning mohiyati:

1) Ko'p xudolik 2) Yakkaxudolik 3) Ma'lum millatga xos 4) Tasavvurga asoslangan

5. O'zbekiston Respublikasida nechta diniy koifessiya bor?

1) 12 ta. 2) 13 ta. 3) 14 ta. 4) 15 ta.

6. O'rta Osiyo hududida yahudiylik qachon vujudga kelgan?

1) Mil. av.I-ming yillikda. 2) Mil. av.III-ming yillikda.
3) Milodning VI asrida. 4) Milodning V asrida.

7. Zardushtiylikning birinchi targ'ibotchisi kim?

1) Money. 2) Nohir. 3) Zardusht. 4) To'ri javob yo'q.

8. "Totem" so'zining ma'nosi nima?

1) Uning urug'i. 2) Xudo. 3) E'tiqod qilish. 4) Xayvon ruxi.

9. Totemizm bugungi kunda asosan qaerda saqlanib qolgan?

1) Shimoliy Amerika. 2) Avstraliya. 3) Osiyo changalzorlarida. 4) Kichik Osiyoda.

10. Oq bug'I quyidagi qaysi xalqlarda afsonaviy baxt kelniruvchi xayvon sifa tida

ulug'lanadi?

1) Eskimoslarda. 2) Qozoqlarda. 3) Buryatlarda. 4) Qirg'izlarda.

11. Fetimlizm so'zi qaysi tildan olingan?

1) Fransuz. 2) Ingliz. 3) Nemis. 4) Lotin.

12. Fetishizmning mohiyati nimada?

1) Ruhlariga sig'inish. 2) Xayvonlarga sig'inish.
3) Jonsiz buyumlarga sig'inish. 4) Tabiat kuchlariga sig'inish.

13. Islom dini O'zbekiston Respublikasi hududida qachondan boshlab xukmron dinga aylandi?

1) VII asrdan. 2) VIII asrdan. 3) VIII asrning oxiridan. 4) IX asrdan.

14. "Islom olami Ligasi" Xalqaro islom tashkiloti qachon tashkil topgan va qarorgohi qaerda?

1) 1962 yil, Makka 2) 1962 yil, Qohira. 3) 1962 yil, Madina. 4) 1962 yil, Karagi

15. Yahudiylarning shabuot bayrami xo'jalikning qaysi turi bilan bog'liq?

1) Dexqonchilik. 2) Chorvachilik. 3) Xunarmandchilik. 4) Baliqchilik.

16. Yaxudiylik dini qaerda vujudga kelgan?

1) Isroilda. 2) Falastinda. 3) Sinay tog'larida. 4) Kichik Osiyoda,

17. Mitra, Indra, Adita, Vishnu, Agno kabi xudolar quyidagi qaysi kitoblarda tilga olingan?

1) Avestoda. 2) Injilda. 3) Tavrotda. 4) Vedalarda.

18. Braxmanlik ta'limotida eng quyi kastaga mansub axoli tabaqasi:

1) Xunarmandlar. 2) Dexqonlar. 3) Savdogarlar. 4) Jangchilar.

19. Xindistonda aholining qancha foizi hinduiylik diniga e'tiqod qiladi?

1) 75% 2) 80% 3) 83% 4) 89%.

20. Zaqdashtiylikda hayotning asosiy mazmuni nimadan iborat?

1) Adolatli hayot. 2) Ezgu so'z. 3) Ezgu niyat. 4) Ezgukik.

21. Din so'zining ma'nosi?

1) Haqiqat. 2) Odil hayot. 3) Ishonch. 4) To'g'riso'z.

22. "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risidagi" qonun necnta moddadan iborat?

1) 20 ta. 2) 23 ta. 3) 28 ta. 4) 35 ta.

23. “Har bir inson fikri, vijdon va din erkinligi huquqiga egadir” bu jumlar qaysi qonundan olingan?

- 1) “Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to’g’risida”gi qonundan
- 2) Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasidan
- 3) O’zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 4) O’zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi

24. ” O’zbekiston Respublikasida ta’lim tizimi dindan ajratilgan”. Ushbu jumla “Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to’g’risidagi” qonunining qaysi moddasidan olingan?

- 1) 2-moddasidan 2) 5-moddasidan 3) 7-moddasidan 4) 9-moddasidan

25. XXI asr vabosi ...

- 1) Terrorizm 2) Narkobiznes 3) Giyohvandlik 4) Barcha javoblar to’g’ri

26. O’zbekiston Respublikasi Din ishlari bo’yicha qo’mita qachon tuzilgan?

- 1) 1991-yil 30 noyabr 2) 1992-yil 2 mart 3) 1992-yil 7 mart 4) 1992-yil 2 iyul

27. 2000-yil sentabrda YuNESKOning tashabbusi bilan o’tkazilgan “Jahon dinlari tinchlik muloqoti yo’lida” xalqaro konferensiyasi quyidagi qaysi shaharda bo’lib o’tgan?

- 1) Almati 2) Toshkent 3) Bishkek 4) Ashgabat

28. O’zbekistonda diniy-ma’rifiy ko’rsatuvlarni tashkil etish, yoshlarda vatanparvarlik, insoniylik, ilm olishga intilish tuyg’ularini kuchaytirish maqsadida qanday studiya tashkil qilindi?

- 1) Yoshlar 2) Urfon 3) Ziyo 4) Axborot

29. Mazxab so’zining ma’nosi?

- 1) Oqim, ta’limot 2) Ishonch, ta’limot 3) E’tiqod, yo’l 4) Oqim, ishonch

30. Rasul so’zining ma’nosi?

- 1) Elchi 2) Xabarchi 3) E’tiqod qiluvchi 4) Bo’ysinuvchi

DINIY ISTILOHLAR IZOHI

- **ABORIGEN** – biror joyning tub aholisi.
- **ABXIDXARMAPITAKA** buddizmning muqaddas kitobi Tripitakaning falsafa va psixologiyaga oid qismi.
- **AVESTO** (qad. eron-pahlaviy. «oʻrnatilgan, qatʼiy qilib belgilangan qonun-qoidalar») zardushtiylikning muqaddas kitobi.
- **ALTARb** (lot. «baland») xristian cherkovida ibodatxonaning mehrob va minbar oʻrnatilgan eng baland qismi.
- **AL-HAJAR AL-ASVAD** (arab. «qora tosh») Kaʼbaning janubiy-sharqiy burchagida yerdan 1, 5 m. balandlikda oʻrnatilgan muqaddas tosh.
- **ANSORLAR** – (arab. «yordam beruvchilar») ilk islom tarixida Makkadan hijrat qilgan **Paygʻambar va muhojirlarga yordam bergan madinalik musulmonlar.**
- **ARAFOT** – (arab. «tanimoq, bilmoq» feʼlidan) Makka shahrining sharq tomonidagi tepalik. Rivoyatlarga koʻra, jannatdan tushirilgan Odam Ato va Momo Havvo yerda ilk bor mana shu tepalikda uchrashganlar. Shuning uchun ham uni «Arafot» - «Tanishuv» deb ataganlar. Haj mavsumida barcha hojilar qurbon hayitidan oldingi kun tongdan kun qaytgunga qadar shu tepalik atrofidagi maydonda turishlari farz. Shu sababli hayitdan oldingi kun «arafa kuni» deb ataladi.
- **ATARXURRA** (Ozarxurra) - zardushtiylikning muqaddas olovi.
- **AXRIMAN** zardushtiylikdagi yovuzlik ilohiyati.
- **AXURA-MAZDA** zardushtiylikdagi eng oliy yaxshilik ilohiyati.
- **BIBLIYA** (qad. yunon. «kitoblar») xristianlikning muqaddas kitobi.
- **BRAXMAN** Hindistondagi oliy kasta (tabaqa) vakili. Braxmanlik va hinduizmdagi din arbobi.
- **BUDDA** (sansk. «nurlangan, oliy haqiqatga erishgan») buddizm asoschisi Siddxartxa Gautamaga berilgan nom.
- **VARNA** – (sansk. «sifat, rang») qadimiy hind jamiyatidagi diniy-sinfiy kasta.
- **VASANIYA** (arab. «vasan» – «yogʻochdan ishlangan but») butparastlik.
- **VAHY ilohiyat bilan insonlarning paygʻambarlar orqali muloqot yoʻli.**
- **VEDA** (sansk. «bashorat») Qadimiy Hindistonning shimolida yashagan xalqlarning muqaddas kitobi.
- **VIJDON ERKINLIGI** diniy eʼtiqod erkinligi.
- **VINAYA-PITAKA** Tripitakaning rahbonylik odobi va xonaqoh nizomiga bagʻishlangan qismi.
- **VISHTASPA** zardushtiylikni qabul qilib, uni tarqalishida Zardushtga yaqindan yordam bergan **Baqtriya podshosi.**
- **GALAXA** yahudiylikdagi diniy, oilaviy va fuqarolik qonunlari majmui.
- **DAO** daosizm dinidagi oliy ilohiyat.
- **DA`VAT** (arab. «chaqirish») dinga targʻib qilish.
- **DIAKON xristianlikdagi eng quyi tabaqa ruhoniysi.**
- **DINIY JAMOA** diniy tashkilotning boshlangʻich shakli boʻlib, diniy marosimlar va boshqa diniy faoliyatlar uchun unga birlashganlar.
- **DINIY IDORA** diniy tashkilot markazi.
- **DINIY TASHKILOT** diniy jamoalarning eng yuqori rasmiy uyushmasi.
- **YEPISKOP** (qad. yunon. «nazorat qiluvchi») koʻp xristian cherkovlarida – oliy ierarx. Barcha arxiereylarning (patriarx, mitropolit, arxiepiskop) umumlashgan nomi.
- **YESSEYLAR** qadimiy yahudiylikdagi oqim.

- **JOHILIYA** (arab. «yagona Allohni tanimaslik») Arabiston yarim orolining islom dinidan avvalgi davri shunday atalgan.
- **ZAIF** (arab. «kuchsiz, kasal») ishonchli ekanligiga shubha bo'lgan hadis.
- **ZAKOT** (arab. «tozalanish, poklanish») islomning besh ruknlaridan biri. Mol-mulk *nisobiga* (muayyan miqdorga) yetgach, uning qirqdan birini kambag'allar foydasiga sadaqa sifatida beriladi.
- **ZINO** – o'zaro nikohda bo'lmagan erkak va ayolning jinsiy aloqasi. Zino aksariyat dinlarda katta gunohlardan sanaladi.
- **ZOOANTROPOMORFIZM** – (qad. yunon. «zoo» – hayvon, «antropo» – inson, «morf» – shakl) diniy va mifologik obrazlarni hayvon shaklida, insonga xos xususiyatlarga ega deb tasvirlash.
- **ZoomorfiK** – hayvon qiyofasidagi.
- **IBTIDOIY FAYLASUF** evolyutsion pozitivistlarning chiqargan xulosasiga ko'ra, borliq va koinot haqida fikrlar yuritib, dinning kelib chiqishiga sababchi bo'lgan ibtidoiy odam.
- **IjtiHOD** islomda yangi paydo bo'lgan diniy muammolarni hal qilishning o'ziga xos usuli.
- **IKONA** xristianlikdagi avliyolar portreti tushirilgan rasmlar. Ular cherkovlarda ibodat buyumi bo'lib xizmat qiladi.
- **INDULGENTSIYA** katolik cherkovi tomonidan dindorlarga qilingan yoki qilinishi mumkin bo'lgan gunohlarni kechirish haqida beriladigan guvohnoma. U pul yoki cherkov oldidagi xizmatlar evaziga beriladi.
- **ISNOD** (arab. «suyanish») hadisni rivoyat qilgan roviy ismlarining ketma-ket zanjiri.
- **ISROIL** (ivrit. «isro» – «banda», «iyl» – «xudo») Ya'qub payg'ambarning ikkinchi nomi, yahudiylar unga nisbat berilib, «Isroil bolalari» deb ataladi.
- **IISUS NAVIN** – Qadimiy Ahd rivoyatlariga ko'ra, Musoning yordamchisi va noibi, Isroil qabilalari uchun Kan'onni (Falastinni) bosib olgan sarkarda.
- **YOM-KIPUR** yahudiylik dinida nishonlanadigan gunohlardan poklanish bayrami.
- **KARMA** (sanskrit. «harakat, burch, faoliyat») hindlarning diniy ta'limotlarida alohida mistik kuch, insonni qayta dunyoga kelishiga hal etuvchi ta'sir ko'rsatadigan amallar to'plami.
- **KAROMAT** – (arab. «ulug'lik, buyuklik») islom ta'limotiga ko'ra, Alloh tomonidan uning do'stlari – avliyolarga ato etiladigan sehdan farqli g'ayrioddiy qudrat.
- **KASTA** (portugal. «irq, qavm, tabaqa») muayyan kasb bilan shug'ullanadigan, o'ziga xos turmush tarzi, urf-odatlar, an'analar, tartib-qoidalari va h.k. bilan o'zgalardan ajratilgan ijtimoiy guruh.
- **KA`BA** (arab. «kub») Makka shahrida hozirgi davrda Baytul Harom (Muqaddas Masjid) ichida joylashgan islom dinining qiblasi hisoblanmish bino. Islom ta'limotiga binoan, uni buyuk to'fondan so'ng Ibrohim payg'ambar o'g'li Ismoil bilan qayta tiklagan.
- **KONFESSIYA** (lot. «e'tirof, e'tiqod») din, diniy e'tiqod.
- **KONFUTSIY** Qadimgi Xitoy faylasufi va pedagogi, konfutsiychilikning asoschisi.
- **KOSMOGONIYA** – astronomiyaning osmon jismlari, ularning paydo bo'lishi va o'zgarishlari haqidagi bo'limi. Bu yerda osmon jismlarini ilohiylashtirish.
- **LINGA** – (qad. Hind. «tavsifnoma, jins belgisi») qadimiy hind mifologiyasida ilohiy yaratuvchilikning ramzi.
- **MAGIYA** (qad. yunon. «magus», arab. «majus») sehgariK.
- **MAZHAB** (arab. «yo'l») islomdagi shariat qonunlari tizimi va yo'nalishi.
- **MATRIARXAT** – onalik davriga oid, jamiyatda ayolning roli ustun bo'lgan davr.
- **MAXAYANA** (sanskrit. «katta arava») buddizmdagi oqim.
- **MEDITATSIYA** (lot. «fikrlash, o'ylash») shaxsning ruhiy faolliyatga chuqur berilish holati.
- **MIRMADAN** – Qadimgi Yunoniston xalqlaridan biri.
- **MISTITSIZM** (qad. yunon. «yashirin, sirli») ilohiyot olami bilan bevosita muloqot qilish mumkinligi haqidagi ta'limot.
- **MITRA** zardushtiylikdagi quyosh xudosi.
- **MITROPOLIT** (qad. yunon. «bosh shahar, poytaxt, mitropoliya odami») pravoslav cherkovining poytaxt shaharlardagi oliy ruhoniylK unvoni.
- **MIF** (qad. yunon. «hikoyat, rivoyat») biror xalq orasida mashhur bo'lgan hikoyat, rivoyat, asotir.
- **MODERNIZM** dinni hozirgi zamon voqeligiga moslashtirishni yoqlab chiquvchi oqim.
- **MONOTEIZM** (qad. yunon. «mono» – «yagona», «teo» – «ilohiyat») yakkaxudolik.
- **MUJTAHID** ijtiHod qilish darajasiga yetgan faqih olim.
- **MURID** (arab. «xohlovchi») sufizm yo'lga kirib, murshidga qo'l bergan shogird.

- **MURSHID** (arab. «to'g'ri yo'lga boshlovchi») sufizm yo'lga kirganlarni hidoyatga boshlovchi ustoz, shayx.
- **MUSULMON** (arab-fors. «muslimlar») islom diniga e'tiqod qiluvchi kishi.
- **MUSHAF** (arab. «sahifalangan») Qur'oni karimning nomlaridan biri.
- **MUTAASSIBLIK** o'z g'oyasini «to'g'ri» deb, boshqacha fikr egalarini tan olmaslik va ularni buzg'unchilikda ayblash.
- **MUSHRIK** ko'pxudolikda ayblangan odam.
- **MUQADDAS RUH** xristianlikdagi Xudoning uch ko'rinishidan biri.
- **MUHADDIS** (arab. «hadis so'zlovchi») hadislar bilan shug'ullanuvchi olim.
- **MUHOJIRLAR** – (arab. «muhojir, emigrant») ilk islom tarixida Payg'ambar bilan Madinaga hijrat qilgan makkalik musulmonlar.
- **NIRVANA** (sanskrit. «so'lish») buddizm va jaynizm diniy falsafalariga ko'ra, ruhning sansara kishanlaridan to'la ozod bo'lishi va oliy maqomga erishish.
- **NOM** - mil. av. IV asrlarda Qadimgi Misrda qabilalar *nom* deb atalgan.
- **OXIRAT** – (arab. «boshqa, oxirgi, ikkinchi») bu dunyo oxiriga yetganidan keyin barcha qayta tirilib, bu dunyoda qilgan amallariga yarasha mukofot yoki jazo oladigan ikkinchi hayot.
- **OYAT** (arab. «belgi; mo'jiza») Qur'on suralarini tashkil etuvchi qism, «jumlar».
- **PERGAMENT** qog'oz kashf etilguniga qadar yozuv materiali sifatida ishlatilgan teri.
- **PANISLOMIZM** XIX asrning oxirlarida O'rta Sharqda vujudga kelgan islom mamlakatlarini yagona bayroq ostida birlashtirish g'oyasini ko'tarib chiqqan siyosiy oqim.
- **PAPA** – katolik oqimining bosh ruhoniysi.
- **PASXA** xochga mixlangan Iso Masihning qayta tirilishi xotirasiga bag'ishlab o'tkazildigan xristianlikdagi yirik bayram.
- **PATRIARX** (qad. yunon. «ota, asos soluvchi») ortodoks cherkovdagi (pravoslavie) oliy diniy martaba bo'lib, undagi 14 ta avtokefal – mustaqil cherkovlar boshliqlari shu nom bilan ataladilar.
- **PESAX** yahudiylarning Qadimgi Misrdan qochib chiqib, ozod bo'lishi munosabati bilan nishonlanadigan bayram.
- **PIR** murshid.
- **POZITIVIZM** filosofiyada XIX asrning 30-yillarida vujudga kelgan, pozitiv (aniq) fanlarni birdan-bir haqiqiy bilimlardir deb e'tirof etgan oqim.
- **POLITEIZM** (qad. yunon. «poli» – «ko'p», «teo» – «xudo») ko'pxudolilik.
- **PORA** (JUZ') (fors. «pora», arab. «juz'» – «qism, bo'lim») Qur'onning o'ttizdan bir qismi.
- **POST** xristian dinidagi ro'za. Post kunlari xristianlarga faqat o'simlik maxsulotlarini yeyish ruxsat etiladi.
- **RAVVIN** yahudiy din arbobi. U yahudiy jamoasi diniy va oilaviy masalalarda hakamlik qiladi.
- **RISOLAT** payg'ambarlik.
- **ROVIY** (arab. «rivoyatchi») hadis rivoyat qiluvchi kishi.
- **ROSH-HASHONA** yahudiylardagi yangi yil bayrami.
- **SADUQIYLAR** qadimiy yahudiylardagi oqim.
- **SAFO** – Makka shahrida, Ka'ba yaqinidagi tepalik. Haj va umra qiluvchilar Safo va **Marva** tepaliklari orasida yetti bor yugurishlari lozim.
- **SAHIH** (arab. «sog'lom; to'g'ri») olimlar tarafidan ishonchli, to'g'ri deb topilgan hadis.
- **SAHOBA** – Payg'ambar bilan hamsuhbat bo'lgan ilk musulmonlar.
- **SIDDHARTXA** Buddaning shaxsiy ismi.
- **SINAGOGA** yahudiylar ibodatxonasi.
- **SINION** - Quddus yaqinidagi tepalik.
- **SIONIZM** yahudiylardagi diniy-siyosiy oqim.
- **SUNNAT** islomda Payg'ambar amallari.
- **SURA** (arab. «devor, to'siq») Qur'onni tashkil etuvchi qismlar. Qur'on jamlanish davrida ularning umumiy soni 114 ta deb belgilangan.
- **SUTRA** – (sanskrit. «ip») Qadimgi Hindiston diniy-falsafiy ta'limotlarini lo'nda iboralar shaklidagi qisqa bayoni. Diniy-falsafiy adabiyot turi.
- **SUTTA-PITAKA** Tripitakaning din mazmuniga bag'ishlangan qismi.
- **SUFIY** islomdagi mistik-asketik oqim vakili.
- **TABU** – totemistik tasavvurlar mavjud bo'lgan jamiyatlardagi diniy taqiq. Bu tasavvurlarga ko'ra, tabuni buzgan odam ruhlar va xudolar tomonidan unga og'ir kasallik yoki o'lim

yuborish bilan jazolanadi. Tabu ma'lum bir buyumga tegmaslik, ma'lum so'zni aytmaslik, ma'lum hayvonlarning go'shtini yemaslik kabilardan iborat bo'lishi mumkin.

- **TAVAKKUL** tasavvuf ta'limotiga ko'ra, o'z irodasini Allohga ishonib topshirish.
- **TALMUD** (ivrit. «lameyd» «o'rganish» so'zidan) Tavrotga yozilgan sharhlar to'plami.
- **TAFSIR** (arab. «bayon qilish») Qur'on oyatlariga o'ziga xos ravishda ma'no berish.
- **TERRORIZM** (fr. – «qo'rqitish») o'z fikrini zo'ravonlik yo'li bilan boshqalarga o'tkazish. Bu yo'lda suiqasd, qo'poruvchilik kabi usullardan foydalaniladi.
- **TIPITAKA** Tripitaka so'zining o'zgargan shakli.
- **TOBI'UN** (arab. «ergashuvchilar») Payg'ambar sahobalarini ko'rgan va ularga ergashgan kishilar.
- **TORA** (arab. «Tavrot») Muso payg'ambarga nozil bo'lgan kitob.
- **TOTEM** (Shimoliy Amerikadagi Ojibva qabilasining tilida - «uning urug'i») totemizmga muqaddas sanaladigan o'simlik va hayvon.
- **TRADITSIONALIZM** an'anachilik. Dindagi ratsionalizmga qarshi o'laroq, naql (taqlid) printsipiga asoslanuvchi oqim.
- **TRIPITAKA** (sanskrit. «uch savat») buddizmning muqaddas kitobi.
- **FARZIYLAR** qadimiy yahudiylkdagi oqim.
- **FANATIZM** mutaassiblik.
- **FATVO** faqihning dinda paydo bo'lgan yangi muammolarni Qur'onga zid kelmaydigan ravishda hal qilib chiqargan hukmi.
- **FATH** (arab. «ochish») biror shahar yoki mamlakatga harbiy yo'l bilan islomni olib kirish.
- **FETISH** (fr. «but, sanam, tumor») tabiatdagi jonsiz predmetlarga sig'inish.
- **FIR`AVN** – ilohiyat darajasiga ko'tarilgan qadimgi Misr podshohlari tituli.
- **FIQH** (arab. «tushunish») shariat qonun-qoidalarini o'rganuvchi fan.
- **FUNDAMENTALIZM** ma'lum din vujudga kelgan ilk davriga qaytish va bu yo'l bilan zamonaning barcha muammolarini hal qilish mumkin degan fikrni ilgari surish ta'limoti.
- **XINAYANA** (sanskrit. «kichik arava») buddizmdagi oqim.
- **XONAQOH** 1) sufiylar jamlanib zikru samo bilan mashg'ul bo'ladigan maxsus bino; 2) masjidning mehrob va minbar o'rnatilgan qismi.
- **SHAMAN** (tungus. «sehrgar») ruhlar olami bilan muloqot qiluvchi ruhoni.
- **SHOYIXET** - yahudiylkdagi ruhoniylkning boshlang'ich darajalaridan biri bo'lib, uni egallagan kishi qurbonlik yoki kundalik iste'mol uchun atalgan hayvonni so'yish huquqiga ega bo'ladi.
- **SHOM** - Suriyaning qadimiy nomi.
- **SHOPUR** 243-273 yillarda hukmronlik qilgan Sosoniylar sulolasi hukmdori, Avestoning bizgacha yetib kelgan nusxasini tartibga soldirgan.
- **EVOLYUTSIONIZM** – dinshunoslikda din ham dunyoning shakllanishi kabi bosqichma-bosqich soddadan murakkabga qarab rivojlangan, degan g'oyani ilgari suruvchi ta'limot.
- **EKSTREMIZM** o'z maqsadi yo'lida turli haddan ortiq keskin tadbir-choralar ko'rishga tarafdorlik.
- **ERAN-VEJ** Avestoda zikr qilingan Zardushtning vatani.
- **ESXATOLOGIYA** – dunyoning oxiri, narigi dunyo, jannat, do'zax haqidagi tasavvurlar majmui.
- **E`TIQOD** dunyoqarash. Biror dinga e'tiqod qilish uni haq deb bilib, uning ta'limotini tan olish.
- **YASNA** Avestodan bizgacha yetib kelgan to'rt kitobning ikkinchisi.
- **YASRIB** - Madina shahrining hijratdan avvalgi nomi.
- **YASHT** Avestoning 1-qismi.
- **YaHVE** yahudiylk ta'limotiga ko'ra, dunyolarni yaratuvchi yagona qudratli Xudo.
- **YaHUDO** Ya'qub payg'ambarning farzandlaridan biri. Uning avlodlari «yahudiylar» deb ataladi.
- **QIYOMAT** (arab. «tik turish») bu dunyoning oxiri.
- **QIROAT** (arab. «o'qish») Qur'onni o'ziga xos qoidalarga muvofiq tilovat qilish.
- **QORATOSH** – qarang: al-Hajar al-asvad.
- **QUR`ON** (suryoniy «kerain» - «muqaddas yozuv») islom dinining muqaddas kitobi.
- **HADIS** (arab. «yangi; so'z») Muhammad payg'ambarning aytgan so'zlari, qilgan ishlari haqidagi rivoyatlar.
- **HANIFLIK** islomdan avval Arabiston yarim orolida mavjud bo'lgan yakkaxudolik g'oyasi.
- **HOSHIMIYLAR** - Makkada yashagan Quraysh qabilasidan bo'lgan Hoshim

MANBALAR VA ADABIYOTLAR RO'YXATI

I. Asosiy

O'zbek tilida

6. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. T.: O'zbekiston, 1992.
7. «Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasining Qonuni (yangi tahriri) // O'zbekistonning yangi qonunlari, T. 19. T.: Adolat, 1998, 224-234-betlar.
8. Karimov I.A. Oллоh qalbimizda, yuragimizda. T., 1999.
9. Karimov I.A. **Jahon moliyaviy – iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari.** T., 2009
10. Karimov A. I. “Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch” Toshkent 2008 yil.
11. Karimov I.A. O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li / O'zbekiston buyuk kelajak sari. – T.: «O'zbekiston», 1992.
12. Karimov I.A. E'tiqod erkinligi qonuniy asosda bo'lsin // O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning Oliy majlis XI sessiyasida so'zlagan nutqi. Xalq so'zi, 1998, 5 may.
13. Qur'oni karim ma'nolarining tarjimasi. Tarjima va izohlar muallifi Abdulaziz Mansur. T.: «Toshkent islom universiteti» nashriyoti, 2001.
14. «Avesto» kitobi – tariximiz va ma'naviyatimizning ilk yozma manbai» mavzuidagi ilmiy-amaliy seminar materiallari. T., 2000.
15. Abdusamedov A.I. Dinshunoslik asoslari. T.: O'zbekiston, 1995.
16. Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far Narshaxiy. Buxoro tarixi. T.: Sharq bayozi, 1993. - 126 b.
17. Abu Lays as-Samarqandiy. Tanbehul g'ofilin. Dilmurod Qo'shoqov tarjimasi. T.: Movarounnahr, 2000.
18. Azimov A. Islom va hozirgi zamon. T., 1992.
19. Azimov A. Islom va hozirgi zamon: ma'ruzalar matni. T.: ToshDSHI, 2000.
20. Al-Buxoriy, Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil. Al-Jomi as-sahih (ishonarli to'plam). 4 jildli. T.: Qomuslar bosh tahririyati, 1991-1999.
21. At-Termiziy. Sahih at-Termiziy / A. Abdullo tarjimasi. T.: G'. G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1993.
22. At-Termiziy. Shamoili Muhammadiya / Sayid Mahmud Taroziy-Alixon to'ra tarjimasi. T.: Mehnat, 1991.
23. Beruniy, Abu Rayhon. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar // Beruniy A.R. Tanlangan asarlar. I tom. T., 1968.

24. Beruniy, Abu Rayhon. Qonuni Mas'udiy // Beruniy A.R. Tanlangan asarlar. V tom. T., 1973.
25. Beruniy, Abu Rayhon. Hindiston // Beruniy A.R. Tanlangan asarlar. II tom. T., 1968.
26. G'azzoliy, Muhammad Abu Xomid. Ihyo-ul-ulum / Arabchadan Alouddin Mansur tarjimai // Kamalak. Adabiy-tanqidiy yillik to'plam. T.: Yosh gvardiya, 1990.
27. Ziyodov SH. Al-Moturidiy hayoti va merosi. T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2000.
28. Zohidov Q., Mahmud M. Islom madaniyati demokratiyaga zid emas // Guliston. 2000. 6-son. B. 38-39.
29. Imom al-Buxoriy. al-Adab al-mufrad. T.: O'zbekiston, 1990.
30. Injil. Stokgol'm: Bibliyani tarjima qilish instituti, 1992.
31. Ishoqov M.M. Xalq dahosining qadimgi ildizlari va ilk kurtaklari (Zardushtiylik, Zardusht va Avesto haqida) // «Til va adabiyot ta'limi» jurnali, № 2 (1992), B. 3-12.
32. Karomatov ?.S. ?ur'on va o'zbek adabiyoti. T.: FAN, 1993.
33. Karomatov H.S. Arba'in hadis va qirq maqol. T.: FAN. 1994.
34. Qodirov Z. Imom A'zam hayot yo'li va fiqh usullari. T.: Movarounnahr, 1999.
35. Qoriev O. Al-Marg'inoniy – mashhur fiqhshunos. T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2000.
36. Mansur A., Ibrohimov N.I., To'xliev N., Hasanov A. Ilmu ma'rifat nuri (Saylanma hadislar). T.: O'zbekiston milliy entsiklopediyasi, 1998.
37. Mansur A. Imom al-Buxoriy mazhabi // Sharq mash'ali, № 3-4. 1998, B. 22-25.
38. Maxdum, Shayx Ismoil. Toshkentdagi Usmon mushafining tarixi. T., 1995.
39. Mahmudov T. «Avesto» haqida. T., 2000.
40. Mirmahmudov N. Imom ad-Dorimiy // Hidoyat. № 8. 2000. B. 6.
41. Muxtasar (Shariat qonunlariga qisqacha sharh) / Nashrga tayyorlovchilar: R. Zohid, A. Dehqon. T.: Cho'lpon, 1994.
42. Mo'minov A. Imom-i A'zam Abu Hanifa // Muloqot, № 7-8 (1994), B. 37-40.
43. Mo'minov A. Movarounnahr ulamolari: hanafiylar // Sharqshunoslik, № 9, 1999, B. 40-44.
44. Mo'minov A.Q. Dinshunoslik asoslarini o'qitish va o'rganishning yagona kontseptsiyasi. T.: Toshkent davlat sharqshunoslik instituti, 1999.
45. Readon B. Bag'rikenglik: tinchlik sari olg'a qadam. T., 2002.
46. Rudolf U. Al-Moturidiy va Samarqand sunniylik ilohiyoti. T.: Imom al-Buxoriy xalqaro jamg'armasi, 2001.
47. Rudolf U. Al-Moturidiy va Samarqand sunniylik ilohiyoti (qisqartirilgan nashr). T.: Imom al-Buxoriy xalqaro jamg'armasi, 2002.
48. As-Sa'olibiy, Abu Mansur. Yatimat ad-dahr fi mahosin ahl al-'asr. T.: FAN, 1976.
49. Sulaymon Boqirg'oniy. Boqirg'on kitobi. T., 1991.
50. Sulaymonova F. Sharq va G'arb. T., 1997.
51. Uvatov U. Buyuk muhaddislar: Imom al-Buxoriy, Imom Muslim, Imom at-Termiziy. T.: O'zbekiston milliy entsiklopediyasi, 1998.
52. Uvatov U. Muhaddislar imomi. T.: Ma'naviyat, 1998.
53. Usmon Turar. Tasavvuf tarixi. T.: Istiqlol, 1999.
54. Xayrullaev M.M. Uyg'onish davri va Sharq mutafakkirlari. T.: FAN, 1971.
55. Hasanov A.A. Makka va Madina tarixi. T., 1992.
56. Husniddinov Z.M. Islom – yo'nalishlar, mazhablar, oqimlar. T.: Movarounnahr, 2000.
57. Husniddinov Z.M. Mustaqillik sharoitida dinlararo bag'rikenglikni mustahkamlash jarayoni. Falsafa fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya

avtoreferati. T., 2000.